CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

Coll. No. 502

Title Trimśad-śloki vivrutti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 802 Subject: Dharmasastra.

Title: Trimśat-slokokta vivritti

Author: Raghunātha Bhatta. Scribe: Kāmeśvara Śukla.

Date of the work: - Date of the Ms.: V.S. 2502

Place of the work: - Place of the Ms.: -

Size: 9.8" by 4.9" Extent: 76 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: ——

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य रामं हेरंबं पितृव्यं पितरौ तथा ॥ रघुनाथः प्रकु
रुते त्रिंशत् श्लोकविवेचनं ॥१॥ निमित्तभेदभिन्नाऽशौचप्रतिपादनेन केन
चित्क्रमेणाऽवश्यं कर्तव्ये स्मृति द्वैकरूप तदभावादस्तु क्रमं मनुसृत्य गर्
भपाताशौचं तावदाह ॥ ॥ षण्मासाभ्यंतरे षु स्वपुरुषनिहितगर्भ
मात्रे विनष्टे माता तात माससंख्यासमदिनमशुचिः ॥ ॥ गर्भग्रहणादारभ्य ष
ण्मास समाप्तिं यावत् परिगलितं तेन भवेत्तत्र गर्भे पतिते माता तावद्गर्भपात
माससमसंख्यान्यहोरात्राण्यशुचिः स्यात् ॥ चतुर्थे चत्वारि ॥ पंचमे पंच ॥ षष्ठे ष
डित्यर्थः ॥ ननु आद्यमासत्रये तु नेदं किंतु त्रिरात्रमविशेषेण ॥ गर्भस्रावे यथामास ॥१॥
मचिरे तूत्तमे त्र्यहमिति मरीचिस्मरणात् ॥ अचिरे आद्यमासत्रये ॥ उत्तमे प्रागुक्त
णेन चचिरपदस्याऽद्यमासत्रयपरत्वे किं बीजमिति चेत् । तत्राह ॥ षण्मासाभ्यं
तरे यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदा । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते इति तद्वाक्ये

त्रि २

विहितस्य षष्ठमासं यावत् माससमदिवसाशौचस्य तदंतःपातिस्रावविषये ण
निरवकाशे न स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यादित्येतद्वाक्यविहितेन त्रिरात्राशौचेन बा
धात्स्रावविषयत्वं यद्यपि प्रतीयते ॥ तथापि दिवसैरिति बहुवचनाऽनुरोधात्
त्रिरात्राशौचस्यैवाद्यमासत्रय विषयत्वं युक्तं न चतुर्थमासमात्रं । द्वितीयमात्रं
तदुभयमेव वा तस्य विषयो युक्तः । प्रथमे त्रिरात्रं । द्वितीये द्विरात्रमित्यनौ विस
त्प्रथमपक्षासंभवात् । अचिरशब्दाऽनुरोधात् लिंगि समवायन्यायेन गौण
त्वापत्तेः शब्दाऽनुरोधाच्च प्रथमविषयत्वावश्यंभावाद्द्वितीयाऽनुपपत्तेः । तृतीयविषय
त्वे विरोधाभावेन तत्परिग्रहे तदेकारणाभावात्तृतीयानुपपत्तेः । गर्भमाससम
रात्रीः संस्रावे गर्भस्य त्र्यहं वा तिगोतमोक्त पक्षद्वयस्य वचनांतराऽनुरोधात् ष
ण्मासमध्ये विषयस्य व्यवस्थासंभवे व्यवस्थैयोग्यावस्थाऽपेक्षायामचिर
शब्दौचित्यन्यायाऽनुगृहीतेन समं स्यादशुचितामदितिन्यायेन नाद्योत्तरमास

म

सपिंडानां च तथैवैकाहस्नानसत्वेन ३

त्रयोर्विषयत्वेन व्यवस्थायायुक्तत्वाच्च। स्वपुरुषानि[illegible]हि तयत्नाणमुक्त्र चरार्थं व्य
भिचारं गर्भस्य स्रवणे प्रसवेपि। पितृसान्निध्यसन्निधिव्यवस्थितत्रिरात्रैकरात्र
सत्वेनैतद्वृत्तं निर्गमे तु तेषामेवा[illegible]शौचाभावस्यैव विस्पष्टावगतत्वात्॥
मातुस्तु तत्रापि इदमेव विशेषाऽनुक्तेः। गर्भमात्र इत्यनुवादः॥ तदानीं तदवस्था
यामिति संप्राप्तत्वात्॥ ॥ स्नानशुद्धाः सपिंडाः॥ ॥ ७ ॥ सपिंडाद्याः पित्रा
द्याः स्नानशुद्धाः सूतिकासवच्छिन्नाशौचिनः पूर्वोक्ते विषये पंचमषष्ठौ वर्जे
यित्वा। तथा च स्मरणं॥ सद्यः शौचं सपिंडानां गर्भस्य पतने सतीति॥ अस्युवि
स्नानाचोऽशौचविधानानुपपत्तेर्निःकारणाशौचासंभवाच्च। सद्यः शौचं स्ना
नमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः॥ यत्तु मरीचिवचनं॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिंडाशौ ॥२॥
चवर्जनमिति। न सपिंडानां प्रकृतत्रिरात्राशौचानावाऽनुवादकं न तु सर्वेषां
णाशौचनिषेधकं॥ यदपि गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः। स्त्रीणां स्नान

मात्रमेव। पुरुषस्येति तदपि मात्राशौचविधायकं। सत्पूर्ववाक्यप्राप्तमेव पितुः स्ना
नं त्वनुवदति न त्वितरेषां स्नानं निवर्तयति वाक्यभेदप्रसंगात्॥ यद्यप्येतद्वाक्य
पर्यालोचनया स्रावे मासममाशौचयोरेकविषयत्वं प्रतीयते। तथापि वाक्यांत
रबलाद्भिन्नविषयत्वं कल्प्यमानं न दोषमावहतीति॥ ॥ अंत्ये मासद्वये तु त्रिदिनम
शुचयः॥ ॥ षष्ठे मासेथांत्ये पंचमषष्ठाख्ये मासद्वये गर्भपाते सपिंडास्त्रिदिनम
शौचिनः स्युः॥ ॥ तथा च मरीचिः॥ पाते मातुर्यथामासं सपिंडानां दिनत्रयमिति॥ पा
तः पंचमषष्ठयोरिति च॥ ॥ अतः परं सूतिर्वस्यात्॥ ॥ अतः परं अंत्यमासद्वया
दूर्ध्वं। सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमे प्रसूतेः सहैव प्रसवनिमित्तं दशाहादिवर्णभेदेन
स्यादिति वक्ष्यमाणमेव नेतव्यं तद्यथार्थमुक्तं। आर्हवतिः॥ तथा च सप्तमासाभ्यंतरे इ
त्येतदनंतरमतऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं। तासां माशौचमिष्यते इति स्मरणं॥ अत्र तासां
ग्रहणमुपलक्षणं॥ अतऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादिति वाक्यात् सप्तमप्रभृति चाविकलां

नस्य जीवतो निर्गमे दर्शनात् तत्र च लोके प्रसवव्यवहारा[illegible]प्रभृति गर्भनिर्गमस्य प्रसवश
ब्दवाच्यत्वात्र सद्येभ्यः सर्वेषां दशाहाद्याशौचस्य । दशाहशौचमाशौचं सपिंडेषु विधीय
ते । जनने प्येवमेवस्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छतामित्यादि[illegible]त्वात् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य तुल्यं
वयसि नैव तिथ[illegible]शौचमात्रं ॥ ॥ गर्भग्रहणमत्र[illegible]स्य चैव यो न जन्मादि गर्भा
ष्टमादिवत् ॥ तथा च । गर्भग्रहणमासादारभ्य प्रसवपर्यंत प्रसवमारभ्योपनयनं
पर्यंतं चावस्थाविशेषपुरस्कारेण यदाशौचमभिहितं वक्ष्यमाणं च न तच्चतुर्वर्ण्या
नां तुल्यं भवति नोपनीतसपिंडमरणप्रसवाशौचवर्णने[illegible]मित्यर्थः । तद्वि
धायकवचनेषु वर्णविशेषानुपादानात् ॥ मातामहाद्याचार्याद्याशौचवत् ॥ तुल्यं वय ॥२॥
सि सर्वेषां मतिक्रांते तथैव चेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ॥ अत्रापि पूर्ववत्क्रमेव वयः ।
यज्ञान्याप प्राप्ताऽनुवादत्वेन वयोऽतिक्रांतग्रहणस्याऽनुपात्तवर्णविशेष सर्वाऽशौचो
पलक्षणत्वादुक्ताऽशौचे साधारण्यलाभः ॥ आचार्याद्याशौच साधारण्यसिद्ध्यर्थं

तस्याऽवश्यकत्वात् ॥ मूलेऽतु तदेव वपः ॥ एवमांजस्येन व्याख्यानसंभवे विभज्य
व्याख्यानमनुषंगाध्याहारापेक्षत्वादप व्याख्यानं ॥ १ ॥ ॥ जन्माशौचांतराले यदि शि
शुर्नरणं नालवद्ध्यूर्ध्वकाले निःप्राणो निःपतेद्वा जनेन जन्माशौचमस्येव कल्
त्वं ॥ अस्यार्थः ॥ ॥ जन्माशौचांतराले जनननिमित्ताशौचपरिच्छेद्याहोरात्रमध्ये ना
लच्छेदादूर्ध्वकाले नालच्छेदनानंतरं यदि जीवत उत्पन्नस्य शिशोर्नशनमुपरमः । निःप्रा
णो मृत एव वा निःपतेद् उत्पद्येत तदा विषयद्वये पि मातुः पित्रादीनां जनननिमित्तं जन्मनिमित्तं
जन्माशौचं तत्कृत्स्नं दशाहाद्येवास्ति न तु वक्ष्यमाणेन शावाशौचेन निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ तथा च
हारीतः ॥ जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहमिति ॥ जातमृत इति नालच्छेदादूर्ध्वं यावस्त्ना
च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकं ॥ छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयत इति जैमिनिवचना
त् ॥ अस्य वचनस्यैतत्प्रकरणपाठान्मृत पूर्णशब्दाद्वाध्याहृत्य योजना ॥ ॥ प्राङ्नालनिःछेदना
द्वे निधनमुपागतस्तत्र्यहेणैव शुद्धिः सर्वेषां स्तनिकाया स्त्विहन्यसकृत्[illegible] ॥ ॥ जीवन्नुत्तत्रो
नालच्छेदनात् नालच्छेदात्प्राक् निधनमुपागतस्त [illegible] त्रहिः सर्वेषां पित्रादीनां त्र्यहेणै

वशुद्धिर्जननाशौचस्य ॥ सूतिकायामातुरस्तु इह वचनं तयोः कोपि विषये सकलकंदशा
हाद्येव जननाशौचं पूर्वविषयद्वयेऽन्यस्येवेत्यर्थः ॥ तथा तत्राह मनुः ॥ जीवन्जातो यदि
ततो मृतः सूतकमेवतु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रमिति ॥ ततो जननानंतरमेव
नालच्छेदादर्वागित्यर्थः ॥ प्रेतशुद्धिस्तु सद्यः ॥ ४ ॥ प्रेतशब्देनात्र निमित्तमाशौचं
लक्ष्यते ॥ तस्य शुद्धिर्निवृत्तिः सद्यः स्नानमात्रेणैव । त्रिष्वपि विषयेष्वित्यर्थः ॥ तथा च शंखः ॥
प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचमिति ॥ सद्यस्त्वं च स्नानकालावच्छिन्नमेव पूर्वोक्तयुक्ते विज्ञा
नेश्वरेण तथा व्याख्यानाच्च ॥ यत्तु । दशाहाभ्यंतरे बाले प्रमीते तस्य बांधवैः । शावाशौचं
न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयत इति बृहन्मनुवचनं तत्पूर्णाशौचनिषेधपरं ॥ प्राङ्नामकर
णादित्यत्र जन्माशौचेऽप्याशौचोपलक्षणं ॥ आशौचांते नामकरणविधानात् ॥ अत ॥४॥
एव विष्णुवचनं ॥ अनिवृत्ते दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यात्प्रेत
नोदकक्रियेति ॥ एतच्चानंतरं वक्ष्यमाणमपि जननजनितत्वविशेषणव्यावर्त्यप्रदर्शना

र्थमुक्तं ॥ ॥२॥ ॥ प्राङ्नामतः । परे तद् इति सर्वत्र संबध्यते गतार्थं ॥ ॥ अर्वाग्दशान्जननात्तो
ऽपरे तेऽग्निदग्धेऽदग्धे त्वत्रापि सद्यः ॥ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया । जातदंत
स्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सतीति । मनुवचने साहचर्यादुदकक्रियोपलक्षितस्य दाहस्या
पि नामकरणोत्तरकालं विकल्पितत्वान्नामकरणादूर्ध्वं दंतोत्पत्तेस्तत्कालाद्दंतजन्म
सप्तमे मासीत्युपनिबंधृदर्शनात्सप्तममासलक्षणादर्वाक्प्रेते मृते अग्निदग्धे सद्यः ॥
अहोरात्रमाशौचं । अदग्धे तु न केवलं पूर्वोक्त एव विषये अन्यत्रापि विषये सद्यः स्नानमात्रं
भवति ॥ तथा च यमः ॥ अदंतजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ॥ सपिंडानां तु सर्वेषां अहो
रात्रमशौचकमिति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ ॥ आदंतजन्मनः सद्य इति ॥ अनयोश्चाकल्पयोर्व्यवस्था
पि स्मृत्यां । अदंतजाते वाऽप्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति ॥ विष्णुवचनेऽग्नि
संस्कारनिषेधसाहचर्यात्सद्यः शौचस्य दाहविषयत्वे इतरस्य दाहविषयत्वं पारिशेष्या
दवगम्यते ॥ ॥ तदुपरि द्विवर्षमाप्यदंतश्चौलकस्य ये ॥ ॥ दंतजन्मनोपरि आचौलात् ॥

त्रिवर्षो यावज्जायते तावत्पर्यंतं तृतीयवर्षसमाप्तिं यावदित्यर्थः ॥ अग्निविधौ वा
ऽग्निसहः। तृतीयवर्षमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ चौलस्यान्ये परे तु दग्धेऽप्यदग्धे वा दि
नमहोरात्रमाशौचं ॥ तथा च विष्णुः। दंतजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति ॥ इ
दं च दंतजननोर्ध्वं दाहेप्यहोरात्राशौचं वाऽभिधानं मितावलानुसारेण ॥ मम तु प्रति
भाति। कृतनामद्विवर्षश्चेत् गर्भपतने वा सापिंडानां त्रिरात्रमिति। वसिष्ठोक्तत्रिरात्र
स्यं विषयकल्पकत्रिरात्रस्य च व्यवस्थापेक्षायां। यद्यप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्थितः।
दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेदित्यंगिरोवचनेनादाहेऽप्यहः। अदाहेत्वहरि
ति ॥ यत्तु ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापि कृत्या। कृतचूडो यस्तद्विषयत्वमंगिरोवचनस्याभि ॥५॥
धानयोजितोक्तं तदयुक्तं। जातदंतपदवैयर्थ्यापत्तेः। नहि पूर्णत्रिवर्षोप्यजातदंतः सं
भाव्यते। इदमेवाऽभिप्रेत्याशौचदशकादाविदमेवोक्तं। यत्तु। आचौलान्नैष्ठिका मी
स्मृतत्याद्वेकाऽग्रहणस्य कालोपलक्षणत्वात्तृतीयवर्षस्य वतत्कालत्वाद्दंतजनन

कालात्सप्तममासादूर्ध्वं वर्षद्वयाभ्यंतरे एकाह इति प्राच्योक्तं। तदुक्तं। कालोपलक्षणत्वात्
भावस्य वक्तव्यमानत्वात् ॥ तन्मतेऽपि यद्यपि श्लिष्टविज्ञं तन्न्यायात्तृतीयवर्षोपक्रमस्यैवा
वधित्वं प्राप्नोति। तथापि। विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकीत्यंगिरोवचन
बलान्नदंतस्यैवाऽवधित्वं युक्तं। यत्तु वसिष्ठवाक्ये कृतनामद्विवर्षग्रहणं तत्तस्य निखन
नपक्षस्य मुख्यत्वाद्दाहाभावेन त्रिरात्राशौचविधिद्वारा तस्यापि पाक्षिकदाहविधि
द्योतनार्थं ॥ अन्यथा तन्मते प्राप्तवर्ष्याति ... दप्यनवाप्तिकेऽर्वाक्प्रेतत्वमुपगच्छतीत्यापि
यमवचने एकाहविधौ तद्ग्रहणं। तदपि तस्य निखननमुख्यत्वद्योतनार्थं। तदितरस्य
च दाहमुख्यत्वद्योतनार्थमिति दिक् ॥ ॥ सर्वेषां तु त्रिरात्रं ॥ ॥ चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वे
षामेव धर्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनादिति। ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाक
र्म विधीयते ॥ द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिदर्शनादिति च मनुयमवचनाभ्यां प्रथमा
ब्दावपि चूडाकरणस्योक्तत्वाद्दंतजननादूर्ध्वं सर्वेषां तु कृतचौले परे तु वर्णत्रयमध्येऽपि
त्रिरात्रं ॥ तथा च मनुः ॥ नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता। निर्वृत्तचूडकानां तु

त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति ॥ नामकरणं तु नामकर्म तज्जननवन्नैकोपलक्षणं । तस्यानि
यतकालत्वेन कालविशेषस्योपलक्षयितुमशक्यत्वात् ॥ नवनामधेयं दशम्यां तु द्वाद
श्यां वापि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते । इति मनुवचनान्नामक
रणमप्यनियतकालमिति वाच्यं । तस्याशौचांतपरत्वात् ॥ तथा हि ॥ दशम्यां रात्रौ व्य
तीतायां ब्राह्मणः द्वादश्यामतीतायां क्षत्रियो नामधेयं कुर्यादित्युक्तं भवति । इदं चोपल
क्षणं वैश्यस्य षोडशे एकत्रिंशे च ॥ एवं सत्यनेन प्रकारेणाशौचांते नाम कुर्यादि
त्युक्तं भवति ॥ पुण्य इत्यादिस्तु [illegible] इति तस्यार्थः ॥ यद्वा ब्राह्मणं प्रत्येव एकादशी
दिने व्यतीपातादिमहादोषसंभवे द्वादशमनुकल्पत्वेन विधीयते । महादोषसत्वेन
मुख्यकालेपि [illegible] कर्म निषिद्धमनुक्तं गर्गेण । व्यतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणे वैधृतावपि ॥ ६ ॥
श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन नैव प्राप्तकालेपि मानवः पूते । अन्यथा चापि ॥ समासंक्रांतिविष्ट्या
दौ प्राप्तकालेपि नाचरेदिति ॥ पुण्यतिथिपरत्वेन सर्वत्र नास्य व्याख्यानं न तांत
सकलगृह्यस्मृतिविरोधाद्व्याख्यानमेव ॥ यदपि [illegible] तिथिनावात्रि विशेष

णत्वात्स्त्रीलिंगौ दशमीद्वादशीशब्दौ वहोरात्रपरौ लक्ष्यावचनबलादाशौचमध्येपि जात
कर्मवन्नामकर्माप्यापद्यपक्षे कर्तव्यं । अध्याहारोपलक्षणत्वयोः प्रमाणाभावादित्युक्तं ।
तदप्ययुक्तं ॥ प्रमाणाभावासिद्धेः । आशौचव्यपगमे नामधेयं ॥ आशौचे व्यतिक्रां
ते नामकर्म विधीयते इत्यादि विष्णुशंखादिवचनसद्भावात् ॥ दशम्यामुत्थाप्य पिता
नामकर्म कुर्यादिति गृह्ये सूत्रस्य सूतिकोत्थानानंतरकालं विधानात् ॥ यच्च कैश्चित् धर्मेण
सत्यपि चूडाकरणस्य प्रथमवर्षादिकालत्वे । विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी
त्यादि वाक्यैस्तृतीयवर्षात्पूर्वमहोरात्राशौचविधानात् चूडैकवाक्यतया तृतीयवर्षमेवाब्दि
काद्यैः [illegible] ते इत्यादिवचनेष्वपि गृह्यत इत्युक्तं तदप्ययुक्तं द्विवर्षे इत्यादि वसिष्ठादिवा
क्यैस्तत्रैव त्रिरात्रस्यापि विधानादयुक्तं । तृतीयाब्दे च संगतं [illegible] प्रथमं [illegible] मा
कुलधर्मापि [illegible] इति हारलतादिवचनं [illegible] चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृती
ये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् [illegible] इत्यादि पूर्वकुलधर्मप्राप्तत्वेनैकदेशिनां
निर्देशादत्र किंचिदेव ॥ तस्मान्नामकर्मेदं तज्जननयोरेव कालोपलक्षणार्थं ॥ न तु चूडा

रणस्य ॥ एवमुपनयनस्यापि ॥ वचनं च लोके त्रिवर्षादूर्ध्वमित्यत ऊर्ध्वस्यापि त्र्यहमिति ॥
यस्तु वाचस्पतिनाथमवचनं संवत्सरे पूर्णे इत्येवं द्वितीयलोभात्पदानर्थक्यपरिहारार्थं
तत्र पूर्णे इत्यत्र पञ्चमतृतीयपदानर्थक्यपरिहारार्थं तस्य तृतीयवर्षान्तरमावयवपरत्वं
सर्वस्य तु तद्वाक्यवयवपरमिति व्याख्याकौशलं तेः सोऽकारप्रश्लेषाज्ञाननिबंधः ॥ ॥ त्रिदि
नमित्यत्र व्याख्यातात् ॥ ॥ तृतीयवर्षादूर्ध्वमाप्रतादुपनयनपर्यंतमित्यत्र तथापि कुलधर्मा
पेक्षया ततश्चौलोऽपि परे त्रिदिनं ॥ अत ऊर्ध्वं तु यावदुपनयनं सर्वदा त्रिरात्रमुक्तमेवातथा।
वां त्रिरात्रः ॥ यद्यप्यत ऊर्ध्वं जातदंतस्य मंत्र्छितः दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरे
दिति ॥ इदं वचनं त्रिवर्षान्यूनत्रिवर्षे तु मते श्रुद्धिस्तु त्रिरात्रेति तेनैवाऽभिहितत्वात् पूर्णे त्रिव
र्षेऽत ऊर्ध्वमिति विषयमिति। मिताक्षराकारैरस्मिन्नर्थे न व्याख्यातमूलं द्वितीयपक्षे पीदमेव मूलं ॥ ॥ ७१
नचैतस्मिन् पक्षे एतस्य वाक्यस्य त्रिवर्षात् त्रिवर्षेभ्यः विषयत्वे अत्र त्रिवर्षे यस्त्वाविषयस्य
मर्पकत्वाद्दाहविषयत्वेति विवक्षितं। त्रिवर्षे तु दाहस्य निःसत्वाद्विवक्षितमिति नैवैरूप्यं स्यादि
ति वाच्यं ॥ अत्र त्रिवर्षे विषयत्वे चास्मादूर्ध्वं पञ्चायेनाऽप्यस्यार्थस्यासिद्धेः ॥ ॥ आप्र
ताकृतास्य शौचं ॥ ॥ आप्रतादित्यपूर्वावधिसमर्पकत्वेनात्रापि संबध्यते ॥ मध्यमगतत्वे

नविशेषाय्यहणदपेक्षितत्वाच्च ॥ उपनयनात्त्र्यहमित्यत्र उपरमे ब्राह्मणत्वादिजातिनिमित्तं दशाहा
दिमाशौचं तत्सपिंडानां भवतीति वक्ष्यमाणमेव तैराकांक्ष्यार्थमुक्तं ॥ ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ॥
त्रिरात्रमव्रता देशाद्दशरात्रमतः परमिति ॥ दशरात्रमिति ज्ञात्या शौचोपलक्षणं ॥ आशौचमिस
त्र शौचशब्दस्य नञ्समासः। तेनोभयपदवृद्धिः ॥ अर्वाक्संस्कृतस्यात्र्याशौचस्य मातापि
त्रोरपि प्रसक्ताबाह ॥ मातापित्रोस्तु पुत्रे त्रिदिनमदशाहे ॥ ॥ नाम्नः प्रागकृतस्याशौचस्य
नापवादः ॥ किंच यदुक्तं तज्जातादृत्कृतस्यैवेति प्रदर्शनार्थमिदशान्ग्रहणं। नतु सदशानव्याप्त्यर्थं
तेन नामकरणादूर्ध्वं यावदुपनयनं पुत्रे अपत्ये परे तेषां यो वस्त्रादिविशेषाऽनाश्रये तो मा
तापित्रोस्त्रिदिनमाशौचं ॥ पुत्रग्रहणमुपलक्षणं ॥ नान्यानामकृतदंतानां त्रिरात्रेण शुद्धिः।
वैशिकादपि मं बंधादकृतं ध्यादचेत्यहमिति सामान्येन स्मरणात् ॥ प्रत्ताऽप्रत्तासु योषित्सु
संस्कृतासंस्कृतासु च ॥ मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधीति शंखवचनं तत्र पत्सेऽपि
त्रिरात्रविधानाच्च। इदं च। अप्रत्तासु त्रिरात्रं दंतजननादुपरि। आकृतादंतास्तु पित्रोरेकरात्र
मिति काश्यपिनिवचनात् ॥ माधवीयविशेषः ॥ ॥ सन्निधौ नष्टचेष्टे ॥ ॥ सन्निधिशब्देना
त्र यत्रस्थे नाशौचं कालमध्ये श्रूयते स उच्यते ॥ तादृशसन्निधौ नष्टचेष्टे मृते सर्वेषांकेज्ञा

त्याशौचव्यतिरिक्तं सकलं मरणाशौचं भवति ॥ तत्र प्रथमादिनश्रवणे पूर्णं । तद्भिन्नाशौचदिन
मध्यश्रवणे तच्छेषः ॥ अतिक्रांते त्वाशौचकाले श्रवणे त्वाशौचवन्नास्तीत्यर्थः ॥ तथा
च व्याघ्रपात् ॥ उपनीते तु विषमं । तस्मिन्नेवातिकालकामिति ॥ वक्ष्यमाणदशाहाभ्यतीति
विशेषणेनात्वाद्यादिमरणवदनुपनीतमरणे प्यतिक्रांताशौचनिषेधः सिद्धे पि वक्ष्यमा
णः । नद्विवर्षविषयमातापितृसोदरदशाहपक्षे प्यनुपनीतापरमनिमित्तत्वादतिक्रांता
शौचं नास्तीति प्रदर्शनार्थमिदमुक्तं ॥ ॥३॥ ॥ ऊनद्विवर्षमुभयोः सूतकं मातुरेव हीत्यस्य
विज्ञानेश्वरकृतं प्रथमव्याख्यानमभिप्रेत्याह ॥ ७ ॥ ॥ ऊनद्व्यब्दे त्वसंस्कृते निर्गुणजननीसोद
राणां दशाहः ॥ ॥ योगीश्वरवाक्ये ऊनद्विवर्षग्रहणं दत्तान्यूनद्व्यब्दग्रहणं नास्मिन्पक्षे
न तु पूर्णद्विवर्षव्यावृत्त्यर्थं । तत्राशौचस्य संस्कृतरां तावत्त्वात् । तस्मिन्नकृतचूडे मृते जनिकरस्य पि ॥८॥
तृजनन्योः सोदराणां च दशाहमाशौचं ॥ इतरसपिंडानां तूक्तं ॥ इदं चापि त्रीणि जननादूर्ध्वमिव सो
दराणां तु नामकरणादूर्ध्वं वेदितव्यं ॥ तथा च पैठीनसिः ॥ गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं जाते उभयोः
सतो नाम्नि सोदराणां चेति ॥ तत्राशौचकालमध्ये सद्यः शौचप्रतिपादकैस्तदूर्ध्वं चा
ज्ञात्वादिप्रतिपादकैर्मन्वादिवाक्यैर्विरोधाद्धनोकोविदस्तान्नास्य पक्षस्यानिबंधकारैर्ना

दृतादराद् ऊनद्वि । वर्षपदद्वयेपर्यापत्तो यज्ञवल्क्यवचनस्य तत्परत्वेन व्याख्यानस्य स्फुतराम
युक्तत्वाद्द्वितीयव्याख्यानमभिप्रेत्याह ॥ ॥ यद्वास्पृश्यत्वमेवाऽधिकमिह विषये सूतकं त्रि
रात्रं ॥ ॥ इह विषये ऊनद्विवर्षे मृते पित्रोः अस्पृश्यत्वमितरस्य शौचयोग्यत्वमेवेतरसपिंडा
पेक्षया अधिकं ॥ अस्पृश्यत्वस्य चाबाधितं दूषयति अथानिधाने त्यादिना ॥ आशौचं क
र्मानधिकाररूपं पित्रोः त्रिरात्रं सोदराणां चेतरसपिंडवदेव न तु दशाहं ॥ एवं चापि चेतरस
पिंडानामूनद्व्यब्दे परमे अनुगमननियमवदास्पृश्यता किंतु पूर्णद्विवर्षे परमेव वक्ष्य
माणवधिकासनं तूक्तं भवति ॥ तथा च स्मृत्यंतरं ॥ ऊनद्विवर्षसंस्थिते उभयोरेव नेतरेषा
मिति । इदं च कर्मानधिकाररूपस्याशौचस्य विधिरास्पृश्यत्वादस्पृश्यत्वास्येव निषेधार्थः ॥ सू
तकं तु मातुरेव हीत्यस्यैव व्याख्यानाधिमितारूपाजीवनया विज्ञानेयोगिनो पीदमेव व्याख्यानमभि
प्रेतमिति प्रतिलक्ष्यते । अर्वाग्जिन्यादिनोक्तस्येतरसपिंडाशौचस्य क्वचिद्विषये अपवादमाह ॥ ॥ स्त्रीपु
त्रोनेन शुद्ध्येत् त्रिपुरुषविषये ज्ञातिरहितौर काल्यात् ॥ ॥ नामकरणादूर्ध्वं चूडाकालपर्यंतं अकृते
चौलास्तु स्त्रीपुत्रेतासु त्रिपुरुषविषये कूटस्थमारभ्य पुरुषत्रयपर्यंतं सपिंडः स्नानेन शुद्ध्येत् ॥ तथा
चापस्तंबः ॥ अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधाय तद्धिति ॥ वसिष्ठोपि ॥ अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुष

विज्ञायत इति तृतीयवर्षपरं कालग्रहणमुत्तरार्थं तृतीयवर्षादूर्ध्वं कुलधर्मवशेन अकृतचूडा
यामप्यहोरात्रस्येष्टत्वात् । न तु सद्यःशौचप्रतिपादके वचने विवाके कालोपलक्षणप्रदर्शनपरे त
क्ष स्य पूर्वोक्तेरयुक्तत्वात् । प्रथमवर्षेऽकृतचूडायामपि सद्यःशौचप्रसंगाच्च ॥ तस्माद्वाग्दानादि
क्रियमाणे चोलपर्यंतं सद्यःशौचं ॥ तदूर्ध्वं यावद्वाग्दानमहोरात्रं ॥ तृतीयवर्षादूर्ध्वं त्वकृतचू
डायामपि यावद्वाग्दानमेव प्रथमपक्षेऽप्यहेव तु । त्रियामेकाहं इत्येतावद्विनिश्चितं ॥ ॥ अर्वाग्वाग्
दानतोक्ता ॥ ॥ चौलात्तृतीयवर्षाद्वोर्ध्वं वाग्दानं यावत्स्त्रीषु प्रेतासु त्रिपुरुषविषयो ज्ञातिरहोरा
त्रेण शुद्ध्येत् ॥ ॥ तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति ॥ इदं चाकृत
चूडायां सद्यःशौचविधानात्तदूर्ध्वं प्रविशेषेण वर्णानां वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः
कन्यास्वह्नो विधीयत इत्युक्तं नित्ये वचने यत्र प्रथमपक्षेऽतु राज्ञं तत्र कन्यास्वहोरात्रविधानात्तृतीयव ॥२॥
र्षादूर्ध्वं च । कृतचूडायामपि प्रवर्त्तत इति निर्बंधस्थलामन्त्याभावो लक्ष्यते ॥ ॥ त्रिभिरूपयमना
दूर्ध्वं गोत्रं स्वकं च ॥ ॥ वाग्दानादूर्ध्वमुपयमनाद्विवाहादर्वाक्स्त्रीषु प्रेतासु भर्तृगोत्रं स्वकं पितृगो
त्रं च सप्तमपर्यंतं त्रिभिस्त्रिरहोभिः शुद्ध्येत् ॥ तथाच मरीचिः ॥ अवरि पूर्वं प्रेतासु यान्येव प्रतिपा वाग्प्र
दिता ॥ असंस्कृता तु स्वादौ पात्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति ॥ विवाहादूर्ध्वं तु वक्ष्यति ॥ ॥४॥ ॥ पंच
मवत्तमाह ॥ ॥ जन्मन्योपेतमृतावपि च दशनिशा द्वादशाहानि पक्षं मासं वर्णाः क्रमेण शुचयउचितं सं
३ मनुः ॥ स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यंति बांधवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यंति तु सनाभय इति ॥

दूरातिस्तुपरं ॥ ॥६॥ ॥ जन्मनि पूर्णप्रसवे उपेत एवोपेत उपनीतस्ते मृतावपि च उत्पन्नोऽपुनीतम
तसपिंडजनने च । विप्रवैश्यशूद्रवर्णाः क्रमेण दश । द्वादश । पंचदश । त्रिंशच्च दहोरात्रान्नेऽप्यशु
चयः स्युः ॥ कुचिततद्विजन्मशुश्रूषादिस्वधर्मानुष्ठानपरः शूद्रस्तु पक्षं । पंचदशरात्रमशुचिः स्यात् ॥
तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ दशरात्रमतः परं । त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ॥ क्षत्रस्य द्वादशा
हानि विशः पंचदशैव तु ॥ त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिन इति । उपनयनस्य च जात्याशौ
चे पूर्वावधित्वं त्रैवर्णिकपुरुषविषयं ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहस्य पूर्वावधित्वं जात्याशौचे वयोनि
मित्ताशौचे चोत्तरावधित्वं द्रष्टव्यं । वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायिकः स्मृत इत्यस्योपनीत
पुरुषाधिकारिकधर्मेषु स्त्रीणां विवाहितानामधिकारप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ततो दत्तानामन्त्रे देव
हिः स्वजातस्य तु पक्षौ वं स्यान्मृतके जातके तथेति ॥ अत्र पुराणसमीयविशेषवचनाच्च ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु
समानधर्मत्वात् । बहुकालमविवाहितस्य शूद्रस्य षोडशवर्षादूर्ध्वं मासाशौचं ॥ अकृतोऽर्थः । स
उत्कर्षषोडशाद्वत्सरात्परं ॥ मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासात्तस्यापि बांधवाः । शुद्धिं समधिगच्छंति तेना
त्रकार्यं विचारणेति शंखस्मरणात् ॥ असपिण्डस्य तो ॥ सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा ॥
षड्दश द्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ मरणांतं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतके ॥ इत्युपक्रम्य ॥
पंथोऽर्थतो विजानाति वेदमंगैः समन्वितं ॥ सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकं ॥ ॥ एकाहाद्ब्रा

लेण: शुध्येद्योग्निवेदसमन्वितः॥ हीने हीनतरे चैव त्र्यहश्चतुरहस्तथेत्यादिना एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्ये
द्योग्निवेदसमन्वितः। त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः॥ इत्यादिस्मृत्यंतरे च। ब्राह्म
णः क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः। तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्॥
शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके॥ त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिन इत्यादिव
चनैश्च क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि उपाधिविशेषोपादानपुरःसरं संकुचिताशौचकल्पाः प्रति
पादिताः। सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा। दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत्॥
पंचदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्य इत्यादिवचनैश्च सामान्य एवाध्यायवाऽशौचकल्पाः
प्रदर्शिताः॥ तत्र व्यवस्थिताशौचकल्पप्रतिपादकानां तावदग्निवेदकार्याग्निहोत्रादिस्वाध्यायवि
षयता॥ द्रव्यार्जनं विना सीदत्कुटुंबाश्रयस्तनिकादिकर्तृकतदकरणे पापयोगित्वार्जनविषयता च वि
नश्यादित्यादिः प्रपंचेन प्रतिपादितैव॥ सामान्यतः प्रवृत्तानां तु॥ मनुयाज्ञवल्क्यादिमहास्मृतिवि ५१०॥
रोधाच्छिष्टसमाचाराभावाच्च॥ यद्यपि तैरनादरणीयत्वमेवोक्तं॥ तथापि मन्वाद्युक्तापि क्रियास्यकाला
शौचप्रतिपादकानां तावद्यस्य यावति काले येन विनाऽऽपत्स्यभावः स्यात्तद्विषयता स्वकालाशौचे
प्रतिपादकत्वेन सर्वतुल्यतैव॥ अत एव॥ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते॥ अर्वाक्संचयनाद
स्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव चेति सामान्यप्रवृत्तमपि मनुवचनं कुसूलधान्यकोवास्यात्कुंभीधान्यक एव

वा॥ त्र्यैहिको वापि न भवेदश्वस्तनिक एवेति प्राक्प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायमित्युक्तं॥ मि
ताक्षरायां॥ अधिककालाशौचप्रतिपादकानां तु जातिमात्रक्षत्रियादिविषयत्वेऽपि वक्तुं शक्य
मित्यादिरन्यत्र विस्तरः। सोदकविषयोऽप्यवधाशौचकल्पप्रतिपादकानामप्येषैव व्यवस्था॥ माधवस्तु
द्वादशाहदशाहादिसूनाशौचकल्पा युगांतरविषया॥ एतच्चाध्यायसमाप्ते सामग्रीसंकोचनं तथेति
स्मृत्यंतराद्दशाहएव विप्रस्य सपिंडमरणे सति॥ कल्यां तराणि कुर्वाणः कलौ भवति किल्बिषीति॥ हा
रीतवचनाद्दृश्यातां एतच्च ब्राह्मणादिग्रहणात्सजातीयविषयमेव। विजातीयेषु ब्राह्मणादेर्मूर्धावसिक्ता
दिषु तावदनंतरे षडहस्त्वेकांतरे त्र्यहो द्व्यंतरे एकरात्रं॥ तथा च हारीतेनोक्तं॥ दशाहाच्छुध्यते विप्रो ज
न्महानौ स्वयोनिषु॥ षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिष्विति॥ बौधायनेन तु स्वस्य ज्ञात्याशौ
चमेव। तत्रापीत्युक्तं। क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बांधवाः॥ तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छु
द्धिरिष्यत इति॥ अनयोश्चापरस्य योग्यतिमात्रस्वधर्मपरविषयत्वेनापदनापद्विषयत्वेन वा व्यवस्था॥ मू
र्धावसिक्तादिब्राह्मणादिषु ज्ञातमृतज्ञात्याशौचं द्रष्टव्यं॥ तथा च विष्णुः॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियविट्शूद्रेषु
सपिंडेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः॥ क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोः षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां॥ वैश्यस्य शूद्रेषु सपिंडेषु षड्रात्रेण शुद्धिः॥
हीनवर्णानां तूत्कृष्टेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिरिति॥ मूर्धावसिक्तादीनां
सजातीयसपिंडेषु क्षत्रियादिज्ञात्याशौचं॥ ब्राह्मणात्क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव क्षत्रियावैश्या

यामुत्पन्नो वैश्य एव। वैश्यायां शूद्रायामुत्पन्नः शूद्र एव। तस्य मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिधर्मलाभप्रतिपा
दनार्थत्वात्॥ सूतादि प्रतिलोमजानां प्रतिलोमा धर्महीना। इति स्मरणात् तदाशौचं नास्त्येव। केवलं मातृ
पुरोधोऽग्निविस्रंसनाय कर्तव्यत्वं शौचमात्रमिति विज्ञानेश्वराः। माधवाचार्यस्तु। यस्मिन्निमित्ते शूद्रस्य
यदाशौचं। तस्मिन्निमित्ते प्रतिलोमानां तदेव क्षौरं वा शौचे प्रकुर्वीत रजकादिवदुत्तमस्याप्यसा इति॥ ब्रह्मपुरा
णवचनादित्याह इत्याख्यं॥ तथा सत्यपि सपिण्डत्वे अनौरसेषु क्षेत्रजादिसुतेषूत्पन्नेषु वा क्लीबेऽनुलोमः
प्रतिलोमनिम्नान्याश्रितासु पत्नीषु सूतासु मृतासु च पूर्वापरस्य पत्योश्च त्रिदिनमाशौचं न तु दशाहादि॥ तथा
च त्रिरात्रेण शुद्ध्यन्ति इत्यनुवृत्तौ। विष्णुः॥ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च॥ परपूर्वासु भार्यासु प्र
सूतासु मृतासु च॥ मि॰ अनौरसपदेन चात्रौरसो धर्मपत्नीज इति परत्वापितो रसान्निस्सरणं लो
तेषां क्षेत्रजादीनां जन्मादौ त्रिरात्रसिद्धिः॥ अत एव बृहस्पतिना। अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुते
षु चेत्युक्तं॥ यस्त्वौरसादेव दानेन क्रयेण वाऽन्यस्य पुत्रीकृतस्तत्र पूर्वपितुर्न त्रिरात्रं पूर्वसंबंधनि ॥११॥
वृत्तेरन्यत्र दशाहादीनि प्राप्नोति॥ परपूर्वग्रहणं च यद्यपि द्वितीयपत्युरेव त्रिरात्रमिति प्रतीयते। तथा
पि भार्यस्यस्ये न्याश्रितग्रहणात् पूर्वस्यापि॥ पितृपत्नीसपिण्डानां एकरात्रं। तथा च मरीचिः॥ सूतकमृ
तकं चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः॥ एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति॥ पितृग्रहणं पत्युरप्युप
लं॥ हारीतोऽपि। परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च। भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु स

पिण्डानामिति॥ याज्ञवल्क्येन तु। पित्रोः पत्योश्च एकाह उक्तः। अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु चेति॥
तस्य चासन्निहितविषयत्वं। निर्गुणविषयत्वं वा। त्रिरात्रैकरात्रयोः सर्वगुणसवर्णविषयत्वेन व्यवस्थे
त्यपि कश्चित्। एकाहपक्षे च सपिण्डानां स्नानमात्रं। एवं च अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च। गोत्रिणः
स्नानशुद्धास्तु त्रिरात्रेणैव तत्पितेति॥ प्रजापतिवचने समभिव्याहारात् पितृपुत्रपितृतत्सपिण्डत्रिरा
त्रस्नानयोस्तत्समानविषयत्वं यद्यपि प्रतीयते तथापि त्रिरात्रविषये सपिण्डानां॥ मरीचिहारीतव
चनाभ्यामेकाहविधानात् सामान्यतः समानविषयत्वांगीकरणे पूर्वोक्तोऽवान्तरविषयविभागः कल्पनी
यः। एवं च अघः शौचाद्यनुवृत्तौ अन्यपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु चेति। शंखलिखितवचनमपि भार्या
पुत्रयोर्व्याघ्रः सन्निधिशब्दादुपस्थितयोः पतिपित्रोः सपिण्डानामित्यध्याहारेण सपिण्डविषयमेव व्या
ख्येयं॥ असवर्णजातीयभार्याऽशास्त्रीयपुत्रीविषयमित्यपि कश्चित्। निन्नपितृकस्योरस्य जातेए
काहः। मृते त्र्यहः॥ तथा मरीचिः॥ मातृकपाद्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोचरौ। एकाहस्सूतके तत्र त्रिरात्रं
मृतके तयोरिति॥ ॥ वानप्रस्थे यतौ चोपरमति कुलजे पैङ्के वाऽऽप्लवः स्यात्॥ ॥ कुलजे सगोत्रे सपि नपुंसके
ण्डे वानप्रस्थे यतौ मस्याप्यसपिण्डत्वेन तीयपत्रज्ञी क्लीबे चोपरमति मृते आप्लवः स्नानमात्रमेव शुद्धिहेतुः
स्यात्सर्वेषां॥ तथा च पराशरः॥ देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ॥ मृते स्नानेन शुध्यंति गर्भस्रावे च
गोत्रिण इति॥ इदं च स्नानमौर्ध्वदेहिककर्मानधिकारिविषयं॥ सन्निहितं सपिण्डत्वाद्यनापाद्य संबंध्यनिमित्तका

शौचमात्रापवादे त्वौर्ध्वदेहिकानुष्ठाननिमित्तकतदपवादानावात् । एवमन्येऽपि । यत्तेस्त्वौर्ध्वदेहिकमेवैना
स्तिकृ जननग्रहणं मात्रौचप्रयोजनाभावात्पर्यवसितं धर्मार्थोपलक्षणं ॥ ॥ यो विकौ विप्रगुद्येमृते वतिवदि
नं ॥ योजिनां नवां विप्राणां गुह्ये रक्षणाय मरनवति तत्संबंधिनां दिनमहोरात्रं माशौचं ॥ तथा वसिष्ठः ॥ आत्त
रणं चैव पत्रानां योषितां गोग्रहे पि वा ॥ प्राहवे विहतानां च एकरात्रमशौचकमिति ॥ ॥ ॥ ॥ आहतवहते
विशेषमाह ॥ ॥ युद्धविषेवत्सयः ॥ ॥ निरुशस्त्रौ मृते पत्नन्हुणर्थः ॥ युद्धे पत्नमिमृते सद्यः स्नानमात्रेण
शुद्धिः ॥ एकयोगनिर्दिष्टत्वात्सर्वत्रोपलक्षिते युद्धहते विशेषको तनाप्तिक्षिशब्दार्थे वशब्दः ॥ तथा च मनुः ॥
उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिरिति ॥ अन्यो यत्तेदित्यादि
विशेषणलाभाय युद्धमृइ प्रतीतिः ॥ तथा च । पूर्ववाक्यं युद्धेन्हते न कालांतरमृतविषयं । अत्र तु और्ध्वदेहिककर्म
पर्युदासो नास्ति ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तस्योक्तत्वात् ॥ यतो स्वकर्म ॥ ॥ ॥ अथ यष्ठस्वतमाह ॥ ॥ शाखेतातेद
शान्तात्र्यतिविषयकेप्राक्त्रिमासात्त्रिरात्रं पक्षित्वाषष्ठमासादि दिनमिहनवमात्स्यात्ततः स्नानमात्रं ॥ ॥ अस्यार्थः ॥
विषयगे बुध्यमाणे लक्षणदेशांतरस्थितेयस्मिन्देशेऽनाशौचवर्जिनः संति तस्मिन्नेव देशे तु तत्र दशाह ॥१२॥
प्रहतिनिदशाहादिके आह्नाणाद्यादिनानिप्रयुक्ते शाखेमृतिनिमित्ताशौचेऽतीते अतिक्रम्य इते हते सति
दशाहादिकालपरिछेद्याशौचनिमित्तभूतेमरणे दशाहाद्यनंतरं ज्ञातास तीति यावत् त्रिमासान् तृतीयमास
मारी प्राङ्मासत्रयमध्ये त्रिरात्रं ॥ तदूर्ध्वं षष्ठमासमभिव्याप्य तत्समाप्तिपर्यंतं पक्षिणी ॥ ततो मासान् मिवर्तमा
नाहरिपयुक्तामध्यगतारात्रि ॥ तदूर्ध्वं नवममासमभिव्याप्य समाप्तिपर्यंतं तावदिहविषये दिनमहोरात्रं ॥

ततोनंतरं द्वादशमासपर्यंतं स्नानमात्रं । कालनिरपेक्षशुद्धिहेतुः स्यात् सपिंडानां । न पुनरतिस्य मरण
दशाशौचनिमित्तत्वात्ततः आरभ्य पूर्वं दशाहादि ज्ञयतीत्यर्थः ॥ तथा च वृद्धवसिष्ठः ॥ मासत्रये त्रिरात्रं
स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति ॥ स्नानेनो दकदानमप्युपल
क्ष्यते ॥ सर्वेषामेव संवत्सरे पूर्णे त्रेते दत्वोदकं शुद्धिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥ पञ्चमानवे ॥ संवत्सरे व्य
तीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यतीति ॥ स्ने वचनान्तरणंतोऽकालनिरपेक्षं ॥ अत्र च वाक्यद्वये संवत्सरग्रह
णं तदूर्ध्वमपि दिवस्नानमात्रस्पर्शं तु वर्षमध्ये नवमादूर्ध्वमपराधिकायो वा अभिप्रायेण ॥ उदाहृतवसिष्ठ
वचनात् ॥ शाखाग्रहणेन दशाहाद्याशौचनिमित्तभूतस्य जननस्य दशाहाद्यनंतरं श्रवणे पित्रादीनां तत्को
माशौचं नास्तीति दर्शयति ॥ तथा च देवलः ॥ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीते षु दिनेष्वपीति ॥ पितुः स्तुस्ना
नमात्रमस्त्येव ॥ निर्दिष्टं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ।
इति मनुवचनात् ॥ एतच्च पुत्रग्रहणं । इतरसपिंडजन्मन्यतिक्रांताशौचाभावस्य ज्ञापकं ॥ अन्यथा
अक्षत्वा जन्मवचनिर्देशमिष्येवावक्ष्यत ॥ दशाहात्ययनन्तरे तु त्रिरात्राद्याशौचनिमित्तभूते तु उपनीता
दिमरणे व्यतिक्रांताशौचं नास्तीति दर्शयति ॥ ॥ तथा च व्याघ्रपादः ॥ ॥ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवा
तिकालजमिति ॥ अत्र यद्यप्युपनीतग्रहणं दत्तकपात्रपर्युदासेषाचार्यस्योदकादिमरणे तिक्रांता
शौचं प्रसक्तमेव । तथापि । त्रिरात्राहोरात्राद्याशौचनिमित्तेमरणे त्रिरात्राद्यनंतरं ज्ञाते तः पक्षधर्मस्यो
क्तत्वेन त्रिरात्राद्याशौचविधानस्याप्युक्तत्वाद तिक्रांते दशाहेऽवितिवमनुवचनेस्य एमेव दशाहग्रह

एतद्दशाहादिजात्याशौचविषयत्वमेव। अतिक्रांताशौचविधेर्युक्तमित्यभिप्रेत्य॥ दशाह
मन्तरीत्युक्तं॥ ऊर्ध्वं दशाहात्तु॥ प्रोषितकालशेषस्यात्पूर्णे दत्वोदकं शुचिर्भवेदिति याज्ञवल्क्य
वचनपाठानुसारेण मानवनिर्देशयत एतस्य निःक्रांताशौचस्य कालपरत्वमंगीकृत्य त्रि
रात्राद्याशौचातिक्रमे पक्षिण्यादिकमात्रमुक्तं॥ देशांतरविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वाद्विषयग
इत्युक्तं॥ अंतरा तु वक्ष्यति॥ देवलवचनत्वेनैवोक्तं॥ आत्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात्षण्मासा
त्पक्षिणी ततः। परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुध्यतीति॥ स्नानविषयप्रदर्शकमिता
क्षराग्रंथे। अर्वाक्संवत्सरादित्युक्तेरभिप्रायं न विद्मः। अत एवात्र वक्ष्यमाणदूर्ध्वमविशेषेण
स्नानमुक्तं॥ स्नानं देशांतरस्थेन तु॥ देशांतरस्थस्य तु नात्याशौचमिति जीवति मरणाद्द
शाहाद्युत्तरं ज्ञाते अविशेषेण स्नानोदकमात्रं दानमात्रं॥ नतु त्रिरात्रादि॥ तथाच स्मरणं ॥१२॥
देशांतरमरणं कृत्वेत्यादि। पूर्णे दत्वोदकं शुचिरिति च॥ तस्मान्मूलोक्त एव विज्ञानेश्वरादि
बहुनिबंधसंमतः पक्षो युक्तः॥ देशांतरलक्षणं बृहस्पतिनोक्तं॥ महानद्यंतरं यत्र
त्र गिरिर्वा व्यवधायकः। वाचो यत्र विभिद्यंते तद्देशांतरमुच्यते॥ देशांतरं वदंत्यन्ये

षष्टियोजनमायतं। चत्वारिंशद्वदंत्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति॥ एषां च पक्षाणां देशपरि
ग्रहेण व्यवस्था। बुद्धिविवेके तु॥ षष्टियोजनांतरत्वं॥ तदन्यांतरे शिष्टाचारभेदः॥ गिरिम
हानद्यादिव्यवधानादिवेति लक्षणद्वयमिति कृष्णेनोक्तं॥ मातापित्रोर्मरणे अपवादमाह॥ स
पितृविषये देशकालाविशेषात् स्वं स्वं॥ मातापितापितरौ तद्विषये तु। मरणे दशाहा
द्यंतरं यदाकदाचिद्यस्मिन्कस्मिन्नपि देशे ज्ञाते देशकालाऽविशेषात् स्वदेशविदेशरूपदेश
विशेषं त्रिमासषण्मासादिरूपं च कालविशेषमनालोच्य स्वं स्वं दशाहाद्याशौचं
पुत्रैः कर्तव्यं॥ तथाच पैठीनसिः॥ पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः॥ श्रुत्वा तद्दिन
मारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति॥ अपिशब्दात्कालांतरेपि॥ अपवादांतरमाह॥ मातुः स
पत्न्याः त्रिदिनं॥ देशकालाविशेषादित्यनुवर्तते॥ मातुः सपत्न्या मरणे आशौचकालोत्त
रं यदाकदाचिद्यस्मिन्कस्मिन्नपि देशे ज्ञाते त्रिदिनमाशौचं पुत्रैः कार्यं॥ तथाच स्मृत्यंतरं॥
पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः॥ संवत्सरे व्यतीतेपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥
दशमतिक्रांताशौचं समाप्तं॥ दशमाशौचकालातिक्रांतयदशौचमुक्तं सर्ववर्णानां समा

नं ॥ न वर्णजेदारक्लिन्नं ॥ तथाच व्याघ्रपादः ॥ ॥ तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रांते तथैव चेति ॥ ॥ इ ॥
अथ संस्थामरणमाह ॥ ॥ पित्रोर्गेहे समूढप्रसवमरणयोरेकरात्रत्रिरात्रे स्यातां पित्रादिकी
नां ॥ ॥ मातापितृगृहे सम्यगूढायाः परिणीतायाः दुहितुः प्रसवे मरणे च यथाक्रमं । पित्रो
रेकरात्रत्रिरात्रे स्यातां । प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रं ॥ आदिपदग्राह्याणां तु । भ्रातॄणां माता
पितृगृहवासे सति तद्गृहे तदभावे स्वगृहे नागम्याः प्रसवमरणे च पूर्ववदेव एकरात्रत्रिरात्रे ॥
तथाच विष्णुः ॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे च पितृगृहे स्यातां । त
देकरात्रं त्रिरात्रं चेति ॥ पितृपक्षस्येति विशेषः ॥ तदुपलक्षणमात्रं ॥ पक्षपदेन भ्रातर एव गृह्यंते ॥ तै
वाक्यांतरे भगिनीमरणे त्रिरात्रविधानात् ॥ पतिगृहे तु समूढाप्रसवमरणयोर्मध्ये प्रसवे तावन्ना ॥१४॥
वैव पित्रादीनामाशौचाभावः ॥ प्रापकाभावात् ॥ मरणे तु पित्रोः त्रिरात्रं भवत्येव । बैजिकादभिस
बंधादनुरुंध्यादघं त्र्यहं । प्रत्तास्वप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतास्वसंस्कृतासु च ॥ १ ॥ मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादि
तरेषां यथाविधिः ॥ इत्यादिसामान्यस्मरणात् [illegible] वाक्यगतपितृगृ
हे गणस्य च प्रसवपक्षो विषयत्वेन सार्थक्यात् ॥ भ्रातॄणां तु वक्ष्यमाणपक्षिणीत्रिरात्रस्य ॥ गृहे
यस्मात् ः क्वचिद्दसपिंडः कृयं चन ॥ तस्याप्याशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥ इत्यंगिरसो वचनेन

गृहमरणे व्यवस्थापितत्वात् । इदं च वचनमुक्तवक्ष्यमाणविषयस्मृत्यंतरोक्तपक्षिण्यादिकल्पानां विकल्पेन
त्रिरात्रव्यवस्थापकमेव लाघवात् अन्यगृहे यत्किंचिद्दसपिंडमरणे अपूर्वत्रिरात्राशौचविधायकं नोरवानु
वाक्यांतरविहिते करात्रविधौ रोधः ॥ असपिंडे स्वद्वेनवज्ञात्याशौचानर्हत्वमते ॥ एवं वक्ष्यति यत्र त्रिरात्र
च्चैव नियमेनोक्तं ॥ तत्र स्वगृहे ऽन्यगृहे वा मरणे तदेव ॥ यत्र तु त्रिरात्रं पक्षिण्या एकरात्रेण वा विकल्पि
तमुक्तं तत्रांगिरसो वचनाच्च त्रिरात्रस्य स्वगृहमृतविषयत्वं ॥ इतरस्य तदितरविषयत्वं । एवमाह
विकल्पितायां पक्षिण्यामप्येवं व्यवस्था । यत्र तु त्रितयं विकल्पितमुक्तं यथा मनुनादिः ॥ तत्र त्रिरात्रस्य
पूर्वोक्तविषयत्वमेव पक्षिण्यास्तु मैत्र्यादि तथयोनिविषयत्वं आयर्ध्वनिविषयत्वं वा । एकरात्रस्य तु
लादिमात्रविषयत्वमित्युत्सर्गेण व्यवस्थाप्रकारः प्रसंगादत्रैवोक्तः ॥ क्वचिच्चान्येऽपि व्यवस्थापक्षं
वक्ष्यामः ॥ षडशीत्यां तु अंगिरोवचनस्य विधित्वमभ्युपगम्य सर्वत्रोक्तवक्ष्यमाणविषये त्र्याशौ
वभार्यागृहमरणे त्रिरात्रमुक्तं ॥ तं धर्मक्रियं विजयाद्युपेक्ष्यं ॥ तत्रैव दुहितुः समूढायाः पितृगृहा
दन्यत्र मृतौ पित्रोः पक्षिणीत्युक्तं ॥ तदपि मूलाभावादयुक्तं ॥ ॥ अपितृमरणे ऊढपुत्र्यास्त्रि
रात्रं ॥ ॥ पित्रोर्मरणे ऊढपुत्र्याः परिणीतदुहितुः त्रिरात्रमाशौचं ॥ तथाच वृद्धमनुः ॥ पि

त्रौतपरमेस्त्रीणमूढानां तु कन्यं भवेत्। त्रिरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्मनुः॥ इति॥ अनूढानां
तु पुत्रादि विदाशौचं॥ ॥ प्रेते आचार्य मातामह दुहितृसुत श्रोत्रियर्त्विक् सयाज्य स्वस्रीयेषु त्रि
रात्रं॥ ॥ आचार्यो ऽउपनीय वेदाध्यापकः। मातामहदुहितृसुते। श्रोत्रिये स्वसूत्रवति तेऽस्व
शाखाध्यायिनि। ऋत्विजि स्वस्रीये यजमाने भागिनेये च प्रेते शिष्या दौहित्रादयस्त्रि
रात्रमशुचयः स्युः॥ तथाच बृहस्पतिः॥ अहं मातामहाचार्य श्रोत्रियेषु शुचिर्भवेदिति॥ श्रो
त्रिये च समानग्रामीणे ४ मैत्री प्रीति वेदैकत्वादिना सम्बन्धेन वा सम्पन्ने त्रिरात्रं द्रष्टव्यं॥
श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति स्मरणात्॥ अनुपसंपन्ने तु समानग्रामीणमा
त्रे एकाहः। सब्रह्मचारिणी समानग्रामीणे च श्रोत्रिय इति वक्ष्यमाणैकाहः॥ अस १२५॥
मानग्रामीणे त्वाशौचाभाव एव। दौहित्रभागिनेययोश्चोपनीतयोस्त्रिरात्रं। अनुपनीतयो
श्च वक्ष्यमाणपक्षिणी॥ संस्थिते पक्षिणीं रात्रं दौहित्रे भागिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति
धर्मो व्यवस्थित इति वृद्धमनुवचनात्॥ प्रचेतोऽपि॥ मृते च ऋत्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण वि
ध्यतीति॥ एतच्चाचार्य मातामहादेः त्रिरात्रादि अन्यस्मिन्नंत्येष्टि कर्त्तरि सत्यवगंतव्यं॥ य

रात्तु ऽसन्निहिताधिकार्यंतराभावात्स्वयमेव तेषामौर्ध्वदेहिकं करोति तदा संपूर्णमेवाशौचं॥ ॥ गुरोः
स्य प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्। प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यतीति मनुवचनात्॥
त्रिदिवसमशुचिः सोदकः स्यान्नयत्र॥ ॥ यद्यपि सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे निवर्तते। समानोदकता
वस्तु जन्मनाम्नोरवेदन इति मनुना। सप्तमपुरुषादूर्ध्वं यावज्जन्मनामावेदनं तावत्सोदकत्वमुक्तं
तथाप्यत्र गोत्रजेष्वेकरात्रस्यापि वक्ष्यमाणत्वादत्र सप्तमपुरुषादूर्ध्वं चतुर्दशपुरुषपर्यंताः
सोदकपदेन गृह्यंते। समोदक उच्यते यत्र सोदकांतर प्रसवे ऽनुपनीत सोदकांतरमरणे त्रिदिवस
मशुचिः स्यात्॥ तथाच मनुः॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते। शवास्पृशो विशुध्यंति
त्र्यहात्तूदकदायिन इति॥ इदं च त्रिरात्रं दशरात्रं वाशौचमाशौचमनिष्यत इत्यादिवाक्येषु दशरात्रतु
ल्यविषयत्वेनोक्तान्नतोभिन्नविषयमपि पूर्णप्रसवे उपनीतमरणे च बोद्धव्यं। अर्वाक्चूडाकरणा
न्मात्रं कल्प्यं॥ ॥७॥ ॥ अथ पक्षसमवर्त्तमाह॥ ॥ पक्षिण्याशौचमाचार्यदुहितृसुतसहाध्या
यि बंधुत्रयातेवासि स्वस्रसुमित्रः स्वश्रूत्वगनिकाभागिनिकाभागिनेयः प्रयाणे॥ मातामह्यां च पि
त्रोः स्वसरि चाचिरेते मातुले मातुलान्यां च॥ ॥ दौहित्र भागिनेययोश्चानुपनीतो। एकस्मात् गुरोर्बहु
कुर्वन्सह वेदमधीयानः सहाध्यायी॥ आत्मनः पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा आत्मबांध

वः। पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा मातृबांधवा इति बांधवत्रयं॥ अंतेवासी सहाध्यायी वदेव॥
मद्धाशिष्यः शिष्टाचारशेषाः प्रसिद्धाः॥ ऋत्विगादीनां प्रयाणे मरणे मातामध्याहोच विरते त्रात्विकापी
निरूपकसंबंधानां याज्यादीनां पक्षिण्याशौचं॥ विरतपदस्य लिंगविपरिणामेन मातामहमातामह्योरनु
षंगः॥ तथा च यमः॥ श्वशुरयोर्जामित्र्यां च मातुलान्यां च मातुले। पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्ष
पयेन्निशामिति॥ तथा॥ मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च॥ आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मा
तामही यदि॥ अत्र गुरुः वेदाध्यापकः॥ मनुरपि॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बांध
वेषु चेति॥ गौतमोपि॥ पक्षिणीमसपिंडे योनिसंबंधे सहाध्यायिनि चेति॥ योनिसंबंधा मा
तुलमातृष्वस्रीयपैतृष्वस्रीयादयः॥ ॥ अथोभयज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथे च मृते ॥१६॥
॥८॥ ॥ स्वदेशाधिपतौ स्वग्रामाधिपतौ च नष्टे सज्योतिराशौचं॥ सति कालिमे न सूर्यनक्षत्र
रूपेण ज्योतिषा सह वर्तत इति सज्योतिः॥ दिने मृते दिनं। रात्रौ मृते रात्रिरित्यर्थः॥ तथा च मनुः॥ प्रे
ते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थित इति॥ वृद्धमनुरपि॥ ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च
तपस्विनि॥ शिष्ये पंचत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनादिति॥ ॥९॥ ॥ अथ नवमहरन्तमाह॥
शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यतोर्याज्ञिको त्रानूचानः श्रोत्रियेषु स्वगृहपरमृतौ मा

तुले चैकरात्रं॥ शिष्य एकदेशमध्यापिते। वेदविद्यार्थिमात्रं वा। उपाध्याय एकदेशाध्यापकः॥ गुरोराचार्य
स्य तनयः॥ समोत्र स्मृत्युद्दिष्टाकुरुश्याहू धर्मयजनार्थनाममध्यानं। अनूचानोंऽगाध्यापकः। श्रोत्रियः समा
नग्रामीणः॥ शिष्यादिषु मातुलांतेषु नष्टेषु स्वगृहे परस्याऽसपिंडस्यैतद्विज्ञस्य मृतौ च निरू
पकसंबंधिनामेकरात्रमाशौचं॥ तथा चाऽहरिसोमनुवतौ याज्ञवल्क्यः॥ गुर्वंतेवास्यनूचानमातु
लश्रोत्रियेषु चेति॥ अत्र गुरुरुपाध्यायः॥ गुरवे गुरौपि तु तद्विसपिंडत्वेन दशाहसत्वात्॥ असपिंडाना
येवा त्रिरात्रसत्वात्॥ अत्र मातुलग्रहणं बांधवानामुपलक्षणमिति विज्ञानेश्वरः॥ मनुरपि॥ त्रिरात्रमाहु
राशौचमाचार्ये संस्थिते सति। तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिरिति॥ विष्णुरपि॥ असपिं
डे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रमिति॥ जाबालिरपि॥ एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतं॥ मातृ
बांधवे गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथेति॥ ॥७॥ ॥ रात्रिं मत्ब्रह्मचारिणि॥ ॥ एकाचार्येपि नीतः स
ब्रह्मचारी। तस्मिन्नष्टे सति अहोरात्रमाशौचमित्यर्थः॥ पितरः सब्रह्मचारी कुर्यादिति॥ तथा चाऽऽश्व
लायनः॥ एकाहं सब्रह्मचारिणीति॥ ॥७॥ ॥ अथ तु दूरमपि स्वल्पकं संबंधप्रस्तके स्नानं नाशौचमुक्तं
स्यात्॥ ॥ कथमपि चेत्तु विभिन्नकारेण स्वल्पेन एकाहाद्याशौचं त्रयोदकत्वेऽपि वा नेन संबंधेन युक्ते॥ जा
मातृराजकादेन नष्टे वा सा पुंसवस्त्रस्नानं स्यात् तु तिथौ गोत्रे॥ तथा च मनुः॥ जनिमांसं स्पृष्ट्वा

छ्व

यांतु भ्रातर्य पिवसं स्मृते ॥ मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥ २ ॥ शालकतत्सुते चैव सद्यः
स्नानेन शुध्यतीति ॥ भ्रातृभगिनीदौहित्रभागिनेयेषु सद्यः शुध्यन्निधानं देशांतरवि
षयं ॥ अत्रैवैतास्मिन्यघत्रयेस्मृतिषु यत्र एकस्मिन्नेव विषये नानाविधाऽशौचकालप्रतिपाद
नमस्ति तत्राशौचभागितदन्यगृहमरणरूपेण पूर्वोक्तप्रकारेणाल्पकालातिशय तदभावा
भ्यां चोत्सर्गतो व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ आचार्योपाध्यायशिष्यसहाध्यायिषु निवृत्ताऽध्ययनत्वा
वृत्ताऽध्ययनत्वाभ्यां सकलैकदेशाध्ययनेन च ॥ आचार्योपाध्याययोर्वैकस्पकालत्वेन शौ तस्यार्तनि
दिनं चेतीतिदिक् ॥ ॥ इदमपि सकलजन्मरूपि लोकेषु तुल्यं ॥ ॥ इदं श्लोकत्रयोक्तम सपिंडाशौचं च दंपसा
णं च सकलमपि सन्निपाताशौचादिकं सर्ववर्णेषु तुल्यं भवति ॥ उपनीताशौचं द्वयेण विशेषोऽपाद
तेनाविहितत्वात् ॥ ॥ ॥ पूर्वप्रवृत्ताशौच द्वितीयादिदिनेषु ब्रह्माशौचांतरनिमित्तसन्निपा ॥१७॥
ते प्रतिनिमित्तं । नैमित्तिकावृत्तिन्यायेन पृथग्दशाहादिकं प्राप्तं तत्र पूर्वप्रवृत्ताशौचावधिकं शि
ष्टादिनानामुच्चयकाधारण्येपि तदुत्तरमाशौचांतरस्यैकादशाहादिष्वनुवृत्तिप्राप्तापवादमाह ॥
॥ ॥ अथ दशमवृत्तमाह ॥ ॥ बहुाशौचस्य मध्ये च परमपि समं स्वल्पकं सजाति प्रेतेजात्स्य

तरं चायादिन्नवति तदा पूर्वशेषेण शुद्धिः ॥ ॥ बहुस्य पूर्वप्रवृत्तस्याशौचस्य तत्परिच्छेदकद
शाहादिरूपस्यकालमध्ये द्वितीयादिदिनेषु समं पूर्वप्रवृत्ताशौचसमकालव्यापकं स्वल्पकं तेनो
नकालव्यापकं वा सजाति जन्मनिमित्तं जन्मनिमित्तं मृतिनिमित्तं मृतिनिमित्तं चापरमप्याशौचं तन्
निमित्तस्य जननमरणं तयोः सन्निपाते न यदि भवति । प्रेतमृतिनिमित्ताशौचे मध्ये जातस्यं तरं तद्विजा
तीयं ताद्दशमेव जननाशौचं वा यदि भवति तदा तस्याशौचां तरस्य पूर्वशौचकालशेषेण नवदि नादिरूपे
ण वशुद्धिर्निवृत्तिर्भवति । नतु तन्निमित्तदाशन्य पूर्णं दशाहादि भवतीत्यर्थः । एवं च सजातीयं स्वल्पसमा
न्यतराशौचनिमित्तद्वयमेकस्मिन्नेव दिने यदि भवति । तदा विशेषाऽग्रहणा साधारणकालपरिच्छेदं
पूर्णमेवाशौचद्वयं भवति तथाल्पकालव्यापकाऽशौचमध्ये सजातीयमपि अधिककालव्यापकाशौच
निमित्तं यदि भवति तदा तदुक्तं पूर्णमेव तन्निमित्तमाशौचं भवति । तथा जननाशौचमध्ये तद्रूपे तथा
स्वल्पकालाशौचनिमित्तं समकालाशौचनिमित्तं वा मरणं यदि जायते तदा तन्निमित्तमाशौचं न भा
यमध्यपतितत्स्मृति वचनस्वधर्मा प्रयोजकं स्वकार्यं न करोतीत्यर्थः स्मृतिवदतीति वैधर्म्येण दृष्टांतः ।
किंच ऽस्पर्श्यत्वादिस्वधर्मप्रयोजकं निमित्तानां तरं पूर्णं च भवति । तथा त्रिरात्रादिप्रेताशौचमध्ये
दशाहादिव्यापकजननाशौचं यदि भवति तदास्वंकार्यं यावदस्पर्श्यत्वादिस्वधर्मप्रयोजकत्वं स्व

बालेनापि शावाशौचेन न निवर्त्तते । किं तु पूर्णमेव भवतीति । व्यतिरेके दोषोऽपि उक्तो भवति ॥ तथा चोशन
सा: । स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यतीति ॥ इदं
च जननपूर्वप्रवृत्तमरणाशौचमात्रेण तदन्तःपातितयोर्जननमरणाशौचमात्रयोः पूर्वप्रवृत्तजननाशौचमा
त्रेण च तदन्तःपातितजननाशौचमात्रस्य निवृत्तौ प्रसक्तायां लघुनाऽधिकस्य तत्र प्रतिषेधार्थं ॥ उभ
यत्र तत्प्रसक्त्यविशेषात् ॥ तथा च त्रिरात्रादिशावान्तःपातिनो दशाहादिजननाशौचस्य न पूर्वेण
निवृत्तिः ॥ किं तु स्वकालं यावदनुवर्तमानस्यैव तस्याऽस्पृश्यत्वादिस्वधर्मप्रयोजकत्वमात्रेण गरीय
स्त्वे शावाशौचे न स्वधर्मप्रयोजकत्वनिवृत्तिमात्रं ॥ एतदभिप्रेतं चैकस्यान्यतापत्त्यसंभवात् । तत्रा
ऽधिकस्य मृतके शौचं कुर्यात्सूतकमिति । अंगिरोवचनात् ॥ यत्तु आद्यानां योगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धि
र्गरीयसा । मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेदिति ॥ कूर्मपुराणवचनं पूर्वार्द्धोपवाद उत्तरा
र्द्धस्यांशे न तस्य लघुनापि मरणाशौचेन दीर्घस्यापि जननाशौचस्य स्वरूपनिवृत्तिः । रूपमपि बा ॥१८॥
ध्यत्वमुक्तं तेन धर्मेण । तत्सत्त्वपवादत्वे तस्योशनसो वाक्यविरोधाय स्वधर्मप्रयोजकत्वमात्रस्यापो
गरीयस्त्वप्रतिपादकत्वादयुक्तं । वस्तुतस्तु सर्वप्रकारगरीयस्त्वप्रतिपादकत्वेऽपि तस्य न पूर्वांऽपवाद
कत्वं । किं तु तदविरोधेन समाऽधिकजननाशौचगरीयस्त्वप्रतिपादकत्वमेवेति ॥ षट्त्रिंशन्मतेऽपि ॥

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनीति ॥ एवं चान्त
राजन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीति ॥ इत्यादि सामान्यवचनमपि पूर्वोक्तविशेषविषयो भव
ति ॥ अथ तत्पतिताशौचकालादधिककालव्यापिना लघुनापि पूर्वप्रवृत्ताशौचेन दीर्घस्याप्याशौ
चान्तरस्य निवृत्तिरित्युशनोवाक्यार्थापवादो देवलेन दर्शितः । परतः परतो शुद्धिरघवृद्धौ विधी
यते ॥ स्याच्चेत्पंचतमादह्नः पूर्वेणैवात्र शुध्यतीति ॥ अस्यार्थः ॥ अन्तराशौचप्रवृत्तेः
परतोऽघवृद्धौ वृद्धिमति दीर्घकालव्यापिन्यघे पतिते अशुद्धिः तद्दीर्घकालमघं परतः परं पश्चात्
ज्ञातं निमित्तमादन्यपूर्वं विधार्यते न तु पूर्वेण निवृत्तिः । तत्पूर्वप्रवृत्तं लघ्वाशौचं यदि पंचतमाद
ह्नोत्तरापतिताशौचकालार्धात्परतोऽप्यनुवर्त्तते । तदा पूर्वेणैव तदपेक्ष्या लघुनापि दशाहादिरूप पूर्वा
शौचं कालेनैव साशुद्धिः शिष्यते न निवर्त्यत इति ॥ इदमत्रोदाहरणं ॥ चतुरहान्तर्दि देशाहस्य म
रणेक्त तेशेषेण शुद्धिर्व्यत्ययमाणत्वात्पंचदिनाऽधिकमाशौचं । तन्मध्ये दशाहः शौचपाते तदेगतोन्नि
त्तिः शुद्धिः ॥ अपरं च । षण्मासगर्भपातनिमित्तषडहाशौचप्रवृत्तस्य दशाशौचपाते तस्य पूर्वेण
निवृत्तिरिति ॥ अत्र शुद्धिविवेके आद्यं भागद्वयं यावत्परस्य तु सूतके । द्वितीये पतिते चाद्यात्सूतकाच्छु
द्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्सूतकान्तात् शुद्धिः स्मृता । एवमेव विचार्यं स्यान्मृतकः सूतकीं ते ॥

इति ब्रह्मपुराणवाक्यानुसारेण देवलवचने पूर्वेणाप्यनुशिष्यत इति पाठं कल्पयित्वा पंचतस्यां इत्युक्तः चतुर्धा
विभक्तपूर्वप्रवृत्ताशौचभागद्वयात्परतः अथ च द्वौ सजातीयसंपूर्णाशौचांतरोपाते परतः परे पाते
णाशौचेनातीते न शुद्धिर्न तु पूर्वेणेति पादत्रयं व्याख्याय पंच... माद्युक्तः पूर्वेणाद्यभागद्वयमध्ये तद्य
शौचांतरोपनिपाते पूर्वेणैव शौचेनातीते न शुद्धिरिति च चतुर्थपादं व्याख्याय रात्रिशेषे द्व्यहाद्वि
र्याम शेषे शुद्धिस्त्र्यहादिति च तदपवादद्वयं व्याख्याय दशाहादिमध्ये पूर्णाशौचे यदि द्वितीयं स
जातीयं संपूर्णाशौचं माद्यभागद्वयमध्ये पतति तदा पूर्वाशौचापगमे न शुद्धिः। यदि तदुपरि उपांत्य
दिनपर्यंतं तदा द्वितीयापगमेन॥ अंत्यदिने तदंतरदिनद्वयेन तद्दिनरात्र्यंत्ययामे तदंतरत्रिरा
त्रेणेति व्यवस्था प्रदर्शिता॥ तत्र देवलवचनस्यैतदर्थत्वेन व्याख्यानं तावदयुक्तं पदाध्याहारस्यापूर्व
णत्वस्य स्याद्यापात्रत्वायुक्तं॥ अर्थोऽप्ययुक्तः॥ षष्ठसप्तमाष्टमनवमादिने द्याशौचांतरोपनिपाते
दशमदिनोत्तरं पंचषट्सप्ताष्टमदिनेषु तद्दुरुक्तिः। दशमदिनतद्रात्र्यंत्ययामयोस्तु तदुपनि ॥१८॥
पाते द्वित्रिदिनेषु तदनुद्धारे हि द्वित्यस्यांशद्धितत्वात्॥ नवमादिवसादिवसादिति बौधाय
नवचनविरोधाच्च॥ कस्तर्हि ब्रह्मपुराणवाक्यस्यार्थः॥ तत्र केचित् नावद्रात्रिशेष इत्यनेन सम
नार्थत्वेन दं व्याचक्षते॥ तथाहि तत्र संबंधिचरममहोरात्रं स्यादिवसरूपमाद्यभागद्वयया

वद्वितीयस्य तत्रोपतिते आद्यादेव सूतकाच्छुद्धिः अतः। आद्यभागद्वयादूर्ध्वरात्रौ सूतकांतरापाते
द्वितीयात्सूर्वोक्तत्रिभागात्सूतकांताच्छुद्धिः॥ सचरमसूतकांतो रात्रिशेष इत्यादिनोक्तातपादिन्निर्दर्शिति
इति॥ तथुक्तं॥ अथ यदि दशरात्रासन्निपाते पुराद्यं दशरात्रं माशौच मानगमाद्दिवसात्पुनःपाते
दशाहात्प्राक् पूर्वेणसह गच्छति दशमदिनपाते च स्यात् हर्षयास्सविमुच्यति। अन्याते तु त्रिरात्रहष्ठ
रात्रेषयं विधिरिति बौधायनदेवलवचनायोर्नवमदशमश्च द्वयोरूपांत्यां यदि नोपलक्षणं चेनोपांत्यै
दिनपर्यंतमेव पूर्वेण चतुर्थयामपर्यंतं चांतिमा ... रात्रे ... धिकेन तेन शुद्धेः प्रतिपादितत्वात्
रात्रिशेष इत्यादिकं त्वे तदविरोधेनैवाऽनुपदं व्याख्यास्यामः। चरमाहोरात्रविषयत्वं चास्य न वाक्या
त्रकरणवालभ्यते॥ तस्मात् ब्रह्मपुराणमिति निर्व्यालिखितमिदं तन्मितारूपाद्वादशाह्रान्निर्मलमेव
॥ यद्वापरतः परइत्यादिवाक्यसमानार्थत्वेनेदं व्याख्येयं॥ अंतरापति तस्सूतकस्य चतुर्धाविभक्तस्याद्य
द्यभागद्वयमद्ध्यावतर्यंते तदनधिककालव्यापिनि लघुनि पूर्वप्रवृत्तसूतकेन तदधिके द्वितीयेपा
तिते आद्यात्सूतकस्य तु सूतकस्त्र प्रथमनिर्दिष्टपादं तः पादिसूतकादेव शुद्धिर्न तु पूर्णता॥ अतः अ
र्ध्वं तदनधिककालव्यापिनि लघुन्यपि सूतके तदधिके द्वितीयपातिते द्वितीयात्रैव चरमनि
र्दिष्टात्सर्वसूतकादेव शुद्धिः॥ एवं पादचौशौचेपीति॥ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टपूर्वप्रवृत्ताशौचांतिमा

होरात्रे पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टाशौचांतरनिमित्तोपनिपाते पूर्वशेषमात्रेण शुद्धिमाह ॥ ए
॥ द्वाभ्यां तु रात्रिशेषे त्रिभिरपरैर्दिनैर्यामित्रीयामशेषे ॥ ॥ रात्रिशब्दोहोरात्रपरः ॥ रात्रिरूपः शे
षो रात्रिशेषः ॥ तथा च तस्य पूर्वप्रवृत्तपूर्वोक्ताशौचस्य रात्रिशेषे अंतिमाहोरात्रेतिमाशम्या
मभ्यूने पूर्वोक्ते द्वितीयाशौचोपनिपाते वृद्धिरादवशेषाभ्यां द्वाभ्यां दिनाभ्यां शुद्धिः ॥ तदंतिमाहोरात्राया
मित्याः यामरूपे शेषे अंतिमप्रहरे त्रिभिस्त्रिभिर्दिनापरैर्दिनैः शुद्धिर्मूलसूर्वशेषमात्रेण
सर्पः ॥ तथा च । पुनः पातद्व्यादिकं पूर्वलिखितं देवलवचनं ॥ तत्र च यद्यपि सूर्योदयात्प्राची
नः प्राचीप्रभाघाकाशः प्रभातमित्युच्यते तथाप्यत्रांत्ययामपर एवासौ । रात्रिशेषे द्वाभ्यां शु
द्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहादिति शतातपोपीयेयामग्रहणात् ॥ अत्रापि रात्रिशब्दोहोरात्रपरः ॥ रा
त्रिमात्रविशिष्टद्व्यादिमिताच्छुद्धिर्बोधितया ॥ एवं बोधायनवचनाविरोधेन रात्रिशेष
इत्यस्य व्याख्या । न संतानावच्छायस्पतेरस्या नादरत्वाभिधानतदशक्तिनिबंधनं केचित्तु दे ॥२०॥
वबौधायनवचनानालोचनेन तस्मात् होरान्तर्वांधिस्तय सामयोंतरं त्रिषुयामेषु अन्याशौचां
तरोपनिपाते द्वाभ्यां तदुत्तरयामे सूर्योदयपर्यंतं त्रिभिरिति ॥ यथाकृतमेव सर्वव्या
चक्षते ॥ इयं च यत्नमाहोरात्रोक्ताद्यवच्छेदसजातीयांतःपातिनि सजातीयशावांतःपाति

नि विजातीये च संपूर्णाशौचमेव भवति । ननु संपूर्णांतःपातिनि त्र्यहसंपूर्णत्र्यहान्त्यं त्र्याऽसंपूर्णेत
त्रकेवलयोरेव द्व्याहत्र्यहयोः शोधकत्वसंभवेन सर्वाशौचसाधारण्येन तच्छक्तिप्रतिपादनायोगात् ।
पूर्वोक्ताव्यवस्था तत्रापि भवति तस्यास्तद्विषयत्वेनासाधनात् । यत्तु कुरुधरेण सर्वोक्ति देवल
बोधायनवचनबलादियं सर्वापि व्यवस्था । संपूर्णाशौचविषये वसमकालव्यापकं संपूर्णशौचं संनि
पाते तु उत्तरेणैव शुद्धिरित्युक्तं ॥ तद्युक्तं ॥ जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तदा पूर्वशौचव्य
पगमे शुद्धिर्मरणाशौचमध्ये मरणे चैवं ॥ अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यतीत्यादि विज्ञा
याज्ञवल्क्यादिवाक्येषु विशेषानुपादानात् ॥ बोधायनादिवाक्येषु रात्र्यादिसंपूर्णशौच संग्रहा
र्थं । दशरात्रादिशब्दानामुपलक्षणत्वस्यावश्यांगीकार्यत्वे लाघवाद् दाशौचमात्रोपलक्षणस्यैव युक्त
त्वात् ॥ अत्र वाक्यांतरबलादत्र द्वितःपाति दीर्घसत्यंतःपाति शावमात्रमेव परिगृह्यतां न तु संपूर्णाशौ
चमपि प्रमाणाभावात् ॥ अत्र वृद्धितद्व्यह त्र्यहाशौचेत दधिकाशौचांतरोपनिपाते तस्यलघुत्वाद्धि
काशौचापगमे नैव शुद्धिरिति प्रतिभाति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वप्रवृत्तः शावांतःपातिनस्तु समस्तोकाश्यापा
पिकस्य विच्छेदस्य न पूर्वेण निवृत्तिरित्याह ॥ ॥ नैवाशौचे न पित्र्यं ॥ ॥ माता च पिता च पितरौ

तत्र संबंधाशौचमंतरापतितं पूर्वप्रवृत्तेतरसपिंडमरणाशौचेन गच्छति किंतु निमित्तांतरस्य तुल्यत्वात्सर्वं ॥
एवं सति पितृमरणनिमित्ताशौचस्येतरसपिंडाशौचेनेव मात्राशौचेनापि यथा निवृत्तिर्नास्ति तथा
मात्राशौचस्यापि इतरसपिंडाशौचेनेव पित्राशौचेनापि निवृत्तिर्नास्ति इति भावः विशेषमाह ॥
॥ ७ ॥ ॥ पितुरुपशमने पक्षिणी मातुरस्तौ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पितुरुपशमने सर्वजाते तन्निमित्ताया मध्ये
द्वौऽस्तां पक्षी मातुरस्तौ पित्राशौचशेषमात्रेण न शुद्धिः । किंतु पक्षिणी अधिका भवति ॥ तत्र दशा
मदिनपर्यंतं च दशमरात्रिचरमयामपर्यंतं वा मात्राशौचोपनिपाते पक्षिणीमात्रं । तत्र तु प्रभृतेऽह
स्तु त्रिताम्या ॥ तथाच शंखः ॥ ॥ मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ॥ पितुः शेषेण शुद्धिः स्या
न्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति ॥ अस्यार्थः ॥ ॥ मातर्यग्रे प्रमीतायां तन्निमित्ताया मध्ये द्वौऽस्तां पूर्वीति ॥२३॥
शुद्धौ जाते तदा पितुर्मरणे तन्निमित्ताशौचस्य शेषेण मात्राशौच पदवादशदिनो तरमपोदितं
दिनेष्वनुवर्तमाने न शुद्धिः किंतु मात्राशौचशेषेण । पित्राशौचमध्ये मातुस्तु मरणे पितुः शेषेण शु
द्धिः स्यादेव पक्षिणी ॥ त्वधिकां कुर्यादिति ॥ एवं च मात्राशौचेनापि पित्राशौचस्य न निवृत्तिः ।
किमुतान्येन ॥ तथापि पित्राशौचेनापि केवलेन मात्राशौचस्य न निवृत्तिः । किमुतान्येन केवलेनान्ये

सहितेन वेति कैमुतिकन्यायेनाऽस्मादेव वचनादस्यार्थस्य सिद्धिमन्तिमे सन्निपाते नैवाशौचेनापि
त्य विमुक्तं ॥ इदं च सन्निपाते सर्वत्राऽसन्निधानं मृतिकाग्निदेतरसपिंडानां । तयोस्तु निमि
त्तादारभ्य सर्वकर्मस्वनधिकारस्तत्करणमस्पर्शत्वं सकरणं चाशौचमिति ॥ एतयोरेव विशेषउक्तः ॥
पूर्वाशौचेनया शुद्धिः सूतके मृतके च सा ॥ सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपीति । तथा ॥ आ
शौचसन्निपातेऽपि पूर्वनिमित्तकमुत्तरेणोत्तरनिमित्तकं वा पूर्वेण ज्ञातकर्म पिंडदानादिकं न बा
ध्यते ॥ ॥ यथाह प्रजापतिः ॥ ॥ आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ॥ कर्तुः तात्कालिकी शुद्धिः
पूर्वाशौचेन शुध्यतीति ॥ आशौचे सूतिनिमित्ते मृतिनिमित्ते वा । शातातपः कौदि ॥ ॥ अंतर्दशाह
जननास्संस्थास्यान्मरणं यदि ॥ प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंडदानं स्वबंधुभिः ॥ प्रारब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये चे
ज्जननं भवेत् ॥ नैवाशौचं पिंडास्तु शेषान्दद्याद्यथाविधीति ॥ जननग्रहणं मरणस्याप्युपलक्षणं
तुल्यन्यायत्वात् ॥ ॥ १० ॥ ॥ अथैकादशं वृत्तमाह ॥ ॥ सर्वं चाशौचमंत्यं पूर्वं दिवसद्वितीयमिदं
शेषमानेन शुद्धिः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तद्विशेषेण देश्यां तरे तदैव सर्वं मुक्तं संपूर्णं संपूर्णं वाऽशौचं
तन्निमित्तमितिपाठः ॥ दशदिनांतः प्रवृत्ते दिनादिद्विकादिनेष्वपि विद्धि तं जाने तदा अस्य

शौचस्य तत्परिच्छेदकत्वयोगस्य निमित्तान्तर दाहादिदिनसंख्यातस्य यः शेषस्तन्मात्रेण शुद्धिः। नु
तु ज्ञानादारभ्य दशरात्र त्रिरात्रादीत्यर्थः ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ प्रोषितकालशेषः स्यादिति ॥ विदि
तश्च हल्लेन ज्ञात तयोर्जननमरणयोराशौचनिमित्तत्वं न तु ज्ञानमात्रयोरिति दर्शयति मात्रेत्र दारं न साम
र्थ्यादि विमिश्रयति ॥ अन्यथा । आशौचं दिनगणनायां तु न्यनति प्रन्दाति कृत्वा तदेतन्निमित्तस्यान
तो वेदिनाद्याशौचमर्थादेव लभ्यते ॥ तदिदं मनाग्न्येन गुरुं स्यात् ॥ ० ॥ आशौचप्रवृत्तिदिनमाह ॥
॥ ० ॥ दाहादाहिताग्नेर्मरणादितरस्य तु कुर्यादशौचं ॥ ० ॥ आहिताग्निरेतान्नि
मनिहत्य दाहादाहदिवसमारभ्य दशाहाद्याशौचं ॥ तन्निमित्तकैव संध्यावंदनादि लोपादि
कुर्यात् ॥ अन्यत्र तद्भिन्ने स्यानाग्नि प्रतिपत्काद्यादौ च विनष्टे यो मरणदिवसस्तस्मान्तिए
वा शौचं कुर्यात् ॥ तथा च । अनग्निमत उत्क्रांतेराशौचादिदिविग्रहति … दाहादग्निमतो विधानादिति देश ॥ २२ ॥
स्मृतेस्ततोति ॥ पैठीनसिस्मरणं ॥ अत्र अनग्निमत इति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि दाहादेव
उक्तत्वं यस्य वैतानिको विधिरिति ॥ वाक्यांतरात् … कृत्स्नाग्निके स्वगृह्यते ॥ आदिशब्देनान्निमित्त
कं संध्यावंदनस्यगणादिरस्तेतो नैपंक्तिक पर्यंते कार्यं च ॥ ॥ एतेष्वाशौचमध्ये विहितहितकं

तावर्हकाः ॥ ॥ ० ॥ ॥ येषां यावानाशौचकालस्तेऽत्रोच्यते … नास्ति तादृशः कश्चिदत्राजेतुः
सचेलं स्नाता विहितस्यैव पि यस्याद्यत्रापि विहितस्य च इ … तावत्कर्तव्ये हेतुः ॥
योग्या भवति ॥ नतु कालमात्राऽऽशिक्रमेण … लस्नानाय तोयातिशय विषय एव माशौ
च लक्षणमुक्तं भवति ॥ … वर्णविशेषविषयत्वान्नोक्तं ॥ तदपि दृष्टव्यं ॥ तथा च मनुः ॥
विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधं ॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः इति ॥
तेतक्रियत्वं तस्यैव स्नानक्रियः ॥ ॥ ० ॥ ॥ सूतिका तु त्रिंशद्रात्रेण दैवे पितृकर्मणि
विंशतिः पुत्रसूतकं ॥ ॥ पुत्रस्य मासमपि … कन्याप्रसवे सूतिका विंशति
आदिना आशौचस्य स्वरूप प्रतिबंधक … यायामपि कर्माधिकारबंध … विध
मानत्वात् त्रिंशद्रात्रं पितृसुरकार्येष्वयोग्या ॥ पुत्रप्रसूतिका विंशतिरात्रं न योग्या ॥ तदुत्तरं स्ना
ता योग्या ॥ तथा च पैठीनसिः ॥ सूतिका पुत्रवती विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्री
जननीमिति ॥ आशौचेन विहित … कर्मानधिकारा संभवात् आशौचमेव तात्पर्यमिति विव
वः ॥ किंचिदाशौचगतेऽपि … नात्पतिताधिकरकर्मानधिकारमात्रमित्यपि वदंति ॥ ॥ ११ ॥

॥ ॥ निर्हृत्यान्यं प्रमीतं दिवसमशुचिः ॥ ॥ अथ द्वादशेत्युक्तमाह ॥ ॥ निर्हृत्यान्यं ॥ ॥ अन्यं सवर्ण
मसपिंडं प्रेतं स्नेहादिना निर्हृत्यैकं दिवसमहोरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ एतच्च मतपुत्रादिव्यतिरिक्तो
ऽभिज्ञः स्वगृहवासी वा स्वग्रामवासी न भवेत् एवं ॥ यस्तु निर्हरणं कृत्वा तस्यामेव मृतस्य सपि
वान्नमश्नाति तद्गृहे च वसति न वा तस्य निर्हरणीयज्ञातिप्रयुक्तं दशाहाद्याशौचं ॥ यस्तु निर्हृत्य त
द्गृहवासमेव करोति तस्य त्रिरात्रं ॥ ॥ तथा च मनुः ॥ ॥ असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत् ॥ वि
शुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बांधवान् ॥१॥ यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ॥ अनदन्न
मन्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेदिति ॥२॥ बंधुवदित्यत्र स्नेहादिति सूचितं ॥ यस्तु ग्रामांतरवासी
तस्य सद्यःशौचं ॥ प्रेतस्पृशो ग्रामं न विशेयुः । आ नक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्येति ॥ हारीतस्म
रणात् ॥ इति ग्रहणेन सर्ववर्णशवनिर्हरणे तु तद्दत्तभोजनाद्यभावे दितरक्षा प्राशौचं भव ॥२३॥
ति ॥ यदि निर्हरति प्रेतं लोभाक्रांतमानसः । दशाहेन द्विजः शुध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः ॥१॥
अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यतीति कूर्मपुराणात् ॥१॥ ॥ अथाऽसवर्णे तद्युक्त
शौचं ॥ ॥ असवर्णं ब्राह्मणादि कृत्वा यदि शवं निर्हृत् ॥ प्रागुक्तं निर्हरणीयज्ञातिप्रयुक्त
माशौचं यस्य तादृशो भावेद्व विशेषेण ॥ ॥ ब्राह्मणस्य निर्हरी त्रिंशद्दिनानि स्यात्

ब्राह्मणं निर्हारि दशदिनानीत्येवमित्यर्थः ॥ तथा च गौतमः ॥ ॥ अवरश्चेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुपस्पृशे
त् ॥ पूर्वो वाऽवरं तत्र शवोक्तमाशौचमिति ॥ ॥ उपस्पृशेन्निर्हरेत् ॥ अत्यंऽसवर्णनिर्हारे तु एतद्वि
ज्ञेयं ॥ अवरश्चेद्वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि ॥ वहेच्छवं तदाशौचं दृष्टार्थं द्विगुणं भवेदिति ॥१॥
व्याघ्रपादवचनात् ॥ यदा त्वलंकारं करोति तदाऽस्थिपातोऽसपिंडस्य प्रेतालंकरणे कृते ॥ अ
शौचं तूपवासः स्याद्दशकोऽस्नानमिष्यत इति ॥ शंखोक्तं प्रायश्चित्तं चाचरेत् ॥ ॥ ॥ अथाऽना
थमायकं तु रातौ भागाल्पवेनैव शुद्ध्येत् ॥ अनाथनाथं स्नेहाद्यन्नाजनं सवर्णमसवर्णं वा
द्विजं प्रेतं द्विजो धर्मेण निर्हृत्य साधकं तु नाग्निहोमानां शतस्य अपरिमितानां तेषां फलमा
प्नोति ॥ तादृशः स्नानादेवैनैव शुद्ध्येत् ॥ ॥ तथा च पराशरः ॥ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्वि
जातयः ॥ पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभंति ते ॥ न तेषामशुभं किंचित्पापं वाऽशुभकर्मणां ॥१॥
जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ॥ एतच्चानाथस्याग्निहोमादित्वेन स्नेहादि अनाथे
धकत्वेन युक्तं ॥ अयं चार्थवादः ॥ आज्ञयेत्तत्प्राणायामाऽग्निस्पर्शो कपर्दस्मृतिः ॥ त
था च पराशरः ॥ ॥ अवगाह्यापो नभसि धृत्वा प्रेतानुगतं द्विजोत्तमं ॥ वहित्वा च दहित्वा च ग्रामं प्राप्ये

शुध्यतीति ॥ इत्यत्र वांद्यः ॥ "अंगिरा अपि ॥" "यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिंडं कथंचन ॥" स्नात्वा
सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं तस्मिन्नेवाह्नि वैश्य[illegible]रिति ॥ अत्र ब्राह्मणादिद्विजशरीरग्रहणमुपलक्षणं ॥ न
चतं द्विजं न शूद्रेण हारयेन्न शूद्रं द्विजेनेति विष्णुस्मृतौ शूद्रमात्रस्य कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च निषे
धात् ॥ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेदिति मनुवचनेऽपि विप्रग्रहणमुपलक्षणं शूद्रस्यास्पृश्यत्वाद् द्विजातीनामिति
सामान्येन तद्दोषवचनात् ॥ "मनुः" नत्वोपाध्यायमातापितृपरमगुरून् ब्रह्मचारी न लोपः ॥
परमगुरुराचार्यः एतान्नीत्वा निर्हृत्य ब्रह्मचारी व्रतलोपनिषेधात्कर्मनिमित्तप्रत्यवा
यस्तूपहृष्येवाचनवति ॥ तेन लुप्तव्रतसंधानार्थं पुनरुपनयनं प्रत्यवायपरिहारार्थं प्राय
श्चित्तं च न कुर्यात् ॥ आशौचं तु निर्हरणनिमित्तं पूर्वोक्तमवश्यं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ तथा
च मनुदेवलौ ॥ आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुं ॥ निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्य ॥ २६ ॥
तइति ॥ "मनुः" तेभ्योऽन्यं निर्हृतोस्य व्रतमपि विलुप्तं च शपते वपनमेव ॥ "उपाध्यायादि
भ्योऽन्यं निर्हृता निर्हरतोस्य ब्रह्मचारिणो विततं व्रतमवपनमेव च शपते ॥ तेन पुनराधा
नवत्तस्य ब्रह्मचर्यसंधानार्थं पुनरुपनयनं कुर्यात् ॥ अपि शावत्रायश्चित्तमाशौचं च ॥

तथा च देवलः ॥ "ब्रह्मचारी न कुर्वीत शवदाहादिकाः क्रियाः ॥ यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः
संस्कारमेव चेति ॥ अत्रादिशब्देन वेदकरणादिकमेव गृह्यते न दाहादि ॥ तत्र गुरुप्रायश्चि
त्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ "१३॥" ॥ अथ त्रयोदशं वचनमाह ॥ "ज्ञात्योऽज्ञात्याऽनुयानं च
स्नानसहितः [illegible] यस्य वाऽनुस्य वर्णस्य दृष्ट्वा पंचाशय शुद्ध्येत् ॥ "ज्ञात्यस्य सवर्णस्यो
[illegible] वर्णस्य वा असपिंडस्याऽनुयाने वसनसहितोऽन्यस्य तु [illegible] वत्सरस्नात्वा
[illegible]ऽग्न्याज्यप्राश्याशुध्येत् ॥ "तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ "ब्राह्मणेनानुगंतव्यो न शूद्रो न
द्विजः कश्चित् ॥ अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिरिति ॥ अत्र ब्राह्मण
ग्रहणं द्विजग्रहणमुपलक्षणं ॥ सर्वत्राशौचस्योक्तत्वाद्विहितं हितमपि सापिंडस्येत्यादिवदनात्वा
सपिंडस्यासपिंडानुगमनमात्रनिषेधतात्पर्यावगमात् ॥ अत्र यद्यपि निषेधस्य सामान्यवि
षयत्वात्तदनंतरोक्तस्नानादिविधेरपि तद्विषयत्वमेवांगस्येन प्रतीयते तथापि हीनवर्णानु
गमनेऽपि स्नानाग्निस्पर्शादितप्राप्तानामितरानिरपेक्षशोधकत्वे वाक्यांतरे [illegible] रात्रादिवि
विधापत्तेस्तत्सापेक्षशोधकत्वे हीनवर्णानुगमननिमित्तैकरात्राघं ते स्नानस्य प्राप्तत्वेनाविध्येयत्वे

नाविधेयत्वात्क्षत्रोत्तमवर्णाऽनुगमने तत्प्राशने तस्याविधेयत्वाद्विध्यनुवादकत्वे रूप्यापत्तेरनुवादम
योकुर्नीत्याभावात्तस्या विकल्पत्वांगीकारेण तस्य नियमार्थविधित्वकथंचित्परिहारेऽपि हीनतदितरवर्णाऽनुगम
नके रेकरात्रादिस्नापे रोतैतद्भावाभ्यां रूपान्तवपत्तीस्तस्य पर्वचनुरुपविषयत्वरेव स्नापेस्य निरपेक्षत्व
स्तावधित्वेनैकस्यस्यापरिहार्यत्वाद्वैकल्पेनैव विकल्प्यामंगीकारादात्स्नानिषेधविषयेकदेशसमो
तमानुगमन विषयत्वेनैव तस्य स्वरसभंगो नापि कल्प्यं ॥ ॥ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा । स्ना
त्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति मनुवचनमपि तद्विषयमेव ॥ अत्र ज्ञातिर्मातृसपिंडः अस्य
सपिंडस्यानुगमने विहितं हि सपिंडस्य त्रैरात्रं तु हेमाद्रिः ॥ दोषः स्यात्तु सपिंडस्य त्र्यहं नाधिक्रियां विनेति
हारीतवाक्याद्दोषाभावात् ॥ अत एव तत्र पैठीनसिकादिग्रहणं कृतम्मूले ॥ ज्ञातेरनुगमने अग्निसंस्प
र्शनं घृतप्राशनमात्रमधिकं विधीयते ॥ आशौचं तु पक्षेऽकृते वेति कल्प्यते ॥ किंत्वयुक्तमेव ॥ ज्ञात्यनुगम ॥२५॥
नस्यातिशयविशेषाख्यावुद्धिमनं कल्प्ये प्रमाणाभावेन दपनायकल्पविधानस्यायुक्तत्वात् ॥ ज्ञामवत्यादिवन्नै
मित्तिकमात्रविधानेतु विशुध्यतीत्यस्यानर्थत्वापातात् ॥ एवं चाग्निस्पर्शघृतप्राशनं पृथक् कल्प्योक्ताऽनुगम
नेऽप्युपयोगादिर्दृष्टात् ॥ केचित्तु योगत्वरवचनस्य स्वातंत्र्येण सर्वविषयत्वात्सर्वस्यैवानुगमनमाशौचं केना
चित्कृतमिति ॥ तत्र वैकल्पविधिं चैकस्याप्त्तेरयुक्तं ॥ [illegible] दाहवत्स्नानं चैव नग्नस्पर्शः कपं चकेति पाठां
तरेण पठितत्वात् अनुगम्येच्छयादेरपि [illegible] गमनविषयत्वे वा [illegible] वाक्यं [illegible]

द्विपूर्वप्रासंगिकतद्विषयत्वेन व्यवस्थापयंति ॥ मम तु पूर्वोक्तपाठानुसारेणोप [illegible] त्वांगीकारेण
नियमविधस्य सर्वविषयत्वासहचरितविधेरपि सर्वविषयत्वेन सर्वसपिंडानुगमने स्नानादित्रयं [illegible]
निरपेक्षं शेषधर्मं भवत्येव ॥ तत्रैकाहाद्याशौचविधायकवाक्या विरोधाद्वै विषयभेदः कल्प्यते ॥ हीं
हीनानुगमने प्रासंगिकेसमोत्तमानुगमने तु हस्त्रिवृ [illegible] इति ॥ अत एव मनुनैव त्र्यहमिति प्रतिपादितं ॥ इ
दं च घृतप्राशनं नोऽनुनिवर्तते ॥ [illegible] पाठा [illegible] प्रमाणाभावात् ॥ ॥ अथ
दिनमत्र [illegible] हीनवर्णानुयाने ॥ ॥ स्नानं तरहीनवर्णस्य सपिंडानुगमने दिनमेकाहो [illegible]
तथा च वसिष्ठः ॥ शुद्धाऽनुगमने चैकमिति ॥ अहोरात्रमत्र प्रलतं ॥ ॥ पारिशिष्टे [illegible] तरानुव्रजनदहन
चेत् ॥ ॥ स्यापेतु यैकांतरहीनासपिंडस्यानुगमने [illegible] यो वैश्यस्य शूद्रानुगमन इति यावत्पोरि
[illegible] ॥ अत्र वार्त्तैयद्यपि वचनं नास्ति तथापि एकांतरस्य वर्णस्य [illegible] तरापेक्षया [illegible] त्वात्तदनुगमना
शौचं [illegible] त्वात्तदनुगमनाशौचं [illegible] काल [illegible] तदनुगमन
[illegible] द्विरात्रादेराशौचकालत्वेनाऽदर्शनात् [illegible] पारिशेष्यादि
काप्युक्तेसमेनातिशयेण [illegible] ॥ मिता [illegible] विषयक [illegible]
[illegible] व्याख्यातं [illegible] ॥ [illegible]
द्विरात्रं स्नानं [illegible] रेदिति ॥ [illegible] कांतरानुगमने द्विरात्रं [illegible] ॥ [illegible]

बोक्तं ॥ अस्य तत्त्वं न विद्मः ॥ "ध्यंतरत्वे त्रिरात्रं स्त्वारको [illegible] नघा मनुष्यमन [illegible] सर्पिंडानां चकुर्युः ॥ "इत्यनु
गम्ये ध्यंतरत्वे प्राति इत्यनुगमनेऽन्तेऽतआलेखनः [illegible] नुगमने [illegible] ॥ त्रिरात्रं शौचं दशरात्रं । मृतयो [illegible]
दिनादि भार्या स्नात्वा अस्पृश्यमनानां आलापमानां मातृपितृपिंडानां दत्तं आत्मनं वकुर्युः ॥ तथा वयासोक्तं ॥ प्रेतीभूतं
मृतः मृतं प्रपत्नोऽप्यान दुर्बलः । अनुगच्छेन्नीयमानं सन्निरात्रेण शुध्यति ॥ त्रिरात्रे तु तस्मिन् लोके नद्यां गत्वा त
मुक्तमा ॥ प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ अथ वचनान्तरेऽर्थ [illegible] ध्यार्थं स्नानमाहित्यां ॥ अग्निप्राश
दिस्मश्चापितथा ॥ अत एव मनुष्येन मोक्ष्यं दिवसे वक्तव्या नेयं ॥ ॥ १३ ॥ ॥ अथ चतुर्दशानमवकृनमाह ॥
॥ नातांत्राचार्यहि स्तोऽनलनाजतिभिरे ब्रह्मचारी तदापाकोपन्येऽपत्काल तद्दः पुनकपनयनं चाधिक्रमायेत ॥
॥ ॥ आचार्यं ब्रह्मते नोपाध्यायो प्रेतो मन्त्रोपदेष्टा स्यात ॥ अन्यत्रा हि ब्रह्मचारी च सत्र भूमो धर्म दैहिकमुप
लभ्यते ॥ तथाप्राप्त मन्मात्राधिकार्यवाद्योऽपि त्रादिनाम्नौ दैहिकं कर्तो ब्रह्मचारी तदापानां सपिंडानामाशौच ॥ २८ ॥
मिवमाशौचमस्ये तादृशौ भवति ॥ दश रात्रादशास्ना शौचभाक् भवतीत्यर्थः । तदन्येष्वस्त्वतद्वा आग्नि
पिंडादतां ब्रह्मचारी निषिद्धोऽनुष्ठाननिमित्त वक्ष्यमाणासु प्रभृत्या प्रायश्चित्तादि उक्तं ब्रह्म
चर्य संधानार्थं तेऽधिके स्वत्वपुनरुपनयनं गुरूणां का दायन्त्रतक्त्वार्थे मातौर्वे ॥ तथा च ॥ दाक्ष
प्यात्तसपिंडस्यतेत्रानाथा कर्त्वाविना । नवराते दशगोत्रापन्नाद्दं कार्यमगो नदोषः स्मृतिवचने । सर्वप्राय
सपिंडानामनाथ व्यतिरिक्तासपिंडोर्ध्व दैहिका ऽनुष्ठाने निषिद्धे गते । प्रेतस्य [illegible] पितृवेपंस
मावरेत् । प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ इत्यादिवचनेभि इन्वयेः सपिंडं तु मतेस्ति स्यात् वि

तः ॥ तद्दशौचं कुर्वीत कुर्या त्पितृवत्क्रियामित्यादिवचनेभ्य कथं वितरदनुष्ठाने संग्रहा शौच वि धा ना
धीपस्यो धर्म दैहिकं कते ति सनत प्रातिप्रयुक्तं मंतुत्तिशौचं कुर्यादित्यनुसर्गतो वसायते । तत्र ब्रह्मचारिण
सपिंडस्यो दौहित्र भागिनेयस्यापाद्यनादाध्यनि मित्तका शौचदि केर्धे विनिर्हरणेऽर्ध्व दैहिक क्रियाच्च
पाघनि मित्तक तत्रि विधाभावात्पित्रादि स्तदितरस्य च सपिंडस्योर्ध्व दैहिके तेनाऽनुष्ठिते सूर्योर्ताऽ
शौचं समस्तैव ब्रह्मचारिणः प्राप्तकर्मणि प्रतात्रिय नोऽपिस्यादि वचन प्रतिपादिताया अधिकारा ब्रह्म
चर्य निवृत्तेरेव पर्युदासोऽन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वत्स्यादि विनः । क्रियातोऽपि त्रादिष्वनुष्ठ्यो ध्वे दैहिकानु
ष्ठाने ॥ अनेनैवाऽभिप्रायेणाऽऽचार्य त्रितु पाध्यायान्निर्हृत्यापि ब्रतिव्रती सत्र निर्हरणात्र हण
स्यो दकपिंडदानाद् कृपत्तमत्तणस्यमन्निमतं विज्ञाने स्वराद्दीनां ॥ न चापि व्रतस्थोऽपि यथा पुत्रः पितुः
कुर्यात् क्रियां नृप ॥ तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हतीति ॥ [illegible] क्रियामहणे तो
तेन पित्रादिर्ध्व दैहिक करणे तदन्यो तत्राघभावे पि ब्रह्मचारिणः स्तनिमित्तं संग्रहणे शौचं भवतो
वा पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तं वनास्ति । अन्यत्रानुगमनात् नदितरस्यतु सपिंडस्य । सपिंडस्या वांस
हिण करणे त्रि तदपमपाप्ति सिद्धं । पित्रादेर्ध्व दैहिकमात्रकरणे तु तदन्ये भोजनाद्यभावे एकरात्रं तत्सक्रा वेत्सर्व
वदेव ॥ तथा [illegible] प्रायश्चित्तविवेकादिषु ब्रह्मपुराणवचनं ॥ आचार्यं वाप्युपाध्यायं गुरुं वापि
तरं वदा ॥ मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनं ॥ कृत्वा पततितत्तो तस्मात्प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् ॥ अन्यत्र

भोजनं कुर्यात्रिवर्तैः सह सर्वं च जेत् ॥ एकाहमस्पृश्यतिर्भूत्वा द्वितीये हनि शुद्ध्यतीति ॥ तच्छब्देन चेतराशौचविवेचनं
एष घोतश्चेत् संवत्सरान्ते च मासश्राद्धानन्तरं वर्तैः सह भुञ्ज्यादित्युक्तं तदन्याशौचाद्यनादिपर्यायं दर्शयति ॥ तथा च पित्रादे
रौर्ध्वदेहिके दाहमात्रे निर्हरणे शौचात करालेपुनरुपनयनं प्रायश्चित्तं च न भवति ॥ तथा च दक्षवाक्योऽपि
पततीत्युक्तं ॥ अत एवाशौचे कर्मलोपो न भवति । तस्मात् सूतकेऽपि ब्रह्मचारी स्वकं कर्म कुर्यादिति स्थितं तेषाम् इति
ऐकाहिक्याभिरवर्जनात् ॥ अतः सूतकशब्देनाशौचमुच्यते ॥ ब्रह्मचारिणो मुख्यस्य तदभावात् ॥ यत्तु स्मृतिचन्द्रिका
यां स्मृत्यन्तरवचनं ॥ पित्रोरुपरमे विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः ॥ स प्रेत... कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियां ॥
तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लुप्यते ॥ अग्निकार्यं च कर्तव्यं ... इति । तदाशौचं न कर्त
व्याशौचनिमित्तः कर्मानधिकारो नास्तीत्यर्थः । तदेव विवृणोति संध्या लोपाद्यभावे च व्याख्येयं ॥ अशौच
स्यौर्ध्वदेहिकानुष्ठानलक्षणसापेक्षत्वात् ॥ संध्यादेः साधकप्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ॥ यदा
तु दिवोदासप्रबन्धादौ प्रजापतिवचनं । ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् पिण्डं निर्वपणं पितुः । तावत्कालमशौचं स्यात्कर्म
णि कर्मणि पुनः ॥ स्नात्वापि शुध्यति तत्र कर्माधिकारी भवत्यग्निहोत्रहोमादौ । विवाहिताग्निरिति ॥ ॥२७॥
व्याख्येयं ॥ द्वितीयवचनादयस्तत्र एकरात्राशौचविधायकं ब्रह्मचारिदग्धे स एव तस्यौर्ध्वदेहिके पञ्चत्व
लोपि आद्यौर्ध्वदेहिककर्ते ब्रह्मचारिणः प्रथमदिने आशौचमस्त्येव । तन्निमित्तः संध्यादिलोप
... द्वितीयादिदिनेषु यस्मिन्काले दिङ्मात्रं करोति तस्मिन्काले एवाशौचं । ननु तस्यूर्ध्वं तत्र

आगच्छेदिति यथाकृतस्यं वर्तप्रकृत्यादतिव्रतात्कुमारेणैव दाति ॥ तत्प्रतिदिनं नानाशौचकृत्स्नमा
शौचवानुपेतत्वं । तस्मादस्य प्रथमेऽहनि तद्दिने नाधिकारमुपादद्यात् आशौचे अनुवर्तमाने एव वक्तासंध्यादि
देनाद्यधिकार इत्याशौचमस्य प्रथमदिवसे एव युक्तमिति तत्सर्वमनिष्टं प्रसक्तं तदा शौचं युक्तं ॥
अग्निश्च पञ्चोपधानं स्वचक्षुः संगतिरूपा प्रदर्शितमेव मयेत्यादिश्लोकविस्तरः ॥ ॥ अ
यैतदन्तिकेऽप्युदपद्यत तदा तत्प्रयुक्ताः शुभास्तु कुर्युः संप्रेतयं च ॥ ॥ ब्रह्मचारिणोऽप्येषापि
ण्डानि देयानीत्यत्र पिण्डभागः ममोत्कृष्टवर्णत्वः स्नेहादिनायदानं दापयति तदा तज्जातिप्रयुक्ता
शौचभाग्भवति । कृत्वा तेन च कष्टं प्राणं प्राजापत्यादीनां स्नेहलोभाद्यनुसारेण गुरुलघुभूतानां त्रयं कुर्युः ।
नतु निःप्राजापत्यसंख्याया । पृथक्कृतिर्वैशिष्ट्यात् ॥ तथा च प्रदीपाकृदाहृतं वाक्यं ॥ सगोत्रो वाऽसगो
त्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः । सोऽपि कुर्यात्त्रिव श्राद्धं शुद्धेन्तु दशमेऽहनि इति ॥ तच्च यत्युक्तं मनुनापि प्रायश्चि
त्तीयाद्यं कृत्वा परेषामं स्वकर्मणः ॥ अनिवारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यतीति ॥ अत्र च यद्यपि
वरणो दोऽहीनयाजनं ऽन्येषां याजयन्तः संग्रहार्थं इत्युक्ता मिताद्धरायामेतद्वाक्योपन्यासाधात्
कोनाप क्रमादहीने च तदत्यन्तं स्वकर्म एतद्वि याजयितुरेव दं प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते । तथा च दिन
हीनस्य विहितत्वेन तत्कर्तुः प्रायश्चित्तासंभवात् त्रयाज्ञानात् याचपि नकुलादिदृष्टे आद्येत्यादिवाक्ये न
परांस्वकर्मलोपनिमित्तत्वात्कृच्छ्रेव प्रायश्चित्तसंभवास्वरसात् गतेन च नैभाति तथि व्याख्यामनुसृत्य कं ॥

धर्मार्थं सिक्तलौकिकदैहिककरणेपि पिंडदानाद्यनंतरं स्नानमात्राच्छुद्धिः ॥ सवर्णानां दाहमात्रे च त्रिरात्रं ॥ असंबंधि
द्विजानूढहिंसादाहवर्ज्जितानां यथाः शौचं संबंधे त्रिरात्रमिति ॥ पैठीनसिस्मरणात् ॥ उत्तमवर्णदाहमात्रे चावरश्चेद्द्विजा
दिने तमोक्तं तत्का । स्नादिशौचं । यद्यपि । तत्रोऽपस्पर्शनं निर्हरणं मिताक्षरायां व्याख्यातं ॥ तथापि दैवकृतिकमाघे
दाहेपि तत्सिद्ध्यति ॥ तस्माद्दाहमात्रकरणेपि सवर्णं यदि निर्हरती स्नादि कर्मपुराणे कीर्तितदेव ॥ हीनवर्णोत्तम
वर्णेतु अवरश्चेदपि स्यादित्याशौचं द्विगुणं तत्का स्याद्यौचं । यत्तु योऽसवर्णं तु मन्स्नेन नीत्वा चैव दहेन्नरः ॥ आशौ
चं कुर्वेत्तस्य प्रेतजातिसमं स्यादिति ॥ ब्राह्मणं तत्पादद्विगुणस्त्र्यं ॥ केचित्तु दाहमात्रेपि ज्ञात्या पत्नी संस्करणे सैव । पैठी
नसिं त्रिरात्रं तु तदसंभवे अनुकल्पस्तु नित्यवदंति ॥ अत्र च विज्ञातापदाहादे प्रायश्चित्तं तत्र तत्र एकद्विहरणं द्वि
शेषः ॥ आशौचं तु तद्वदेव । प्रायश्चित्तं तस्य चाऽनुसारेण न्यूनाऽधिकभावः कल्प्यः ॥ ॥ अधमस्य हननविधौ तं नम
वाकुर्वंति ॥ ॥ स्वापेक्षया अधमवर्णस्याऽसपिंडस्य दहनादिमरणे यस्य दाहादि कुर्वंति तं तं वर्णमाप्नुवंति ॥
ततत्कुल्या भवतीत्यर्थवादः ॥ तेन दोषाऽधिक्यात् स्वाहननाव दाहे सर्वस्मिन्नौर्ध्वदैहिके तत्तज्जातिप्रयु ॥ २८ ॥
क्रमाशौचं प्रायश्चित्तं चानंतरे द्विगुणं ॥ एकांतरे त्रिगुणं ॥ द्व्यंतरे चतुर्गुणं ॥ तस्यानु आशौचं प्रायश्चित्तो
वतेत दुष्काले तथा द्विगुणं भवतीत्यर्थः ॥ तथा च ब्रह्मपुराणे ॥ ब्राह्मणस्य च स्ववर्णानां नकरोति यदावनं ॥ का
मोहाद्वा यो लोभात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेदिति ॥ ब्राह्मणं यहणं कुपलकालं ॥ अधमजातिप्राप्ते देव दोषा
ग्रासस्यप्यन्यवर्णानामिति सामान्यग्रहणे हीनवर्णपरमेवेदं ॥ अत्र च कामादिहेतूपादानात्कर्मार्थं द्विजा

नां द्विजप्रेतदाहादेर्दोषाभावो गम्यते ॥ अतः स्वधर्मेणापि द्विजैर्दाहादिकं न कार्यं । स्नेहेन च तेषामिति नि
र्हरणशौचे उक्तप्रायं ॥ अत्र चानिर्हरणाशौचे निर्हरणादिकर्तुः संबंधिनां भार्यापुत्रादीनां द्रव्याहरणं चाशौ
चं किंतु तस्यैव तस्यापि दिनस्य कर्मलोपो नास्ति ॥ आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः ॥ क्रियास्त
स्य न लुप्यंते गृह्याणां च न तद्भवेदित्यंगिरस्मरणात् ॥ १४ ॥ ॥ अथ पंचदशी नमरतमाह ॥
॥ ॥ पालाशीभिर्हिताग्नेः प्रतिकृतिमथवाऽस्थीनि दग्ध्वा दशाहमाशौचं ज्ञातयः स्युः ॥ ॥ आहि
ताग्नेः प्रोताऽग्निमतः प्रेतस्य काष्ठवदाहादिनानष्टशरीरस्य अस्थ्नां लाभेपि वा यत्रांतरणादि पूर्वं तानि
दग्ध्वा ॥ तेषामप्यलाभे पालाशीपालाशवृन्तनिर्मितां कुशमयीं वा प्रतिकृतिं स्वशाखोक्तविधया
॥ तस्यैव दग्ध्वा । यदा कदाचिद्दाहेपि तद्दिनप्रभृत्येव ज्ञातयः सर्वे सपिंडा दशाहादि संपूर्णमशौचिनः स्युः ॥ इ
दं चोपलक्षणं बुद्धिदौहित्राद्ययोपि दाहदिनप्रभृत्येव स्वस्वाशौचभागिनः स्युः ॥ तथा च वसिष्ठः ॥ आहि
ताऽग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचमिति ॥ अत्र च पूर्वकृतायाः शरीरप्रतिपत्ते
र्लौकिकत्वात्संस्कारत्वाभावेपि संस्कारसमानकार्यतया संस्कारत्वं विवक्षितत्वं ॥ तदपेक्षया प्रतिकृतिदा
हस्य पुनः संस्कारत्वोक्तिः ॥ यदा तु प्रोषितमृतस्य त्वाहिताग्नेः शरीरं लभ्यते तदा तदेव दग्धव्यं ॥ तथा
च ब्रह्मपुराणे ॥ आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरं ॥ निधेयं नाग्निनिर्यवितदीयैरपि गृह्यते ॥

तावत्कालं दक्षिणाग्रैः कुशैरास्तीर्य वेदिकां ॥ अधोमुखं चक्रसमिधं धारयित्वापिधानवत् ॥ परस्यायेन वस्त्रेण
गुध्वा तां गां च तद्गृहे ॥ … तेनैव कुर्यादग्निहोत्रकं ॥ पश्चादग्नौ समारोप्य यज्ञपात्राणि तान्
न्यपि ॥ उपपक्षे तद्विशाय ततो दग्धं दमेव हि ॥ मथिताग्निप्रणयनं कृत्वा कुणपं दहेदिति ॥ ॥ तत इतरस्य
६ लोत्रीण्यहान्येव कुर्युः ॥ ॥ आहिताग्नीतरेषां स्मार्ताग्निमदादीनां कुणां ततः प्रतिकृतिदाहानंतरं
रं । त्रीण्येवाहान्याशौचं कुर्युः नेतु दशाहादि ॥ तत्रैव ब्रह्मपुराणे ॥ अनाहिताग्नेर्देहस्य दाहयोग्यस्याग्नि
नाहिजौ ॥ तदलाभे पलाशानां वृंतैः कार्यः पुमानपि ॥ प्रातेष्विष्टिः प्रयुक्ताऽधिकैः शरवंतो विधा
नतः ॥ वेष्टितस्तु सूत्रेण … ॥ ऊर्णासूत्रेण बध्नीयात् प्रलेपयेद्यवैस्तथा ॥ सुपि
ष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यस्तथाऽग्निना ॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबांधवैः ॥ एवं पर्णशरं
दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥ इदं चोपलक्षणं विदेशमरणे … त्रिरात्रं … दाह ॥ २२ ॥
ये … पार्णाद्यपि पूर्ववत् ॥ … ॥ दाह्ये देह …
नि ततः … ॥ … अस्थामपि देहालाभे दाहविधानात् ॥ इदं च त्रिरात्रं निश्चित
मरणस्य सर्वस्य प्रतिकृतिदाहेऽसंपूर्णाशौचकालादूर्ध्वं क्रियमाणे । पत्नीपुत्रयोः पूर्वगृहीताशौचयो
र्भवति ॥ अगृहीताशौचयोस्तु संपूर्णमेव ॥ अगृहीताशौचत्वं च यत्र द्वादशवर्षादित्रितीतोत्तरकालं

मरणेऽवधारणेन दाहादिकं क्रियते । तत्र पूर्वमरणमेव दहादेव ॥ अन्यत्रापि मरणेऽनंतरमेव भवति ॥
पत्नीपुत्राऽतिरिक्तानां तु द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरदाहे त्रिरात्रं । तत्र मरणकालविशेषानवधारणेन कालावधी
पर्यवस्थितत्रिरात्राद्यतिक्रांताशौचपक्षासंभवे प्राथमिकत्रिरात्रपक्षस्यैवोऽचितत्वात् ॥ अन्यत्र तु त्रिरात्राद्य
तिक्रांताशौचपक्षा एव व्यवस्थया भवंति ॥ दशाहाद्यंतः प्रतिकृतिदाहे तु सर्वेषां कालशेषमेव न तु त्रिरात्रं ॥ अ
त्र च सर्वत्र त्रिरात्रवचनस्याकांक्षितविधित्वं मूलं ॥ तथाहि ॥ पूर्वोक्तत्रिरात्रविषये दाहानुयाय्याशौचपक्षे
दग्धकालविशेषापक्षायां त्रिरात्ररूपतद्विधाकस्य वचनस्याकांक्षितविधित्वं भवति ॥ अन्यत्र तु कालशेषादि
ना निर्वाहे तस्य साकांक्षितविधानं स्यात् ॥ ॥७॥ ॥ तथा चाऽश्वलायनगृह्यपरिशिष्टमपि ॥ ॥८॥ ॥ अ
॥ अथाहिताग्निसंस्कारः स्वदेहे तद्दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेदूर्ध्वं माहिताग्नेर्दाहादूर्ध्वं सर्वमाशौचं कुर्यात् ॥
दूर्ध्वं च यथाकालमन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोः कुर्युस्त्रिरात्रमि ॥ एत
द्वादेवदेधौति … प्रत्यया दाहकर्तृमात्रविषये … प्रतीयमानस्यापि त्रिरात्रस्य समानकर्तृकत्वादेवकृत्या
पत्नीपुत्रविषयत्वमुक्तं ॥ विज्ञानेश्वरेण तु ॥ प्रतिकृतिदहने त्वग्निदस्यापि त्रिरात्रमपि सन्निधाना दाहकर्तुरेव त्रिरात्र
मितरेषां तु प्रोषितमरणीयोति प्रतीयते ॥ केचित्तु सपिंडानामपि त्रिरात्रमुक्तं ॥ मम त्विदं प्रतिभाति । यदि
…परिशिष्टवचनेऽनंतकालस्य सत्त्वात्त्रिरात्रस्य गृहीताशौचपत्नीपुत्रविषयत्वे पूर्वोक्तं युक्तमेव ॥ यदा त्वाश्वलायनस्तदा
द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरदाहे सर्वेषां पुत्रादीनां त्रिरात्राशौचप्रतिपादक । कल्पतरुदिवोदासप्रकाशादिग्रंथे

दर्शनान्निमित्तादारादिस्वारभ्याद्य समानकर्तृत्वाविवदो या गृहीता शौचानाम गृहीता शौचानां वास्तवेष्वीं पुत्रादी
नां सपिंडानां सर्वेषामप्यद्य दाहे शौचकालादूर्ध्वं क्रियमाणे त्रिरात्रमिति ॥ देशान्तरगतस्य तु वा तानादन्ये
ने विशेषो … ॥ दूरदेशं गते जीवता तो द्विनः पुनः ॥ इतस्ततः संभवे … त्यर्चा तो ऽमगतामिति ॥ तस्या
मरणमाणयां वयः कालविशेषतः । तस्य पूर्ववयस्कस्य विशेषस्त्वदोर्ध्वतः क्रिया ॥ ऊर्ध्वं पंचदशाब्दात्तु प्रथमे
वयसि स्मृता ॥ द्वादशाब्दादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता ॥ … त्रिंशत्कृशपिण्डासु तैः ॥ कुर्यात्प्रति
कृतिं तस्य दग्ध्वाशौचादिकाः क्रियाः इति ॥ कार्यं इति शेषः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ … प्राप्य शौचं …
वदाशौचं … ॥ ॥ ८ ॥ ॥ अन्योऽन्यसगोत्रो विप्रादीनामशौचवृद्धिपूर्वस्य … दपि …
… मध्ये … नुक्तं तदारभ्य यावत्तेषां माशौचं शिष्टं तावदाशौचकारित्वमे
पिस्यात् ॥ तथाच विष्णुः ॥ ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामिति ॥
एवं च प्रथमदिने तदन्नभोजनमात्रेऽपि यद्द्वादशाहं … तदा निर्हृत्य तदन्नभोजनमात्रे त्रिरात्रं युक्तं धर्मेण ॥ ९ ॥
कं … अबुद्धिपूर्वं तु भोजने अंतर्दशाहे तु … सूतकेऽपि वा ॥ अस्य आशौचं … तावद्या
वदन्नं व्रजत्यधः ॥ … ॥ आपदि तु कामतो … तावत्तदन्नभोजने याव … तदाया दमी
… यप्रतिग्रहे तु नाशौचं ॥ किं तु वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यम् ॥ … तदेतदन्न …
शौचान्ते व्रतं प्रायश्चित्तं … तथाच विष्णुः ॥ आशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्या
दिति ॥ तच्च कामतः सकृद्भोजने … ब्राह्मणाशौचे चरेत्सांतपनं द्विजः ॥ … क्षत्रियाशौचे तथा कृच्छ्र

विधीयते ॥ वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासांतपनं चरेत् ॥ शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा द्विजः … दिनानि
योक्तं … ॥ तत्र वाऽभ्यासे शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ॥ वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्
व्रतमाचरेत् ॥ क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ॥ ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेदिति ॥
शंखोक्तमिति ॥ अकामतः सकृद्भोजने … विप्राः सूतकेऽपि तथा ॥ … शुध्यति
सूतके ॥ वैश्ये … विंशति ब्राह्मणे दश ॥ एकाहं … पंचसप्त त्रात्रमभोजनं ॥ ततः शुद्धि …
त्रः पंचगव्यं पिबेद् … इति … ॥ ब्राह्मणादिक्रमेणैव … यथाः ॥ अकामतोऽभ्यासे …
णं ॥ आपद्यकामतः सकृद्भोजने … प्रायश्चित्तं … विधी
यते ॥ … सहस्रेण शुद्धिः … विंशः पंचशतेनैव क्षत्रियस्य शतेन च ॥ ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा प्राणाया
मेन शुद्ध्यति ॥ अथ … न स्नात्वा … शुध्यतीति ॥ … ॥ तत्रैव कामतः सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा
… तत्र … शौचे ब्राह्मणस्त्वेवं
दिवो … शुध्यति ॥ वैश्याशौचे … ब्राह्मणाशौचे … शुद्ध्य
ते … वैश्ये … विंशति ब्राह्मणे दश ॥ एकाहं … पंच सप्त त्रात्रमभोजनं ॥ ततः …
त्रः पंचगव्यं पिबेद् … ब्राह्मणादिक्रमे … ॥ अकामतोऽभ्यासे …
आपद्यकामतः सकृद्भोजने … प्रायश्चित्तं …
… ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ अथवा

पादरेखेन सामैवं नैव शुध्यति। इति विराधतोक्तेः॥ तत्रैव प्रामर्गः सवर्णस्याशौचाद्धि गोत्रजः स्यात्सवर्णे तु मासलाघवं तत्त्रिभक्त
त्रिरघमर्षणं तं [illegible] तीयशीय एकस्मृत्संजपेत्। क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्य तदेवोक्तो विनैः तत्सानं कृत्वा शुध्यति। वैश्याशौ
चे ब्राह्मणस्त्रिरात्रादेवोपि तथा। ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्ववर्णतोऽर्धाशौचमाचरेत् अपपंचदशी जपेत्॥
वैश्यस्य ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्। शूद्राशौचे द्विजोत्तमः सप्ताहात्परतः स्नात्वा [illegible]॥ शूद्रस्याद्विजाशौचे दशाहान्ते
तु॥ शूद्राशौचे शूद्रस्याप्याशौचं पंचदशं [illegible] आपद्यपि स्नाने तस्यैव वर्णिः। वैश्यावाऽनिदिनेन सर्वत्र
तु॥ एतच्च सापत्निमाताशौचे विस्पष्टं तत्त्वसारमिति द्वितीयाध्याये [illegible]
ज्ञातं ब्राह्मणस्य वर्णान्तरे [illegible] पादपदे [illegible]॥ एतच्च सापिण्ड्यमाताशौचे [illegible] कुर्याद्
पि स्पष्टं [illegible] न निमित्तमाप्यैतेन समुच्चीयते। निमित्तावि [illegible] भावात्॥ आशौचं [illegible] कुर्यात्
आपि [illegible] कुलक कुर्याद्देनेनैव तानां। असपिंडेषु पिंडमरणेन निमित्तेऽर्धोऽपातेऽनंतरं निमित्तमेक रात्रमाशौचं
कुर्यात्॥ [illegible]॥ मृतस्य वर्णं धर्मे। सार्द्धं त्र्यामुपरि देवतं। वर्णपैत्रादहोरात्रं दानं स्नानाद्यादि कर्म चेति॥ अ
प्रवरो दत्ता निमित्तेऽर्धमाना माताशौच प्रतिपादकमिदमेव यच्चनं मितान्हरायां। नेति वचनमिति॥ तत्रापूर्वकाले ना तवरेण
तं येन माघ मीता [illegible] पाराशर [illegible] शौचाद्यादि दाक्षिणात्यानिबंधेषु हारलता शुद्धिविवेका ॥३१॥
दि प्रबन्धनिबंधेषु तु वचनमपहरे तं न दृष्टं। वरलिका [illegible] नानाविधा आशौचकल्पाः प्रदर्शिताः। तेषां
ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणविषये रोदने अस्थिसंचयनात्पूर्वं स्नानं। तदूर्ध्वमाचमनं॥ क्षत्रियादयः क्षत्रियविषये
स्पर्शे गुह्योक्ष्य [illegible] विषयेऽन्त्यस्य च अनुविषये तदुत्तरमारोदने अस्थिसंचयनात्पूर्वं सचैलस्नानं। तदूर्ध्वं स्नानमा
त्रं। तथा च आपस्तंबः॥ मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहुताग्निकं। तावद्बांधवस्नानं तेन निजं धर्मः सह॥ त
स्य स्नाने च शुद्धिः स्नानं स्वात्वा चमनं स्मृतं॥ तत्र अस्थिसंचयनानंतरं॥ प्रमेये जंस्ना गमने पापहतं चाक्षि संचये॥ तु

तेनु चैव जंगमं दृष्ट्वा विद्भूः शूद्रजन्मना मिति॥ अन्येषां कुर्यादि द्रूः शूद्रजन्मना मिश्रयः॥ तत्रचाशौचनाति
सपर्षन्मकांडपद। समही नवर्णो धर्मं चैव प्राप्त लब्धा। अपदं। अभावोऽनाचारात्। ब्राह्मणस्य तज्ञपर्यवैरिपविपक्षे
पितृज्ञैका अस्थिसंचयनेविशेषो निपेक्षत्रियवैश्ययोः। तदाऽस्नानं स्तवैवात्मक। द्विनीपेहाल्पन्याः नीति।
तत्तेतु तैश्चयोः विप्र। स्नानेनैव शुद्धिर्बोधति॥ क्षत्रियस्य वैश्यविषये तदेवतुल्यत्वात्॥ शूद्रविषयेऽस्थि
संचयनात्प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रं। क्षत्रियवैश्ययोर्द्विरात्रं। तदूर्ध्वं तु सर्वेषां द्विजातीनामेकरात्रं। यथाह पार
स्कः। अस्थिसंचयनादर्वाग्यदि विप्रोऽश्रु पातयेत्। मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति॥ अस्थिसंचयना
दूर्ध्वं मासोप्यार्द्धं द्विजातयः॥ अहोरात्रेण शुद्धं निवासम्यः स्नानेन च॥ संज्ञातो दिवसेनैव स्पृष्ट्वा क्षत्रियवैश्य
योरिति॥ सज्ञाने विशयः॥ अस्थिसंचयनात्प्राक्काल विषयत्वेन तस्मिन्नगरात्रि शुद्ध्यति इत्येतदनंतरमप्याह
अ॥ सज्ञातेः शूद्रस्याहोरात्राऽनिधानं वा तदूर्ध्वं नास्ति परन्तु चेतोदृष्टं॥ अन्यस्य तु क्रमो [illegible] यैरेषां स्नानमेवेति
अस्मापि [illegible] वाक्यकारस्य। ज्ञातिपदं पाठदाने त्वसपिंडानां निर्हारणे वै दोषाभावो दर्शितः॥ तत्र [illegible] रोतः॥ विहि
तं हि आपिंडस्यापि न तन्निर्हरणादिकं॥ दोषस्यादमपि जस्य तन्नाऽनापि क्रियां विनेति॥ ॥२५॥ ॥अथ योऽन्वराने
मेवमाह॥ ॥ सर्वेषामाशौचे अनुवृत्त्वादेव सर्वणामस्पृश्यत्वे प्राप्ते कोषां दपवादमाह॥ ॥ तत्रान्यस्य
स्पृश्यतामेव नवति कुलजानां मां नवर्जं॥ ॥छ॥ ॥ जन्मनिमित्ताशौचे निमित्तसौच समावर्जं स्तनिकाप्रतिहरिकाणां कुलजा
वा मातुरौच्छ्राशिताममस्पृश्यतामोभवति। जननिकाप्राधकमावदशाहामस्पृश्यतैव। उत्तरकालं तु मासादिपर्यंतं पंक्ता
नृपतुल्यं। तथा [illegible]॥ सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शेन निमित्तैः हानिः। पितुस्तु स्नानाद्युद्धं स्वयंभावात्॥
वस्त्रधर्मे। अतस्य तु मनैः जंस्नानात्पूर्वं स्नात्वा स्पर्शतामोऽनवति॥ तत्स्पर्शे तु तस्याऽस्पृश्यत्वेनं। अन्येषां तु स्पर्शे

दानाद्वा निमित्ताद् अन्यथेवा, स्पर्शस्त्वं न भवति ॥ एतत्स्पर्शादिष्वजन्मादीन्वे स्नानं तस्यैव मपि विहितं [illegible]
स्नानं तावन्निमित्तादन्यथा वा स्पर्शस्त्वं जङ्कुनिधाय ते ॥ मातापुत्रयोर्दशाहेन स्नानात्स्पर्शनीयत्वं ॥ इति ॥
तथा च संवर्तः ॥ जातेपुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ॥ माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥
अत्र पुत्रग्रहणमविवक्षितं ॥ निमित्तविशेषणत्वात् अत्र स्त्रीमात्रे विजयेन माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं
पादं ॥ इति प्रसंगात्स्पर्शनविधेयविशेषणं न पितुरित्यनेनैव पदे हारात् ॥ तथा च मामांस्येनैव ॥ अशक्तया लोक
स्थाने ॥ इति प्रसंगात्स्पर्शविधेयविशेषत्वेन पितुरित्यनेनैव पदेहारात् ॥ तथा च [illegible] ॥ पित्रोरप्यस्तु तत्तत्त्वात्
तं ॥ सतत्केनुमुखं दृष्ट्वा तानस्याज्ञतस्तलौ ॥ तथा च यत्तं स्नानं शुद्धो भवति तत्कुलादीनि ॥ पित्रोरप्यस्तु तत्र मातुः
सपिण्डस्य दर्शनात्स्मृतिमिति ॥ [illegible] ॥ नाशौचं कस्य तत्पुंसः सूतकं कस्य गच्छति ॥ इत्युक्त्वा आह
मित्रैवं पुत्रस्य विधिरेव विधीयते ॥ [illegible] ॥ पितुर्मातावा तत्संस्कारादिवेस्नानोत्तरमस्पृश्यते स्थे
तदप्यसिद्धिपादत्वं ॥ एवं च यद्यत्स्यातेनासंवर्तवचनं तत्र त्वहत्पिण्डिकादि नमस्कारो पुत्रस्तत्र संसर्गे स्पृश्यता
मापादीमनालोके ॥ अतिरोपवस्नस्य कन्यायास्तत्परत्वं कन्यायास्तत्र स्नानात्तु वर्णमपि पितुर्मातास्पृ
स्पर्शनीत्युक्तं तथैव ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथवानियमस्तु तावदशौचकाले त्रिभागे ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वभागस्योपरि ॥ ॥
असपिण्डेननन्तराशौचपुत्रकं नास्य चार्यादिमरणेनिमित्ते त्रिरात्राशौचे द्वितीयभागे मतिप्रवेश ॥ अथवा दशाहे ॥ ३२ ॥
स्योपर्यस्पृश्यता न भवति ॥ तथा च देवलः ॥ ॥ स्याद्वौ च कालेनविज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः ॥ [illegible]
तत्र त्रिभागाणां यथाक्रमं प्रत्यादिदिति ॥ स्याशौचस्य त्रिरात्रादिरूपतत्पदि दुद्दकालस्याचयचभूतान्तो
यथाभागरूपानुकालादनेनतरं स्पर्शनं विज्ञेयमिति स्पर्शः ॥ तेनैव संपूर्णशौचे विज्ञेया त्रिधा नादिदम
पूर्णशौचविषयं ॥ न च तस्य सर्ववर्णसाधारण्यात्कन्यादीनां स्वाशौचकालादिसस्यासंगतिरिवाच्यं ॥ यत्र
त्रिरात्रं विभागतामाशौचं संप्रदश्यते ॥ तत्र सूत्रेद्यास्माह ॥ पणवच्छत्र वैश्यो विस्यादि वचनेरसंपूर्ण

शौचस्यापि विषयमस्योक्तस्यात् ॥ महास्मृतिविरोधाद नुगमपात्रं नु तस्य ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इदं महति विषयस्मिं
चयनं नेतसालोनैतस्योपरिष्टात् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ महति च दशाहादिरूपसंपूर्णे निधनं [illegible] ताशौचे
तृतीयभागादूर्ध्वमस्पृश्यता नो भवति ॥ प्रथमतृतीयभागे संचायनमस्थि संचयनं वृत्तमासोक्तं तं न भवति ॥
नोक्षेपादिसप्तमादिदिनेषु संचयनं क्रियते तत्तस्य संचयनस्योपरिष्टात्कालेऽस्पृश्यता नोभवति ॥ ॥ अ
संचयनस्यात्कालं ज्ञंचयनिति ॥ तथा च देवलः ॥ दशाहादि त्रिभागेन तु तेषां चयनं क्रमात् ॥ भागस्य [illegible]
वर्णानां तत्र्यहं [illegible] ॥ त्रिचतुः पंचदशाहानि स्पृश्यता क्रमेण तु ॥ [illegible] दशाहं विप्रः क्षत्रियादि [illegible]
ति ॥ ब्राह्मणादीनां वर्णानां क्रमाद् दशाहादिकालं तृतीयभागे न गतेन ॥ तत्र संचयनेकृते सत्यं तस्य स्पर्श
मिच्छति ॥ तदेव विवृणोति ॥ त्रिचतुरित्यादि ॥ [illegible] त्रिरात्रिरितिदृष्टव्यं ॥ ॥ आशौचकालमाह ॥ ॥
ब्राह्मणस्येत्यादि ॥ ॥ उत्तरे दशाहानि क्षत्रियः ॥ उत्तरे द्वादशानि वैश्यः ॥ त्रिगुणितानि द्वादशानि तदुत्तरे द्वौ
दशाहानि शूद्राणि ॥ त्रिपदा स्यादारव्येयं ॥ ॥ तथा चाऽशौचकालाऽधतृतीयभागाऽपगमसंचयनाऽदुक्ता
नयोर्निर्दिष्टयोरेव स्पर्शश्रीतत्वं ध्यान्यऽपुनायकत्वं नवेदेकस्येत्युक्तं भवति ॥ एवं चतुर्थेऽहनि कर्तव्यः
संस्पर्शो ब्राह्मणस्य च ॥ एकादशौच्यन्त्र शुद्धिर्दिनमध्यमनक्षत्रियः ॥ पंचमेऽहनि कर्तव्यः संस्पर्शः क्षत्रिय
स्य तु ॥ षष्ठेऽहनि वैश्यस्य विज्ञेयं स्पर्शनं बुधैः ॥ क्षत्रियस्य च शुद्धिः स्याद् दशाहेऽन्तिमस्य वा ॥ [illegible] मासे तु वै
श्यस्य द्वादशाहेन वा पुनः ॥ दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यं स्पर्शनं बुधैः ॥ मासेनैव तु शुद्धिः स्यात्तत्तद्वेत्तत्तथा ॥

त्संगिरो नवने। अंबायाप्युपजाक्रितोहस्यं॥ नेनसंन्ययस्तत्पजन्यामिति॥ पत्मडनीतावृत्ती॥ तत्रमाता
माता भ्रियत कालतोऽपलन्तां॥ मेनवाद्यायुक्तं॥ अतएवाऽस्थिसंचयनादूर्ध्वं तरादिनानि त्रिधातविनाक्रेण्या
दिकस्यापि विनिवेदितस्य व्याख्यातमपि निर्मलं॥ इदं च कलियुगनिषिद्धेषु माधवीयादौ पठितं॥
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनं तथैव च॥ अत्र चास्थिसंचयनं तु तावन्मात्रस्याप्युपलक्षणं॥ निषेधश्रा
त्रिपेदूलेन यथाप्राप्तिवर्णनात्॥ ॥७॥ ॥ अथ कुर्वन्तु तयोर्दासी मो राज्ञवोधं॥ ॥ अनेनोपात्तयो
स्तु त्रिरात्रनिवर्त्तनात्॥ ॥ गृहे स्वदास्यां जातयोर्दास्योर्गर्भदास्या गर्भदासस्य च स्वस्य सपिंडादिमर
णनिमित्तो। आशौचे आह्नवोर्ध्वं सर्वे अस्त्रानंतरं अनन्यसाध्ये कार्ये अस्पृश्यता नो भवति॥ ॥ तथाच
मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारे॥ ॥ अघः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहाच्छुद्धिरिति॥ दासादिशब्देन
तत्कर्म विशेषो स्थापना दासानुपाधिकृतमाशौचं कं केवलस्य दास्यादेश्च यत्कर्म कुर्वत्यपि चलोऽजया॥
तदस्यो नाऽस्पृश्यः कर्तुं तस्मात्तेषु स्पृश्यसह॥ दासादि अनन्यसाध्यानन्यसाध्या तत्पदं तत्तत्कार्यविषयत्वे॥ ३३॥
वेदं स्पृश्यास्पृश्यविधानं॥ ॥ एवं सत्यादिदास्यादिहस्यं॥ ५॥ ॥ दत्तदासादिकानां स्वाम्याशौचं वा हन्तेरयासम
दिनगमनादूर्ध्वं॥ ५॥ ॥७॥ ॥ दत्तदासादिकानां स्वामिनो ब्राह्मणस्य दश्याशौचं परिच्छेदुनाहः संख्या
तत्समानां तत्परिमितानां दिनानां गमनामरणादूर्ध्वं सत्स्वपिधायमात्रेणाशौचेन स्वस्वकार्ये अस्पृश्यता

नो भवति॥ नारदीये॥ गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वदाहितः
स्वामिना च यः॥ मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः॥ तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः॥
भक्तदासश्च विज्ञेयः स्तथैव वडवाहृतः॥ विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः॥ १५॥ इति नारदोक्त
पंचदशदासेषु भक्तदासातिरिक्तानां दासानां उत्तमत्त्वायुधीयोत्तममध्यमत्वं क्षत्रो बलः॥ अधमो
भारवाहीत्यादिष्वेवं त्रिविधोऽन्तद्वति॥ तदुक्तस्यैव भृतकस्य स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया॥
आचार्यस्य वसेदंते कालं कृत्वा सुनिश्चितं। आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनं नचान्यत्कारयेत्कर्म
पुत्रवच्चैनमाचरेत्॥ शिक्षयंतमदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत्॥ बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबंधौ च सोऽर्हति
शिक्षितोऽपि कृतं कालमंतेवासी समाप्नुयात्॥ तत्र कर्म च यः कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलं॥ गृहीतशिल्पः समये तो
आचार्यं प्रदक्षिणं॥ शक्तितश्चानुमान्यैनमंतेवासी निवर्त्तत इति॥ तदुक्तस्येवांतेवासित्वस्य गृहणं॥ ॥ त
थाच बृहस्पतिः॥ ॥ दासांतेवासिभृतकाः शिष्याश्चैव कुत्रवासिनः॥ स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यंति मृतसूत
ते॥ शिष्यो विद्यार्थिना प्रांते वासितुल्याचरणे ग्राह्यः। तस्मात्सर्वांत स्वतिक्रायस्य दास्याऽस्पृश्य
त्वमपि मासपर्यंतमेव॥ तदाहांगिराः॥ ॥ दासीदासमथ सर्वे वैयुस्य वर्णस्य योऽभवेत्॥ तद्वर्णस्य भवे
च्छौचं दास्यामासपर्यन्ततश्चमिति॥ दासस्यान्नदत्तक्रीतादि॥ अत्र च मृतदुर्ये विमलस्येव शूद्रत्वादि निमित्तेस्प
सपिंडनरणे मासाद्याशौचे दासत्वादिनिमित्ता स्वामिकार्ये स्पृश्यत्वं प्रतिपाद्यते॥ नत्वाशौचदस्येवास्य

कोऽजस्तं निमित्तं प्रतिपाद्यत इति हारलतोक्तं युक्तं॥ "मृत्यकर्मकरा: शूद्रा दासीदासास्तथैव च। स्वामितुल्यं
रम्भं कारे गृहकर्म एष दूषिता। इति विष्णुना कार्यविशेषेषु यौ प्रतिपादिता या मपेक्षित तस्वं पाठकका जविं
शेषसमर्पणे जावगत" यत्तु वाचस्पतिना दासादीनां स्वामिसपिंडमरणे आशौचमेव स्वामिकृतमहा
रूपमत्र प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तन्मंदं। पूर्वोक्तयुक्त्या स्वशरीहत्य स्वकृतामृद्धिपरात्मन शौचशुद्धिपरयो:
कर्मादिधिकारूपतत्परत्वात्तया दासस्य पिवात तत्परत्वे आशौचादनुवादेन कालविशेषमात्रविधानात
त्वसपिंडमरण एव च तत्राणि तत्रैव दासत्वादिनिमित्ते आशौचकालकमंकं स्यात्। नहि स्वामिसपिं
डमरणे दासादीनामाशौचप्राप्तिरस्तिशिष्यां तत्रापि तोर्ष्टकम्परमतो मिरन्नादिवत्कार्यं स्वामिमरणे
दानं" स्वामितुल्यमत्यद्याशौचं य वस्तां तव जादमूर्विदस्तु॥ नत्वनयोर्वचनयोस्तत्रापि स्वामितु
ल्याशौच प्रतिपादकत्वं। एकत्र गुरुमरणादिनिमित्त निरात्त्या आशौचल्लाति शिष्यां तत्रापि क्रमनियमा ॥२४॥
हारात्॥ नवपत्नी दासो नामानुलोम्ये स्वामितुल्यमाशौचमितः स्वा। मिन्यात्रापि मिति विष्णुवच
नानि पत्नीत्यं स्वामिसपिंडमरणे स्वामितुल्याशौचप्रतिपादनाद्दासानामपि। तत्रैव प्रतिपादनामि
ति वाच्यं॥ पत्नीनामपि स्वसपिंडमरणे तावत्कालीनमस्पृश्यत्वस्यैव तत्रापि प्रतिपादनात्॥ स्वामि
स्वसपिंडयोरस्पृश्यत्वाशौचकालयोश्च प्रतिपादित: पत्नीषु दासेषु न्तेदृशस्य दतेत्र॥५

तस्मात्स्वामिमरणे तत्सपिंडमरणे वा स्वामितुल्यमाशौचमिति। नैषां वचसां तो मर्थ:। किंतु
पूर्वोक्त एव। दासादीनां तु स्वामिशौचे तत्स्पृश्यत्वं कर्मानधिकारस्तु मासोऽवधिरेव॥ "तदाहांगिरा:॥"
दासी दासश्चेत्यादिमिति तत्तस्याशंध्या तच्चैव मेवावगम्यते॥ "पंचशीतावच्चैव मेव"॥ स्वामिशौचेषु दासाद्या:
स्पृश्यमासात्तु कर्मसु॥ योग्यास्तु मसिताः दासी मृतान्वेस्पृश्य नामित्यादिरिति॥ यदि स्वामिमरणे तत्सपिं
डमरणे वा आशौचं नसंभवात्। विष्णुवचने चानुलोम्यो न विशेषणं प्रतिलोमदासानां वर्णेन मातुलो
ल्पिनदास्यं नप्रतिलोमत इति निषेधातिक्रमात्प्रतिलोमाश्रित स्त्रीणामपि वाशौचाभावं॥ आसन्तुके
ते" "ननु यस्य कुले स्यादेतरपंक्तेषा॥ "आसन्नतु कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं" मातृवर्गसपिंडादीनां
दौहित्रादिरूपं सुखदुःखेकमुक्तमित्यस्यस्वभूपते त्यस्य व्याख्यानमुक्तं॥ जातेपत्ये तु तस्मिन्नहनि निशिचितनम
गजार्थेषु योग्या:॥ "आपत्सु वा तेसति यस्मिन्नहनि यस्यां वा रात्रौ वापत्य जन्म तस्मिन्नहनि तस्यां रात्रौ च
करात्यद्यथामदि न योग्य तस्यां पत्यस्य मंगलं कल्याणं तदर्थेषु दानभूम्यादिषु स्मृतिपुराणोक्तेषु सदा
चारप्राप्तेषु च येषां विवाहादीनां यानि विहितानि तेषु ते सत्यप्याशौचे योग्या अधिकारिणो भवेयु:॥ त
नकृतं गत्वावेदितरुणं शतमानादेरूपलक्षणं॥ तथा च शंखपुराणे॥ "देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विज
न्मनां॥ आयांति तस्मात्तदह: पुण्यं पूज्यं च सर्वदा॥ तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां तुरगं तथा"॥५ एवं चाशौच

मात्स्यं च भायनं वसनं गृहं ॥ नात श्राद्धे च न ददेत् कान्नं ब्राह्मणोऽपि पीति ॥ जन्मदापि कृत्त्यं मुक्तं व्याके तु
सूतिका वासनिलया जन्मदा नाम देवता: ॥ तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता: ॥ प्रथमे दिवसे
षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं जन्मनि ॥ षष्ठोक्ते धोपि नापि ॥ रजन्यां तथा
षष्ठी निशा तत्र विशेषत: ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलि: ॥ पुरुषा: शस्त्रहस्ताश्च नृगी
तनृत्तैश्च योषित: ॥ रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ जन्मदिवसोऽपि शुद्धिर्न जन्म
दनात्सूर्य्यनिकृष्टत्वा ॥ प्राङ्नाभिवर्धनात् स्नानं पुरुषार्थकुर्वीत नाड्यां छिन्नायामाशौचमिति ॥ हा
री तस्मरणे तु ॥ तथा न केवलं ग्रहणादिने दाने एवाऽधिकार: प्रतिग्रहेऽपि न दोष: ॥ तथा च वृद्ध
याज्ञवल्क्य: ॥ कुमारजन्मदिवसे विप्रै: कार्यं प्रतिग्रह: ॥ हिरण्य भू गा कांस्यानि वास: शय्यासनादि ॥ ४ ॥
षु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं सूतान्नं तु न भक्षयेत् ॥ भक्षयित्वा च तन्मोहा द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति ॥
इदमपि नालच्छेदात्पूर्वमेव ॥ कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुडतिल हिरण्य वस्त्र प्रावरण गो
धान्य प्रतिग्रहे दोष इति शंखवचनात् ॥ ॥ ॥ सद्य:शौचं सदा नो भवति यति व्रति ब्रह्मचारि
क्षितानां ॥ ॥ यतिश्चतुर्थाश्रमी ॥ व्रती तृतीयाश्रमी ॥ ब्रह्मचर्यक्षित: प्रथमाश्रमी ॥ एषां सर्वं

सपिंडानां सपिंडजननादिनिमित्तकमाशौचं सदा संध्या वंदनादिकालेऽपि नतु सावित्र्यादि
वा कार्यविशेषकालो नो भवति ॥ ॥ तथा च याज्ञवल्क्य: ॥ ॥ ब्रह्मचारी दाने ब्रह्मविदां तथा
ति ॥ दातादानमात्राऽधिकारी कानप्रस्थ: ॥ ॥ अथवंचाशौचं नाभाव: ॥ कर्मविशेषोपस्थापकृपदात्ता
न्ने राज्ञो राजकर्मणि इत्यादि वचनाभावाच्च ॥ सर्वविषयत्वपि श्रौतं सद्येति ॥ सर्वाशौचपदेन चात्र सपि
उसोदक दौहित्र भागिनेयत्वात् घ नापधानिमित्तकाऽशौचमेव गृह्यते ॥ न त्वा पाप दाहनि हीरादिनि
मित्तं ॥ तस्यैव प्रागध्यासत्वेन निषेधार्थमनुवादोऽपि स्यात् ॥ किंच ॥ सावित्र्यादिषु तावदनापाध
निमित्तकाऽशौचं विषय एव निषेध: ॥ तत्र तस्य तत्तत्कर्माऽधिकार प्रतिपादनार्थत्वात् पापाधनिमि
त्तके च तदधिकारस्य स्वत्वाशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिन: ॥ क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां च
न तत्क्वचिदिति पूर्वकल्पदाहताऽतिदेवचनेन निषिद्धत्वादानर्थक्यापत्ते: ॥ तथा च तत्स्मर्भवाहारात् ॥
पसादिषु पि तद्विषय एव निषेध: ॥ तत्र कार्य विषयोऽत्र तु सर्वविषयत्वे तावान् विशेष: ॥ अत
एवापि त्राद्देदी हादि कर्तृ ब्रह्मचारिणोऽप्यनुज्ञात व्रतग्रंथाभावेऽप्याशौचमस्त्येव ॥ अन्यस्य तु तत्का
ले व्रतत्वं शोपीत्युक्तं पूर्वं ॥ अत्र यद्यपि वैतानोपासना: कार्या: क्रियाश्च श्रुति चोदिता: ॥ इत्यनेनैव

दीक्षितानां यज्ञियकर्माधिकारस्य सिद्ध्या ऋत्विजां दीक्षितानां चेत्यादि योगीश्वरवचने प्रकृतं नामकरण
स्य यद्दीक्षित पुनर्वचनानर्थक्यं याज्यमानेषु स्वयं कर्तृत्वसद्यः स्नानविध्यर्थत्वाभिधानेन पेदिहर
तो विज्ञानेश्वरस्य प्राक्प्रमकरणसद्यः शौचमिति वदेतद्वचनांतर्गतस्यापि सद्यः शौचपदस्य स्नाना
भिधायित्वाऽभिप्रायावगमाद्दीक्षितसमभिव्याहृतेषु सत्रादिष्वपि सपिंडजननादौ स्नानकालाव
च्छिन्नमाशौचं प्रतीयते॥ तथापि शावमाशौचं दशरात्रमृत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणां सपिंडानां म
रणेऽप्येवं। नैष्ठिकानां व्रतस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणां॥ नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे चापि तथैव चेत्यादिवच
नेषु तेषामाशौचाभावस्यैवोक्तत्वादेतत्प्रकरणगतस्य सद्यः शौचपदस्याशौचाभावपरत्वमेव यह
दत्तकद्रधराधकं युक्तमुत्पश्यामः॥ अत एव यतीनां सपिंडमरणादौ स्नानानुष्ठानं न दृश्यते॥ ब्रह्म
चारिणां तु तदनुष्ठानं शावस्पर्शोऽनुगमनादिनिमित्तकत्वेनान्यथासिद्धं॥ ऋत्विग्दीक्षितानां तु श्रौते ॥ २८॥
कर्मणि तत्कालं स्नानतः शुद्धिमवाप्नुयादिति वचनात्क्वचिदेव स्नानं॥ गौतमस्तु नैव ब्रह्मचारिग्रहणेन
हत्वान्त्राश्रमसुमनकरणमिति व्याख्यातं। हरदत्तेन॥ ब्रह्मचारिणश्च ब्रह्मचर्यकालस्य तानामाशौ
चाभावः॥ समावर्तनपर्यंतमेव। तदनंतरं तु तेषामुदकदानं त्रिरात्राशौचं च कुर्यात्॥ तथाह मनुः॥ आ
दिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ आदिष्टं व्रतादेशा

सोऽस्यास्तीत्यादिष्टी ब्रह्मचारी॥ २८॥ ॥ अथ सद्यः शौचमाह॥ ॥ ● ॥ तत्कार्येषु सत्रि
व्रतिनृपनृपवद्दीक्षितर्त्विक्स्वदेशभ्रंशापन्नच्यप्येकस्मात्तु मठनीनिषद्काकशिल्पातुराणां॥ संप्र
तप्रश्नेषु दानोपनयनयज्ञन श्राद्धेषु दुर्भिक्षदासातीर्थयात्रानृपपरिणयनाद्यर्थेषु सद्य एव तदर्थं॥ २९॥
सत्रशब्देनाऽत्र सततानुष्ठानसाम्यादन्नसत्रमुच्यते॥ मुख्यसत्रे आशौचाभावस्य दीक्षितग्रहणेनैवासि
द्धत्वात्॥ तत्कारिणः सत्रिणः। व्रतशब्दं वनवासादिप्रायश्चित्ततयाऽन्यथा वाऽनुष्ठीयमानं कृच्छ्रचांद्रायण
दि। स्नातव्रतानि भो नव्यति देवेला मजपानादिविषयाः सम्यक्संकल्पाः श्रोत्रं ते॥ तत्रप्रवृत्ता व्र
तिनः। नृपः प्रजापालनाऽधिकृतो यः कश्चित्॥ नृपवानमात्यादि॥ दीक्षितर्त्विजश्च आचार्यस्या
नात्॥ यज्ञियं कर्म कुर्वतामित्युक्तत्वात्। एकापि सप्तमी विषयत्वेऽभिप्रेयते॥ तेन सत्र्यादि दृत्वि
गंतेषु सत्रव्रतव्यवहारदर्शनादि मंत्रादियज्ञरूपकार्यविशेषे सद्यः शौचं नो भवति॥ तेषां कर्मानधिकारा
दंतेषु सत्रे व्रते नृप उपस्थिते
रूपाशौचाद्धिकारणं न भवतीत्यर्थः॥ स्वदेशस्य विप्लवादिनिकृपवर्गाराजभयाद्यापद्येतदुपस्थि
ते विघ्नमानेवातत्कार्यार्थं तांतिकर्मणि आपादृद्वि। अनाथानाथ कुटुंबपोषणापांससां। तदुपशमार्थे
प्रतिग्रहादौ आशौचं न भवति॥ आपच्छ्राद्धे अनेकाक्षता तीः शाखावेदान्वापठतीयनकेकातिपठमः।
नंधादिता दृष्टकः॥ इदं व्याख्यानं मंगाध्ययनमधीर्थिनां तदर्थाऽनुष्ठानं च द्रष्टव्यं॥ तस्य प्रसहा

अध्ययने विस्मरणशंकायां … नायामध्ययनेऽपि । निष्क्रावेधस्य नाडीस्पर्शादौ ॥ कारूणां स्वशरीरेण
कर्मकरणं स्वपकारान्निर्णेजकादीनां नर्तिस्त्रीणां च वासोवर्त्यादिव्यवस्थानेन कर्मकरणे तच्छिल्पकारा
दीनां तत्तत्कर्म आतुराणां च व्याध्याघातत्वेन मुमूर्षूणां तदुपशमार्थे दानादौ नाशौचं ॥ दाने च सं
आरब्धे तदर्थे नाशौचं ॥ दानस्य च प्रारंभोऽपि द्विविधः ॥ तुलादौ नांदीश्राद्धं कर्म च पूर्वसंकल्पः । उप
नयने यज्ञे च … सर्गादौ श्राद्धे च संप्रारब्धे तदर्थे नाशौचं ॥ युद्धे च संप्राप्ते उपस्थिते तदुपयोगिनि संग्रा
मे समुपस्थिते राजा … आहूयेदित्याश्वलायनोक्तविधया क्रियमाणे सन्नहनादौ प्राश्चानिके शांतिहोमादौ च
नाशौचं ॥ आतताद्वि प्रतिष्ठा । वृष्टा चौलकर्म तीर्थयात्रा अर्थयात्रा च नृपः पुरश्चरणादिः परिणयनं वि
वाहः । तदादयस्तु सर्वाः स्मृताः । संस्कारास्तु …गोत्सर्गादयश्च एतेषु च प्रारब्धेषु तदर्थे नाशौचं ॥ तथा च याज्ञ
वल्क्यः ॥ ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां ॥ सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ दाने विवाहे
यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इति ॥ विष्णुः ॥ नाशौचं नराज्ञां रा ॥ २७ ॥
जकर्मणि । न व्रतीनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न । कारूणां कारुकर्मणि । न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छायां । न देवप्रतिष्ठा
विवाहयोः पूर्वसंभृतयोरिति ॥ दक्षः ॥ … नोविज्ञाता निवेदमंत्रैः समन्वितं ॥ संकल्पं सरहस्यं च क्रियावां
श्चैन सूतकमिति ॥ प्रचेताः ॥ कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च ॥ राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचा

प्रकीर्तिता इति ॥ लघुविष्णुः ॥ व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकमि
ति ॥ आरंभः स्वत्रैव तेनैवोक्तः ॥ आरंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ॥ नांदीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकप
रिक्रियेति ॥ अत्र सत्रपदेन मुख्यमेव सत्रं ॥ तत्र वरणाभावात् ॥ आदिपदेन नांदीश्राद्धं च कर्मणि … ग्रहणं ॥ तप
… चोपनयनादिग्रहणं … ॥ गृहीतमधुपर्कस्य यजमानात्तु ऋत्विजः । पश्चादाशौचपतिते न भवेदिति नि
श्चयः ॥ तद्वद्गृहीतदीक्षस्याग्नेविघस्य महामखे ॥ स्नानं च वभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥ नियमस्तु प्रदस्यापि
तत्प्रवर्तां प्रायणादिषु ॥ निर्दिष्टेऽन्नप्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचि
त् ॥ निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । निमंत्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु ना
शौचं विद्यते क्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथेति ॥ ब्रह्मपुराणे च … । निमंत्रणेन … श्राद्ध
कर्मणि … ॥ … ॥ भोक्तु … निमंत्रणे देवाशौचाभावः ॥ वैदीनासि ॥
विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ॥ न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेदिति ॥ वैरिविहित दुर्गमेच्छ … णार्थे
यज्ञा न दुर्गयज्ञाः शांतिकोद्धारणादयः ॥ क्रतुः ॥ पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति । अत्र च तद्वर्षे घा
दिवाशौचसंकोचस्य तत्कार्यविषयकत्वान्न्यगतिकत्वनिबंधनत्वात् यदा सद्यः शौचं विना गत्यभावस्तदाप्ति न
दातउद्ध … अन्यदात्वेकाहत्र्यहादिकमपि ॥ एवं चयस्य यावत्कालं गत्यंतराभावस्तावत्तस्य तावत्कालमा
शौचं भवति । तथा च ॥ … महसे … एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः ॥

न्यथा केवलवेदस्य हि हीनो दशम्याचरेदिति ॥ इत्यादिमनुव्यासादिवचनानां दशरात्रादिन्यूनभावचायोच कल्पप्रतिपा
दकानामप्येतादृशादिप्रयत्नमेनास्तगतिकस्यत्यागादेः कुसूलधान्यको वेत्थं मतेवेति बहुसंमतत्वात्मकेः ॥ अता
सामान्येनान्यदत्तवचनात् । स्वस्य कालोऽत्र दर्शश्रवस्तरकेपरिवर्त्तितं ॥ आपद्गतस्य सर्वस्य संतदेव तिरस्कृतमिति ॥
८२ इदं च द्वादशाहादिसूत्रं ॥ आपद्गतस्येदं सूत्रकं ॥ किंतु यत्र दापद्युपस्थितिस्तावदेवेत्यर्थः । एवमेव च नेवं स्वस्य
रेतावद्धर्माः शापादित्वन्यथा स्मृत इति । इदमत्र तत्त्वमध्ययनादिगुणनिमित्ताशौचस्यैवापंसको योनात्वन धिकारस्यका
र्यत्विशेषो दशाहादावशौचं कुर्निर्णयमित्याहु ॥ सत्रिव्रतिदीक्षितत्विकू आरब्धप्रतानोसबादीनां तु नियत एव । तत्र कार्यत्ववैदुषि
कारः । तस्यातो दिक्त्वास्य कृतत्यास्यतो वा वश्यदलाय ॥ अनाशौचि द्वारफलं लेश प्रमाणभावात् ॥ अत एव वा वे
तानोपासनादस्तने नैव दाक्षित कर्मत्व विचार सिद्धेपि वचनांतरबलेन तस्य स्वत्वत्यागातिरिक्ते हेतुकर्तृत्वप
रत्वात्तथापि तथा प्राप्तौ यज्ञिमात्रेस्वयंकर्तृत्वनिषिद्धे तद्दोहिता ग्रहणप्रयोजनमयुक्तं पिता हरायां । इदमेव वावि
रोवं द्योतयितुं दाक्षितग्रहणं त्तनंरूजेन तु तदेवं विवक्षितं । अग्निमात्रास्य तस्याध्यानन्यगतिक नित्यनैमित्ति
ककर्मस्वधिकारस्य स्मृतिसु प्रतिपादितत्वात् ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः । वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनाः ॥२८॥
इति ॥ पैठीनसिरपि ॥ नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्ज्यं शालाग्नौ चैके इति ॥ अत्रापि त्यागात्मके प्रधान एव स्वक
र्तृत्वं तद्विषयमेव च । श्रौतकर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति ॥ स्नानविधानं । अत्र च श्रौतपदेनौपास
नमपि लक्ष्यते ॥ तस्यापि यावज्जीवत्वेन क्लृप्तिचोदितत्वाभिधानात् ॥ त्यागातिरिक्तेत्वनाशौचि विप्रयुक्तानाकर्त्तव्यं ॥
अन्य एतानि कुर्युरिति पैठीनसिवाक्यात् ॥ अत्र च वैतानानामपि प्रकृतानीति पितामहेनोपगम्यते ॥ बृहस्पतिनापि सा

मान्येनैवोक्तं । सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ॥ प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेदिति । दाक्षितस्यान्तर्वि
जो दाक्षितानां चेति दाक्षितग्रहणं अन्नाद्यर्जनमात्रेऽधिकारः ॥ अन्यथा तदत्र प्रसक्त्यापत्तेः ॥ स्नानस्य श्रौतकर्मणि
इत्यनेनैव सिद्धत्वात् एवं च । सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ॥ पिंडयज्ञं चरुं होमं असगोत्रेण कारयेदिति ॥
जातूकर्ण्यवचनेपि स्मार्त्तग्रहणमुपलक्षणं ॥ वैतानौपासनादस्यैव सामान्यतोऽधिकारेण तेः स्वविशेषमा
त्रप्रतिपादितत्वात् ॥ तस्माद्वैतानिकर्मपित्यागमात्रे स्वयं कर्तृत्वं अन्यत्रत्वन्यस्यैव स्मार्त्तं वदति विज्ञानेश्वरः ॥
अन्ये तु सर्वकल्पस्तत्र आप्यकारा याज्ञिवंधकरास्तर्दन्तीन श्रौतस्मार्त्ते । विज्ञानवीत् ॥ यथाक्रतयमवचनान्नु
सारेण वैतानिके सर्वत्र अपि स्वयं कर्तृत्वं वदंति ॥ कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनात्स्वयं । तस्माहान्ये वितान
स्व कर्मत्यागो न विद्यते ॥ शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः इत्यादीनि च हारितजाबालादिवचनानि
स्मार्त्तार्थानि शिरवं ति ॥ छंदोगपरिशिष्टे प्यापि विशेषः ॥ होमः श्रोतु चर्त्तव्यः शुष्कान्नेनफलेन वा अकृतं
हावयेत्स्मार्त्ते तदभावे कृताकृतं ॥ कृतमोदनसक्त्वादि ॥ तंडुलादिकृताकृतं ॥ व्रीह्यादिवाकृतं प्रोक्तमिति ह
व्यं त्रिधा बुधैरिति ॥ एवं चाग्निसाध्य नित्यनैमित्तिकमव्यतिरिक्तकर्मणि नधिकारस्याशौचाभावादेव सिद्धे
त्वात्प्रतिप्रसवानावाद्यं ॥ पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरित्यादिवचनं दंदवद नुवादएव । संध्यावंद
नं त्वनग्निसाध्यत्वेपि । संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ॥ न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन्गच्छेदधोगतिं इति ॥
पुलस्त्यवचनात्कार्यमेव । तत्र सूतके मृतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान् प्राणायाममृते द्वि
जे इति ॥ तत्प्रकारे तेन कार्यं ॥ प्राणायाममृत इति ॥ नमानसत्वे पर्युदासः । मुखनासिकाभ्यां चारितवायुनिरोध

न तन्मात्रे तस्य सिद्धत्वात् । किंतु मंत्रेष्वेव ॥ तथाचापस्तंबः ॥ प्राणायामं कार्यं इत्युक्तं भवति ॥ अत्र च यद्यपि प्राणा
यामव्यतिरिक्तं सर्वं मानसमंत्रैः कर्तव्यमित्युक्तं । तथापि ॥ अर्घदाने मंत्रोच्चारणं स्तु तत्कर्मणोपस्थ इ
ष्यः ॥ सूतके सावित्र्याचांजलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति । पैठीनसिस्मरणात् ।
सावित्र्यः प्राशनान्तु जपस्तोके मानसत्वाभिधानार्थमेवात्र सावित्रीग्रहणं ॥ भरद्वाजोपायमेवार्थः स्मृ
लक्षितो ॥ सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममसमंत्रकं ॥ तथा मार्जनमंत्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥ गायत्रीं सम्यगु
च्चार्य सूर्यायार्घं निवेदयेत् ॥ मार्जनं तु न कार्यं स्यादुपस्थानं नचैव हीति ॥ सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां वि
धीयते । इति कुसमंधारसंपूर्णं श्राद्धादि श्राद्धं ॥ वैश्वदेवस्य तु नित्यमाध्यन्त नअपद्यायन्निपु क्रियाइति
मनुवचनात् कर्तव्यआशावपि विप्रो दशाह मासीत वैश्वदेव विवर्जितः इति ॥ संवर्तवचनात्रिवृत्तिः । यद्यपि वपं
वमहापक्वविधानं तु न कुर्यात् मृत्युजन्मनो शिति कं वर्तवचनेनैव । वैश्वदेवस्यापि निषेधः सिद्धः स्तथापि वै
तैत्तिरीयादीनां पंचयज्ञानित्यं वैश्वदेवकर्म तदर्थः पृथक् निषेधः ॥ कन्यावाधार्थे तेषु मनूक्तौ तदभावा ३ ॥
वेव कूष्मांड होमादि पूर्वं तु विवाहप्रारंभो प्युक्तो मिताक्षरा ॥ अनारब्धविशुद्धयर्थं कूष्मांडैर्जुहुयाद् घृतं ॥ गां
दद्यात्संवत्सरत्त्वाधी ततः शुध्यति सूतकशान्तिः ॥ इदं वचनामतादृशेविषयएव सार्थक मिति न सर्वविषयं ॥
अत्र च सर्वत्र देवक्ष सूतकग्रहणं माशौचं मात्र परं ॥ १८ ॥ अथ येषां न त्रिरात्रिं तानाह ॥ नाशौ
चात्ततमस्तु पतितपतितस्तत्र ल विवादानीषु दोषानामाशुद्धि चौरमसमरहितसुरापेयहानोपगास्तु ॥
संदष्टसर्पविप्रक्षितिपमसुद्दिवाकीर्तिकाश्चौरनेषु स्वेच्छापूर्वं यशः स्त्रज्वलनजलविषा नाशकाये मृतेषु ॥ १९ ॥

॥ ॥ पतिताः महापातकातिपातकानुपपातकिनः ॥ तच्चिन्नाप्यपि ब्रह्महा सुरापगुरुतल्पगमाच पितृयोनिसंब
धागम्तेन नाक्ति इव निंदितकर्मा ह्याप्तिपतिता ऽस्ताग्य ऽपतितस्यापि नः । पतिताः पातकसंयोगाद्ध्येतित्सो
गोत्रा बहिष्कृत ॥ पतिसुतवालनिर्वैधातिन्यः पतिः पतिहिता अप्राप्तप्रणेपि । सुताः पुत्र उत्पन्नो गर्भच्छिन्नखाभ्रंश
लोपि । अल्पाप्रसूताः ॥ विदूदुहिता ॥ दौहित्रो विदूपतिमिति मनुवचनेतद्वचनस्य विदुश्चदूसद्दर्शनात् ॥ नानुवेधः ।
तत्रमकला भावात् ॥ सान्योन्यगर्भस्थितात्र ॥ एतेषां स्मृतः । पारवं त्रिंशो नरशिरः कपालादे करोति स्मृति बाधयि
त्वादिता ॥ चौरः सुवर्णस्तेयमहापातकी ॥ आश्रमरहिता ॥ अधिकारसत्वे प्यकृताश्रम विशेषपारिग्रहाः ॥ स्वस्य
निषिद्धा सुरापेयाचेषां ते सुरापेयाः ॥ स्वापेकृष्णाहीनजात्याउपगच्छंति । ताहीनोपगाः प्रतिलोमा स्त्रिताः ॥ इदं चापि
प्यगुरुगामानामुपलक्षणं ॥ सर्पविप्रः क्षितिपः पशुयोगवाद्यैः ॥ दिवाकीर्तयलवदिवाकीर्तिकाः चांडालाः ॥ आत्मग्रह
णां श्वाद्यैर्नकाद्यैः । सर्वेक्षि पंथिः चौरचेकृतवधैः कां घातेह कुपा घनहाहो शस्पकाः । दर्पोदिनेन विपत्तिहेतवोदया
ते । एतैः संदष्टमृतः तदुग्रहणमहवेनादि सामान्यर्थ नर्वैल भयंभारपचिति ॥ बुद्धयापबोपि पादि कस्याविधानाहरण
तदुत्तमादौ प्रवृत्ताः संलोहताः ॥ शस्त्रास्त्रवकालि कुआदि ॥ ज्वलनोम्नौ मार्गिः जलविषयं । अनशनमन्नोदकं ॥ अह
घग्रहण उद्वंधनप्रपातादयोऽनेनाह मात्मानं व्यापादयामीति बुद्धिपूर्वं प्रवृत्तप्रणाल विपत्तिहेतवो गृहातो ॥ एतेषां
नाम्यस्यैव न तु विधिप्रयुक्तो ज्ञापाइत्य न जलकुर्याः ज्ञायदि शोकानंतरं त्याव्यापादेन इष्टसाधन नाश्रमवत स्त्रि
रत्नि कारणमनेनाह । मात्मानं व्यापादयामो त्यन्नि त्याज्य सात्त्विको नोपलमत्वा र्थे तद्विपरीतो दानत्वर्वता ः आत्मानं
व्यापादितवंतः । एतेषु सर्वेषु पतितादिषु मृतेषु सपिंडादपि परिसत्सु तान्यः सपिंडसमानोदका ॥ इति तोपका

कृतं॥ शिष्यदेहित्राघनामापसंबंधिनोपि न विद्यते। शैवं बमांधिकृतोपेष्यते तथा तत्रातिसंबंधकः। तिशयविशेष
वंतं इतियावत्॥ तादृशानस्तु:॥ पतितादिमरणे तत्सपिंडादीना माशौचं न भवती त्यर्थः॥ उपकृष्टानादिनिषेधमपि ह
मोवस्यति॥ नस्युः कस्मात्॥ दोषात्पतितादानामनशनादिमृतानां च दोषवत्वात्। पूर्वोक्तानां तत्तन्निषेधा
तिक्रमाद्दोषवत्वं प्रसिद्धमेव। उत्तरार्द्धोक्तानामपि। न संशयमभ्यापद्येत तस्मात् हत्ता न पुरायुषः स्वः कामी श्रेया
दित्यादिनिषेधशास्त्राऽतिक्रमाद्दोषवत्वं॥ अत्र हि स्वमरणानुकूलव्यापारमात्रं निषिध्यते। वै भवति च। सर्पा
दीनां महणादिप्रपत्र:॥ राजादीनां शस्त्राधिकारिणि क्रमादिकं तादृशं शास्त्रं नो काधिकारादिवत् तथा॥ तथा च
राजनि निहितानां च संग्रामे दंष्ट्रि सरीसृपैः। आत्मनस्त्यागिनां चैव [illegible] त्यपदितिच वचनं। आत्म
त्यागिनां च [illegible] विशेषणस्मरणाद्व पशुजन्वेषु तादिभिः प्रमादहतानाम [illegible]
[illegible] तथापि प्रायेणानां [illegible] दग्धो [illegible] धन [illegible] नसत्रे [illegible] नामि
ति विशेषणाद्बुद्धिपूर्वं शास्त्रादिमृतविषयत्वमेव तस्य प्रतीयते॥ तदेव [illegible] तथा च। यांग [illegible] ॥ ४० ॥
[illegible] बुद्धिपूर्वकत्वेन तस्य [illegible] तादिष्वपि तत्प्रतीतिः। [illegible] पापकर्मणा [illegible]
[illegible] पापहेतुत्वप्रतीतेः पापस्य च निषेधातिक्रमहेतुकत्वान्निषेधस्य च पुरुषव्यापार
[illegible] पापकर्मणा [illegible] विशेषणादपि तथा [illegible] पापकर्म [illegible]
[illegible] तस्मान्न [illegible] ॥ यादि [illegible] पापाऽनुमानेपि निषेधातिक्रम [illegible]
[illegible] अपि [illegible]
[illegible] तद्विषयत्वं [illegible] तत्प्रति

कृत्यादिति न्यायेनांगीकृयतएव। नैतमसत्त्वे बाधकः॥ ॥ ५ ॥ चौरूपेयत्वां प्रायश्चित्तव्यं नातीवदोषः॥ सुरापादि
पु [illegible] गस्य तु [illegible] सम भिव्याहारेण प्रयोगो पपत्ते [illegible] पिबेदित्यादिनिषेधेषु
[illegible] लिंगाविवक्षा द्योतनेन तादृशाद्धि [illegible] आर्याया: [illegible] द्योतनेन च [illegible] इह [illegible]
[illegible] तस्मात् [illegible] दपि [illegible] वाशास्त्रानुक्ता [illegible] आदिन्येव [illegible]
[illegible] सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति विधेः पूर्वोक्तनिषेधस्य वा अतिक्रमजनित दोषमिमित्त [illegible]
[illegible] सहजस्य तु विधिनिषेधातिक्रमणे [illegible] दोषस्य [illegible] किंतु [illegible]
[illegible] दोषादिति॥ ॥ तथा च [illegible] पुराणे॥ [illegible]
[illegible] कुर्वन्ति [illegible] तस्करा:॥ ॥ [illegible] हतास्तथा [illegible]॥
निगृहीताः स्वयं राज्ञा चौर्ये दोषेण कुत्रचित्॥ परदाररताश्चैव द्वेषात्कुपति निर्हताः॥ [illegible]
[illegible] विनिग्रहं॥ कृत्वा ते [illegible] समाश्रिताः। [illegible]
[illegible] क्रोधात्प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बंधनं जलं। गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः॥ [illegible] कुशिल्पजीविनो
[illegible] धारिणः॥ मुखे भगास्तथा ये च क्लीबप्राया नपुंसकाः॥ [illegible] ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्म
णैर्हताः॥ महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः॥ ॥ पतितानां न दाहः स्यान्नांत्येष्टिर्नास्थिसंचयः॥ नाश्रु
पातश्च पिंडो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्॥ एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः॥ तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तत्

स्यबुद्धिर्न याउप्यचोतीस्त्रियाजो दुष्टगतः। नागाः सर्पाश्चौर्येति साहसादेरुपलक्षणं॥ यमं तौ रमयं तः क्रोधात्
निदेशो ब्राह्मणस्योपलक्षणं॥ मरणाऽभिसंध्यभावे विषादिभिर्मरणं पूर्वमुक्तं॥ अधुना न मरणोद्देश्यने गजि॥ नप
शि०स्म नकृतत्वं॥ कुतीभ्रंशाविन्नः आपद्यपि विविध दुष्कर्मकारणादिभिः स्वयोपघातिनः। स्वनाशात्मवधस्थाने तद्दोषकार्यं संदृप
करणानि॥ प्रास्वादादीनि धारयंति। तदुक्तं स्मृत्याऽधिकृताद् इति ध्यायतः। मुखे गंगा इत्यादिना॥ सर्वनिषेध
त॥ स्त्रीबद्धपतितानां कौतुकस्यायोऽर्द्धदेहिकः। देवतात्वाद्योग्यत्वसत्त्वं पातित्यप्रसक्ते मरणे तत्कालानं विषमि
तं॥ ननु द्विजाति कर्मतात्पापादक पापवर्त्मकस्य दर्शकालानं॥ प्रलदंड आपलस्वादितहं तु क्रोधात्‌ स्नेहतः। येच
आमलेः स्वान्नाद्भुताः। महापातकियहणं। मैतरीकानां॥ उपपातकि स्यादीनां चतत्स्वरूपपरिस्यागुणः प्रिया
गायत्रकगायत्र॥ पतितधीवाविदिशेमेद रं॥ तोय गतावचेच्छु क्रानां वपतितानां तथाक्रियेति॥ मनुरपि॥ वृथा
आसंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां॥ आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रियेति॥ पारदंडमायितानां च
मतः॥ गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीणां च योषितां मितिति॥ वृथा जाता अनाश्रमिणः इयति साधारणधर्मानधिकृ ॥४९॥
तात्॥ संकरजाता अवर्णस्त्री पुरुष जाताः। तेच प्रतिलोमजाएव निंदित वर्णजाता तेः सह देहात्‌ प्रव्रज्यासु तिष्ठ
तां संन्यासिनां॥ यत्तु आत्मत्यागि प्रव्रज्यापार्णां पापात्मकदिगं वरादिदलित्त्वे देहद्यवहुत्वाद् बहुवचनोपपत्तेरत्र ग्रहण
मित्युक्तं॥ मेधातिथिना॥ तस्मात्स्वयं चरमासितानामेवेत्यपि प्रमात्तं पाप कृत्यापत्ते रूपेदृतं॥ बहुवचनं तु दर्शितं
दानेपि हसपरम हस्ते मदंड त्रिदंड गदिनोदादि की अप्युपपन्नं॥ अतएव त्रिदंड ग्रहणमुपलक्षणं॥ निंदित

स्याद्वर्णमात्रंतु स्मृति विरोधेऽद्धिंधि कर्मी। अतएव वृथा शब्दार्थ त्ययेन तत्सत्त्वं वावस्यकत्वं॥ आत्मस
ात्स्यंतु वाक्यांतरबलादृशा स्यायस्य ग्रहणं न तु पापासिद्धात्ययात्॥ व्यवायन्नाकुणष्येतेति न्यायात्॥ अ
त्र च सर्वत्र दाहादि निषेधेनाशौच निषेधोऽप्युपलक्षितो द्रष्टव्यः॥ नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यं तद्यैव॥ प्रात
इंडहतां चाव न कुर्यात्कटधारणमिति॥ यमस्मरणात्॥ स्नेहादिनाएषां दाहादिकरणे तु त्रिरात्रमित्युक्तं
नाशौचं प्रायश्चित्तं च वर्तनं॥ तत्र प्रमादकृते तत्र प्रवृत्तं बुद्धिपूर्वं तत्कृदिशाकरणे एतानीतिस्म
रणात्॥ विमोहित इति तु स्नेहाद्यभिप्रायं। न तु विपर्ययाभिप्राय। अतएव विमोहित इति ऐच्छिक प्रयोगः॥ अ
बुद्धिपूर्वेतु तस्मिन्नस्तु नाभित्युदर्क स्नानास्पर्शने वहने नं कृतं। तच्छ्रदा अपातं च तच्छेस्त्रे ग्रस्यतीति द्रष्टव्यं॥
दशब्दादस्यापि समुदितविषयत्वं। स्नानं त्वस्नापनं॥ रजकूदेदश्च कार्यं तत्त्वस्था। त्र्यमन्त्रेऽबादयोऽ
धर्मः॥ स्वयमेव पातत्वातिरिक्त दाहादि प्रकरणेतु॥ बुद्धिपूर्वे एषामन्यतमं प्रेतं योवहतदहेत वा। कटोदक्रियां
लत्वा सहसां तपनं चरेदिति॥ संवर्तोक्तं द्रष्टव्यं॥ सांतपनं चात्र ताडालोक्त सप्ताहसाध्यं॥ अबुद्धिपूर्वकेऽध्यनं
दनेदहनवा मासां ज्ञेताहोर स्त्रिपद वर्णांचेति॥ सुमंतूक्तं॥ स्पर्शाधिकपातयोस्तु प्रत्येकं करणे तच्चंचेस्य
ीमक्षा पातितं तपदि॥ पूर्वानिर्णीय कालेन देवेना अमेनोक्तं नमितिद्रष्टव्यं॥ वहनत्रयस्यापि वाशब्दस्मरणात्
प्रत्येकविषयत्वं। मिताक्षरे लोपोतुमार्गस्थ॥ वहनानां तु गृह्यानुपेक्षिता॥ पदे॥दि यशब्द शब्दाद्धस्तके सापेक्षतं

ति स्मेकत्वे निरपेक्षत्वमुद्दिश्य विशेषणत्वाद्युपपत्तितं। तथापि व्यवस्थापेक्षायां द्योतकं न वस्त्येव॥ प्रमादमृ
तानां त्वाशौचादि न वस्त्येव॥ तथा चांगिराः॥ अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः॥ तस्याशौचं विधातव्यं क
र्तव्या चोदकक्रियेति॥ तच्चाशौचं प्रसंगात्कथ्यं दाहपूर्वमेव विशेषोक्तेः॥ प्रतिकूलतिया हेतुपूर्वोक्ते॥ उदकग्रह
णं चोपलक्षणं। तेषां च दारादिप्रमादमरणस्य दुर्मरणत्वात्तन्निमित्तप्रायश्चित्तं पूर्वं कृत्वैव कर्तव्यं॥ तानि च प्राय
श्चित्तानि। ब्राह्मणेन निहते प्रेते परकन्यां विवाहे दित्यादिना एवं कृतविधानेन विदग्ध्वा जौर्ध्वदैहिकं नियोते नाशा
तातपायेन गत्यकायां [illegible]॥ देवयाज्ञिका दिनिर्बंधे दृष्टव्यानि॥ बहुत्वान्नोक्तानि ते॥ तथा च॥ ये चातक्षता वे दर्शादि
नाशौचं चात्मना घातयेयुक्तरस्ति तुष्टानाः समर्थाः॥ आदि कि कस्य कष्टं स्यादि महाव्याधिरहीनाश्च॥ न स्वस्थ्यादि बु
द्धिपूर्वं म्रियंते तेषामपि विहितमरणत्वेन दोषाभावात्र्यायमाशौचादिनिषेधः॥ किंतु तेषां त्रिरात्राशौचं मौर्ध्वदे
हिकं च भवत्येव॥ तथा च वृद्धगार्ग्यः॥ वेदुः खौ यः स्मृतेर्दृढः प्रायश्चित्तानि षिद्धिकृत्यः॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु ॥४२॥
न स्वस्थ्यप्रभा नाञ्चिभिः॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं॥ द्वितीये त्वस्थिसंचयः॥ तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदि
ति॥ आत्मघातादिपि दुःखितिस्सैर्महारोगैः प्रपीडितस्तु मानयोति॥ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा॥
अगाधतोयराशिं च भृगोः पतनमेव वा॥ गच्छन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात्॥ प्रयागवटशाखाग्रान्
देहत्यागं करोति च। स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः॥ उत्तमान्प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत्क्वचि
त्॥ महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान्भोगान्समश्नुते॥ एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्ववर्णेषु॥ नारीणां नामथ नारी

णां सर्ववर्णेषु सर्वदा॥ ईदृशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद्भवेत्॥ आशौचं स्यात्र्यहं तेषां वज्रानलहतेषु च॥
वज्रानलहतेषु चेत्येतदपि दुःखादीनामेव तादृशमरणप्रकारविधानपूर्वकं त्र्यहाशौचादि भावयति। दर्पादि
ना प्रमादेन वा तथा मृतानां च। शौचं भावं संपूर्णं शौचाद्यादिकृत्यात्॥ अग्निकर्मप्रविष्टानां व्रतकर्मं नामा
दिशां नरमतानां च त्रिरात्रेण शुद्धिरित्यादि काश्यपादिवचनान्यपि दुःखादिविषयाण्येव। वृद्धगार्ग्यं ब्राह्म
देहदाहस्वार्थे॥ येन प्राप्य मरणकाले मन एषामेकमनन्यप्रयागसर्वदर्शादौ विहितोपाये नम्रियंते॥ त्रि
पथगा नर्मदमरणे तेषां संपूर्णमेवाशौचं मौर्ध्वदैहिकं च॥ विहितमरणत्वेन निषिद्धत्वे त्रिरात्रस्य चात्मघा
तकलविषयत्वात्॥ अनएतन्मरणं निषिद्धप्रायश्चित्तमेव वचनात्॥ यश्चात्र कांतप्रायश्चित्तोत्तरं म्रियते त
स्याप्येवं प्रायश्चित्तेष्यवस्तितेः कर्त्तव्यादिविपद्यते॥ प्रतस्तदहे वासाविहलोके पात्रकं चेति॥ हारीतवचनादे
वाभावात्॥ युद्धमृतानां तु वचनात्सद्यः शौचं। तदहरेव च सर्वं सपिंडमौर्ध्वदैहिकं॥ एकरात्रं तु युद्धेन तेन वा
जौ तदधिकविषयमित्युक्तं। भितस्पृष्टस्त्वाच्यो॥ अत एव राजन्को धावा वा युध्यतितो तमसत्ते। सद्यः शौचं वि
धोयस्तु दासः॥ काजांतरमृत विषयं इत्युक्तं॥ पीतास्तरापी॥ हस्तलेखनं। दुष्टपाठस्येव सम्यं चांगी कारेण दी
र्घकाले चाधुद्ध मा चोध नम्बितस्याद्। प्रश्लेषपांगीकारेण च कारमनुष्टयांगविभागेन व्याख्यातं डिंवाहव
हितानां च। विधकृतपापविवर्जितानि मनुस्मृत्युदेधात्॥ काश्यपवचने संग्राममृतस्य त्रिरात्राशौचविधानं तु गोलंकातर
भैषज्यादिहतविषयं॥ कृत्रधर्महतस्येति मद्यः शौचविशेषणात्॥ आतुरस्तु कृतातविषयं जानाश्वादिस्मह्य

स्यति। सर्वं चैतद्दोषादित्यनेन सूचितं॥ यत्तु दोषादिस्सस्यपारवं ऽिमाशौचयोर्न कैस्यचिदकृतस्य व्या
ख्यानं। तदसमर्थं स्नमासापन्ने दोषेहेतुकृपारवं ऽिनामाशौचनिषेधापन्ने र्म ऽभावाद्दोषे दृयं॥
अतएव यतिवनस्थयोः सस्यप्याशौचानिषेधे ऽआपाद दोषहेतुकृतदभावात्॥ पतितयहणं च गोब्र
४८ ह्मणाद्यन्यायेन ब्रह्महादिव्यतिरिक्तपरं॥ यद्यपि तेषु ब्रह्मपुराणे दाहोर्ध्वदेहिकादेवतात्वान्न हीव
न प्रतिपादितेषु कृतयोनाशौचास्पृदित्युक्ते तस्य पञ्चवेः प्रतिसुतेस्यादि ब्रह्महादिग्रहणं च गुरुतल्प
गाद्युपलक्षणमिति व्याख्येयं॥ अयं चाशौचस्य निषेधादश्वाह अहादिकालवाचिनस्य ऽद्विवार्थे हन
हतानामिविधितापार्थिवे नच॥ हतानां नृपगोविप्रैरत्वेषं वात्मघातिनां॥ गोब्राह्मणहतानामत्वदं
राज्ञक्रोधाद्व्यासुद्रेऽप्रायोपाद्यावासाग्निविषोदकोद्वन्धनप्रततैर्प्युछितामित्यादि मनुयाज्ञवल्क्य
गौतमादिवचनैः स्नानमात्रापनोद्यस्य तस्य प्रतिपादितत्वात्॥ पतितादीनां चात्मघातिनां च स
र्पादसंस्कारानाश्रितादृ स्राधेक बोगल्ने दैशितं॥ एवं चाग्निजलगोब्राह्मणादिनिरात्मघाते समा ॥४३॥
ति आशौचाभावः सद्यः शौचविरात्रैकरात्रस्तु पायम्परुः प्रतिपादिताः स्निपाम्नेव व्यवस्था सपन्ना
सद्यः शौचाभावयोरवैधात्मघातविषयत्वं॥ त्रिरात्रस्य वैधबुद्ध्यात्मघातविषयत्वं एकरात्रस्य ग
वादिजानतकृतबोधेन प्राप्तानरमृतविषयत्वमिति॥२॥ यत्तु वाचस्पत्यादिभिरप्यवसेर्तं॥ स

ब्राह्मणस्युद्धतानां मरणं निकृष्टेकास्यप्रकर्मणि मरणे सद्यः शौचं। तादृशानामेव प्रायश्चित्तकल्पे ऽक्ष्मादिनि
नरिणे दहनेरत्वं। वग्गादिनिर्मनेऽलेमघः शौचाद्यभावइति॥ वचनं तदनुभाव्यके न्यथावादनकृतवेदम
सांसागंधानां च तत्र न्यस्या ऽभूहनमात्रस्य पटेवादिं च नानावानो न्यूहताषमिवतद्भवतीत्येतद्दृष्ट
प्रत्वेनाप्रमाणत्वादुपेक्ष्या॥ तथात्मघातिनामाशौचादि निषेधस्तदात्वे तदाप्येवं संवत्सराद्र्ध्वं तु स
र्वेषामौर्ध्वदेहिकादिकं कार्यमेव। गोब्राह्मणहतानां च पतितानां त्वेव च॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्कु
र्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकमिति। षड्विंशमतात्॥ तच्च नारायणबलिपूर्वकं कार्यं। तथा च कृत्य
कल्पतरौ आगमवेयौ॥ तत्रात्मनिहतानां च महिदंष्ट्रिसरीसृपैः। आत्मानं त्यागिनो येव
आत्मघातं न कारयेत्॥ नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभिया नरैः। तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथे
त्यब्रवीद्यमः॥ तस्मात्तेष्वपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणमिति॥ व्यासोपि॥ नारायणं समुद्दिश्य
शिवाय परिदीयते॥ तस्य शुद्धिकरं कर्म भवेन्नैव तदन्यथा। इति। शिवं चेति वाशब्दस्यार्थे हि
तीयदिवसे हि यो द्वेषी नाप्यचिंत्यदानसत्वात्॥ तच्चसकलवैष्णवोक्त प्रकारो द्रष्टव्यं पञ्जरणं ऽदृष्टं॥
श्राद्धमत्र चेषु तु नारायणं समुद्दिश्य पश्चिवं यावदिति निर्जिरिक्तं॥ तथा दोनारायणं प्रिवं समुद्दि
श्य विष्णुरूपिणं श्रेनं धाताले स्वर्घ्यं। विद्धं शुद्धो समाने ब्रे लक्षणावात्॥ नारायणबलिश्च

हन

आरभ्य वैष्णवेऽभिहितः॥ इंद्रियैः परित्यक्ता ये च मृतविषादिनां॥ घातयति स्वात्मानं वा ज्वालादिहता
श्रये॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः॥ यथाश्राद्धं प्रेतत्वं ति विष्णुनावै प्रतिष्ठितं॥ तत्कार्यं संज
वत्स्यादिन मस्कृत सत्वयं भुवैः। एकादशीं समासाद्य शुक्लापक्षस्य वै तिथिः॥ मित्यादिना एवं विष्णुम
तेऽस्थिया यो दद्यादात्मघातिने। सप्त इरानितं क्षिप्रं नात्र कार्यविचारणा इति तेन॥ ॥ सर्पहते तु नागरकुल्
पंचमीमारभ्य संवत्सरं यावत्प्रति शुक्लपंचमी यथाक्रम मर्चनादि द्वादशनामभिर्नागान् पूजां विधाया
यथाशक्त्यौ ब्राह्मणभोजयिता। प्रतिपंचम्युपवासो। चतुर्थ्यां मेकभक्तं कृत्वा पंचम्यां नक्तभोजनं वा
कृत्वाऽन्ते सौवर्णं वा नागं प्रत्यक्षं गां च दद्यादिति विशेषो भविष्यपुराणेऽभिहितः॥ नागदष्टः पिता
यस्य भ्राता वा दुहिताऽपि वा॥ माता पुत्रोऽथवा भ्राता यः कर्तव्यं तद्व द्दस्वमदत्वा दिनाथ वर्णभारनि ॥४४॥
ष्पन्नं नागं सत्यं। तथैवाग्नौ॥ इत्यासाद्य दत्वा विधिवत् पितुरात्मएप माप्नुवानिसेन॥ अत्रत्रय द्यपि
वेदवादा वात्मघातिनामेव। नारायणबलिकृत्कृत्स्नश्चापि षड्भिः श्राम्यते॥ पतित मत्र स्य संकल्प
याद्दुर्ध्वमौर्ध्वदेहिकविधानात्॥ तदर्हतासंपादनार्थं प्रायश्चित्ताहरणं ब्रह्महादीनामपि द्रव्यम्॥
तपोव्वौधायन सूत्रं॥ ॥ अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामो गोभिर्ब्राह्मणपातित तस्कराप
ऽत्स्वाभिनां ब्रह्मणहतानामित्यादि॥ तथा यद्यपि पूर्वोक्तवचनपर्यालोचनायोर्ध्वदि

हिकयोग्यतासंपादने नारायणबलेरेव निरपेक्षमात्मसाधनता प्रतीयते। तथापि कृताप्यूर्ध्वं धन
वैरिणः प्रभृत्यनामात्मप्रत्नतादस्मादिनमवचनेपि प्रायश्चित्तप्रायश्चित्तप्रातव्यइति। याठाप्तु तु सादाहात्म
घोतिनां तावत्तेषु मृतेष्वपि। तेष्वात्मघातिनिमित्तं तत्पुत्रादिभिः प्रायश्चित्तमपि कर्तव्यं। तत्र मितानारा
पाणोर्व नेया वमवाक्य वां द्रायेण कृत्वांति तद्गतत्वप्रदृष्टेन वेति॥ पाठावगमात्तत्वा पपे तथा चांद्रायणं तत्र
प्रदर्पिता॥ अतएव कृत्वा चांद्रायणं सर्वं क्रियाकार्यायथाविधिः॥ नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभिया नरैः॥
अत्रमिष्टप्रियं वैवधिप्रेष्यदृघा सदक्षिणं॥ पिंडोदकक्रियाः पश्चात्कृत्वो सगादि इत्यत्र॥ एकोद्दिष्टानि कुर्व
नवोन पहित्वा समुच्चयमुक्तौ गत्यपकारिकायां तु। प्रमादादपि द्विजैः शंखस्त्व कस्माद्विधिवोदितः॥ संग ए ष्टिः
रिव व्यालविषविकृतं सादिभिः॥ चांडाले र्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहितो यश्च कुत्रचित्॥ चांद्रायणं तत्र प्रदेयं
तस्य विशुद्धये॥ यथाऽल्पश्चापि संवत्सरं सत्काले तु विधिनाऽहरहेदिसाद्यस्य पापबुद्धिरस्मिता नां तु प्रेते
तत्कर्म समाचरेत्॥ इत्युक्तौ॥ यत्तु विशेषाच्च प्राप्नोऽप्यत्र विशेषोप्युक्तः॥ इदं चात्मघातप्रायश्चित्तं न
कर्माभिवद्यत्वा प्रायश्चित्तसमुच्चितं कर्तव्यं॥ ब्रह्महादीनां च प्रायश्चित्ताहरणं तत्पापरूपार्थं तपोऽवंशा
याश्चितां तत्र नारायणबलिः कार्य इति मदनपारिजाते स्मृत्यर्थसारोदाहृतं॥ तत्र सर्वप्राणिकर्मपं॥पु

ज्ञादिकर्तृकप्रायश्चित्तेन तत्पापक्षयस्य वचनं विना असंभवात् ॥ सत्यपि च पापे नारायणबलिमात्रेण
वचनानुक्तमृतस्य जीवितोर्ध्वदैहिकयोग्यतासक् ॥ अत एव माधवेन । कल्यादिपतनेचैव प्रज्ञप्ताः नाथा
केष्वेत्यादि । पाराशरवचने । मृतस्य जीवितानामेवेदं प्रायश्चित्तं न तु मृतानां । तत्कर्तृ रक्षादि
स्तुतं हि स्मृत्युक्तं ॥ तत्र शास्त्रघातहतानां यदनि वचनबलादात्मघातप्रायश्चित्तं न तु मतेषु ष्वकृता
तिविधपापस्य [illegible] हि नाम्नि तं तु वचनं विना कथं स्यादित्येवमादिक् ॥ इदं च प्रायश्चित्तपरिवितरणं
कैवा । नारायणबलिं कृत्वा और्ध्वदैहिकानुष्ठानं प्रायश्चित्ताहलिंगं एव । तदनर्हत्वं तु अलपुराणे अ
कारतामुक्तं ॥ पतितस्य तु काकृपा यदि कर्म मिच्छति । स हि दासीसमाहूय सर्वं गाहत्तं देतनां ॥ अशुद्ध
हरहस्तां तां घ यावत्तां बुद्धी स्पृशति ॥ हे दासिता मम त्वं मन्ति लानानय सत्वरं । पते ये पूर्णघटं ॥ ४४ ॥
येन सजिलं दहिष्णुरव ॥ उपविष्णत्वथामे नवरणेन तत्तः ह्रिपतूं । वोर्धमे स्यात्तं श्रीनां
पिबेति वा मुहूर्तं देहं । नि शास्यतस्य वाक्यमात्र वधमन्त्र्या भवेति तत् ॥ एवं च तेषां च न चि ति:
पतितानां यजन्य येषि ॥ येषामपत्यौर्ध्वदैहिकं ॥ कर्तव्यं तेषामपि सपिंडीकरणं न कुर्यादि
हगोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । कृष्णमार्ग्यप्रमीतानां नैव कार्या सपिंडनेति वचनात् ॥
ब्राह्मणादिहतेतानो पतितैर्गच्छतिते ॥ कृत्स्नमारभ्य नदेष्वेंष्य एव दद्यं स्यामारितं ॥ माद्रोप

देशात्प्रेति विज्ञानेश्वरः ॥ एवं च पतितादीनां नारायणबल्यादेर्नेम्यत्वे सा वृद्धप्रकारापदेशाद्यदने
पतितग्रहणस्य प्रायश्चित्तानर्हविषयत्वेन कथं विसंघवेपि ब्राह्मणहतादिग्रहणस्य च पत्तो
मेता: युद्धे कामतामयुक्तत्वेन पाक्षिकत्वं । तस्य यत्के रिवद्युक्तं तद्युक्तं । लोकगर्हानयादिति
यविशेषणत्वान्नियत्वावगतेः ॥ वीतायाद्भूजेष्वत्यां प्राप्तेवा प्रजेष्वावनूयसमाप्ते तावश्यकर्तव्यं न
तोपरिहारार्थत्वेनेवोक्तं न्यायविक्ति: ॥ अत एव च तावत्कालं पुत्रादे जिवनमंदेहांद्विकलं प्रायश्चि
त्तं मत्वा वत्सरादर्वागपि नारायणबल्यादिकरणमुक्तं ॥ स्मृतिसत्वावत्यादौ ॥ आत्मनो घातकस्यार्थं च
रेत्रौं नारायणद्वयी ॥ ततत्तु घवकुबकं च त्रिंशत्कं प्राणिवापुनः ॥ सर्वं कृत्संवत्सरात्कुर्यादिहमादिवर्षे
दितं ॥ कृत्वा नारायणबलिं भजि मत्वाश्चदायुर्णमिति ॥ येस्तु हेमाद्र्यादिभिः स्वार्थेस्वितन्त्र
क्त पक्षिहामतादि वचनबलात् पतितादीनां सपिंडीकरणमापन्निषेधस्य च पि श्राद्धिन्निन्त्रवि
षयत्वं मंनीक्रियते । तैः वृद्धप्रकारोपदेशाद् वचनबलात् दौर्ध्वदैहिकानुष्ठानस्य पाक्षिकत्वं । वस्तु
वादर्विकृष्टियमाणवृद्धा वृद्धादिविषयत्वं । तस्य च अपनीयमित्यादि बहुवक्तव्येषि दिङ्मात्रं ॥
यत्रापि हेमाद्र्यादिभिरुक्तं गो ब्राह्मणहतपतितानामेव संवत्सरादूर्ध्वं नारायणबल्यादि । इतरेषां
च वीगेवेपीति ॥ तदयुक्तं पक्षिप्रत्तत्वेस्तु पतितग्रहणस्य ब्रह्मपुराणे परिभाषितपतितपरत्वात् ॥

गोबलीवर्दन्यायेन गोब्राह्मणहतानां पृथगुक्तिरिति दिक्तेषां पत्तेः ॥ तदभावेऽपि व्याप्यव्यापकभावनिरपे-
क्षप्रसिद्धधर्महेतुकः प्रसिद्धधर्मानुमानस्यो ऽनुमानबाधादिदृष्टत्वमादिकरणदोषनिषेधेऽपि बहु-
नामेकधर्माणामेकस्यापि प्रयुज्यते ॥ सर्वेषां तत्कर्त्तव्यं कार्यं नेकृणां हितेस्मतादितिवचनाच्चाधिकाराभावे स-
र्वेषां तदेव युक्तं ॥ एतेषां च मरणानन्तरं कर्त्तव्यमुक्तं मिताक्षरायां [illegible] स्मृत्यन्तरे आत्मनस्त्यागिनां नास्ति
पतितानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गंगातोयसंस्थापनं हितमिति ॥ गंगेति संभवाभिप्रायेण ॥ ॥
सनाहिताग्नेर्विशेषस्तत्रैव ॥ वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ॥ पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने
वृथामृते सति ॥ ॥ एवं च [illegible] पर्ल [illegible] दाहः ॥ [illegible] प्रकारान्तरमप्युक्तं ॥ चांडा ॥ ४६
लादिस्पर्शाद्यन्ते स्नानसंस्कारविधिः तेषां नैव कार्योदकक्रिया । रोदनं नैव कर्त्तव्यं सकृतकेन च बंधु-
भिः ॥ दग्धाश्च शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्य तस्योनिपतनतः ॥ प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चांद्रायणत्र-
यमिति ॥ १२ ॥ ॥ अथ विशेषान्तरमुक्तमाह ॥ ॥ नाशौचं [illegible]
[illegible] पुष्पेमूलेषु फलेषु च दधि दधिमधुषु स्यात्तिले [illegible] ॥ ॥ मधु तैले ॥ आम-
मपक्वं तंडुलादि ॥ गोऽसंतप्तं शष्कुली लड्डुकादि [illegible] ॥ [illegible]
क्षीरदधिसर्पिस्तथा [illegible] तस्याप्युपलक्षणं ॥ तिलैश्च तैलस्य ॥ आशौचि स्वामिक [illegible]
शौचमप्रातिग्राह्यत्वजन्यत्वं तस्यात् [illegible] वाधौ च माषौ च स्वामिक [illegible]

आत्मकृत्वादि प्रयोजको । तिथ्याय विशेषः । चेत्याशौचवत् ॥ अपद्व्योपाधिका श्रुतिस्तु तदेतिकैव-
त् ॥ यमकृप्रातिकादि । आशौचि स्वामिकत्वादि तं प्रतिग्रहघ्योग्यत्वमेव द्रव्ये आशौच लक्षा-
दिनाज्ञिवत् ॥ न च तिथ्यविशेषः प्रमाणाभावात् ॥ चेत् [illegible] प्रतिग्रहहोमः स्वाध्यायः प्र-
तर्पणं च ॥ प्रेतापितुक्रिया वर्ज्य आशौचे विनिवर्त्तते इति । दानाद्यनाधिकारे आशौचवस्यानिमित्त-
त्वोक्तेः द्रव्याधिकारनिमित्तरूपब्राह्मणत्वादिवं न्नातानाद्यनधिकार आशौचवं किंतु तन्निमित्तत्व-
तो [illegible] अतिशयविशेषः स्वीक्रियते ॥ ब्राह्मणत्वादिजातिवत् ॥ अन्यथानिमित्तनैमि-
त्तिकभावानुपपत्तेः तद्दानाद्यधिकारस्याप्याशौचव्यापत्तेश्च । ननु द्रव्येषु यथा [illegible] प्रतिग्रह-
घ्योग्यत्वमेव तेषामशौचं ॥ तत्र द्रव्यविशेषगतमेवाशौचि स्वामिकत्वं तत्राहेतुर्न द्रव्यमात्रं ॥ तामिति
शास्त्रे कल्पम [illegible] साधयाशास्त्रं ॥ अतिशयविशेषवाद्विनापि चेदं वाक्यमेव तत्र तस्य प्रयोजनं कल्पं
त्यौकारात् ॥ [illegible] ॥ श्रुचि [illegible] नामनधिकारो विनि [illegible] तत्र [illegible] यौति
व्येवाशौचं च तस्य तानि [illegible] । अन्यथा [illegible] जननादौ ताते तस्याशौचि तत्र [illegible] स्वामिक-
त्वेन तद्व्यावर्णमतिशयविशेषे [illegible] कर्मार्हत्वरूपेवा [illegible] तेषां द्रव्येषु ताततन्निमित्तानानाशौ-
चमात्रं तदेतत्कर्मार्हादिद्रव्यत्वं तत्र धर्मस्यात् ॥ तस्याशौचतः [illegible] तरेषां कर्मसिद्धिः ॥
रूपस्याशौचीये [illegible] प्रमाणाभावात् ॥ शुचीनामेव तु तेषामनधिकारो विनियोगितत्वेन फलानन्तरी

शुद्धिमात्रं तदेव कृतावद्विनिर्मुच्यमानैः फलसिद्धिर्युक्तेत्युक्तं तदप्युक्तं ॥ तथा सति ततः अपरवश
तिग्रहेपि न दोषः स्यात् तस्याश्चाकृतौ तैरिव प्रतिग्रहीतैरपि कर्मसिद्धिः ॥ अनधिकारित्वे नाशौचि
षु तेषां फलाजनकत्वेपि प्रतिग्रहीतविनिर्मुक्तानां तस्याप्रमाणकत्वात् । तेनानधिकारित्वे नाशौ
चि सर्वत्र दानस्य फलाजनकत्वात् ततः प्रतिग्रहीतेस्वत्वमेव नास्तीत्यादर्थं ॥ शास्त्रस्य फलाभावेपि स
चेत्स्य लौकिकत्वेन तद्धेतुत्वतो प्रमाणाभावात् ॥ स्वत्वस्य लौकिकत्वं लिप्सासूत्रे मतद्वयादि प्रपंचितं ॥
पं चेत्तदिदं स्यादिति तदिदं भद्रं । आतंतरेणापरिग्रहसंपादिता साधारणस्वत्वे द्रव्ये आशौचि मात्रं तद
स्वत्वाभावेतनत्रे शुद्धित्वाभावात् ॥ साधारणस्वत्वाद्धिद्रव्यस्य यथेच्छविनियोगानर्हत्वेन कर्मानुष्ठा
नार्थं तस्या द्रव्यत्वात् ॥ प्रपंचितं चैतत्प्रपंचेन मया ॥ अपरिग्रहकृतस्याशौचापनयकत्वे प्रमाणा
भावात् ॥ आवादितितदपि यत्किंचित् ॥ स्वत्वापनयद्वारैव तस्य द्रव्यशुद्ध्यापनायकत्वात् ॥ अस्याशौ ॥४१॥
शौचि स्वत्वप्रयुक्तत्वात् ॥ तत्रैव द्रव्ये कालस्यैव तनाशुद्ध्यपनयद्वारा तदपनायकत्वं वदितुमशक्यत
मीमांसा न लिप्सुलौकिकं दृष्टानुदाहरणं ॥ एतेषां आशौचिहस्तात् ग्रहणमाहेत्याह ॥ ॥ मरणं ॥
दधा दध्यादिमानि स्वयमेव नुमनुना स्वामिनो यान्ति ता ता शौचे वा कृत्रिमे वा ॥ ॥ इत्यन्न ॥ इमानि
शाकादीनि यानि जाताशौचे वर्तते यानि ॥ परलोकगमनं मरणमिति यावत् ॥ कृतान्नं ॥ तदुभयानि
मितै आशौचे कृत्रिमेवा आपद्यं निर्हरणादिनिमित्तके तदितरत्रापि स्वामिनो ऽनुमनना स्वयमना

शौचीद्रतरस्मै दद्यात्स्वयं वा यात् तद्गृह्णीयात् न आशौचिहस्तादिना ऽपि गृह्णीयादित्यर्थः ॥ शाका
दिषु वाशौचं प्रतिषेधस्यानापाद्यनिमित्तमशौचविषयः ॥ लागि मेऽतक्लिन्ने यथा शौचाभावात् ॥
आशौचं यस्य संसर्गादित्यादि स्यादिवचनात् ॥ अतिक्रांताशौचेष्वेवमेव ॥ अतिक्रांते दशाहे इत्यादि
वाक्यात् ॥ अत्र कृत्रिमग्रहणं तु तत्राप्याशौचिहस्तात्सर्वाल्पपि द्रव्याणि न ग्राह्याणीत्येतद्विधानार्थं
॥ ॥ पतितमपतितं चापि सर्वं शुद्धिस्यात् ॥ ॥ पतितमित्यादि कर्मणि क्तः ॥ तेन कर्मणि क्रियार्थं प्र
सारितं । अपतितं द्विपरीतं । तत्सर्वं शाकादि पतितरिक्तमपि शुद्धिस्यात् स्वामिनो वा लिङ्गआशौचेपि
अप्रतिग्राह्यत्वे वदत्के यत्वं द्रव्येष्वास्ति । आशौचितहस्ताद्ग्राह्यमेव न दोषइत्यर्थः ॥ तथा च मरीचिः ॥
लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वा
पक्वे स्वयंग्रहः ॥ पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके इति ॥ स्वयमित्युपलक्षणं ॥ आशौचिहस्तादपि
ग्राह्यमित्येतावन्मात्रविवक्षितं ॥ पक्वं भक्ष्यं शष्कुल्यादि ॥ अपक्वं तंडुलादि ॥ पक्वापक्वाऽनुज्ञातं
यात्रसत्रप्रवृत्तविषयं ॥ अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितं ॥ भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु
व्रतीभवेत् । इत्यंगिरसैकवाक्यात् ॥ अत्र पक्वान्नपदं तत्परमतिरिक्तोऽदनादि विषयं ॥ आ
मान्नग्रहणं चन्नस्यस्यापक्वपक्षस्योपलक्षणार्थं पूर्वेणैव वाक्येनात् ॥ योगविभागकरणं पण्येषु न स्वयं ग्रहणनिय
मः ॥ मतसूतक ग्रहणं च स्वयं ग्रहविधौ तन्निमित्तस्योपलक्षणं ॥ आशौचं यस्य संसर्गादित्यस्या

६ शौचाभावमात्रप्रतिपादकत्वेनाशौचिस्पर्शोपादाननिषेधप्रमाणाभावात्॥ पण्याशौचनिषेधेव
लेविमोपलक्षणं॥ आशौचं यस्य संस्पर्शेपि प्रवर्तते॥ शौक्रानियमार्थं तु मतस्तद्ग्रहणं॥ अलेकु
तालेपि॥ लवणं मधुमांसं च पुष्पमूलफलादि च॥ काष्ठलोष्ठं तृणापणं दधिक्षीरघृतं तथा॥ औ
षधं तैलमजिनं शुष्कमन्नं यतिस्तथा॥ आशौचिनां गृहाद्ग्राह्यं स्वयं पण्येषु मूल्यतः॥ इति॥ मूल
जमाहरणं॥ एवं चात्र सन्निधिभोजनादि। इतरेषां तु। अदत्तं तु ज्ञात्वा तु गात इति दिक्। सर्वथाप्य
मेवाशौचिनां। न तथैव सूत्रभयम्भ दशाहादि कुलस्यान्नं तु भुंज्यते॥ मृतकेतु कुलस्यान्नमदोषं
मनुरब्रवीत् इति। कुलस्याशौचि कुलस्यान्नमनाशौचिभिर्भुज्यते तदेव अन्नं कुलस्य मनु ॥४८॥
सस्य तु अदोषं भोज्यमित्यर्थः। अयं च निषेधो दातुः आशौचिनिमित्ते ज्ञातैर्पिदातुराशौचि तु यातु तच्चा भोक्तुर्ज्ञाते
मिके त्रे प्रवर्तते एव॥ अज्ञानप्रवृत्त्या तु प्रायश्चित्तं स्वल्पं भोक्तुः। दाता त्वज्ञानेपि दातुं भोक्तुर्ज्ञाते तु तद् १
व्यसनाशौचि स्वामिकत्वाभावेपि वचनात्प्रवर्तते॥ तथा च ब्राह्मणोक्तं॥ उभाभ्यामपि परिज्ञाते सूतके
नैव दोषः स्यात्॥ एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत्॥ भोक्तृग्रहणं तन्मात्रेणाज्ञातेपि तत्स्पर्शे च प्रतिपा
दनार्थं। न तु भक्षणमात्रेणाज्ञाते तत्स्पर्शाननिषेधातिक्रमनिमित्तदोषनिवृत्त्यर्थं नापि॥ अयं च दूषकदोषो वा
ध्यन्यदोषापत्तेः। अपि तु दातृग्रहीत्रोर्व्यस्ततेमृतं तद्वत्तथा॥ अविज्ञाते न दोषस्यात् ज्ञादि पुनरर्थं वचन॥ विज्ञाते भो
क्तुरेवस्यात् प्रायश्चित्तादि कर्मादि इति॥ ब्रह्मपुराणमपि भोक्तुः स्याद्दोषोति व्यास्थ्यर्थः॥ आदि शब्देनाशौचं॥ न च

प्रायश्चित्तं चोक्तव्यं॥ विवाहादौ तु आशौचस्य संभावनायां पूर्वमेव ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतं। सिद्धान्नमनुज्ञातव्यमिति
रिक्तमपि धान्यमुपादेयं॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वंतरामृतसूतके॥ पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः॥ इति वि
हस्पतिवचनात्॥ सिद्धान्नभोजने विशेषः॥ प्रभूतनिश्राम्यते॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु चं त्वंतरामृतसूतके॥ परैरन्नं प्र
दातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः॥ भुंजानेषु तु विप्रेषु त्वंतरामृतसूतके। अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः॥
इति॥ भुंजानेष्विति विवाहादिष्वपृथक्कृतान्नभोजने अन्यत्र आह्वानभोजनेऽपि॥ अवशिष्टं चा
न्नं सकृत्॥ भोजनाद्यर्थं तु संकल्पे विप्रेभ्यो विपद्यते॥ यदि कश्चित्तरोच्छिष्टं शेषं परैस्तस्मात् समाहिताः॥ न्याय्यमप
रत्नीयेन तत्र जनयेद्द्विजाः॥ इति ब्रह्मपुराणात्॥ प्रावृत्तस्का॥ ॥२०॥ ॥अथ एकविंशावृत्तमाह॥ ॥ज्ञाता
रण्याग्निनावकल्पितोपनविधेर्विधि साधनक्रमाणां कुलधर्मेण धर्मं तु विश्वाहितहुतवहेनौकिकेनाग्न्यभावे॥ ॥
॥ तानेव ज्ञातेषु त्रेतसंबंध्यग्निसाध्य कार्यार्थं स्वपरगरवौकिक विधिना यादीयमानान् गतिं तारणि तन्मथिताग्निनापा
रिणयन विधेर्विवाहविधेः॥ इदं चोपलक्षणं गृह्याग्निस्वीकारकालात् पूर्वकृतस्य निरवकाशाभावेन आलमालते
दीहासंभावात् कलवने च कामानुपादानात्काल विशेष मात्र विवक्षे सन्निपत्य साह। अधिकारकालने न ते स
चपिवा आधस्यादिना अनेर् अभावे अस्वीकारे विच्छेदेवा लौकिकेन पूर्वा संस्कृतेनापि विधिः॥ सर्वत्र दाहप्र
कारः स्वसूत्रोक्तो द्रष्टव्यं॥ तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः॥ आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः॥ अनाहि
ताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः॥ लौकिकेनेति ज्ञातारण्यभावे। तस्याऽग्निसाध्यकार्यमात्रार्थमुत्पत्तेः॥ ॥लौ
किके विशेषमाह॥ ॥ चांडालाग्निश्चिताग्निं पतितं सूतकं तु अतस्तिकामेध्यवर्ज्यं न संस्यात्॥ ॥ अमेध्यं नरप्रश
वादि॥ तदिंधनोग्निरमेध्याग्निः॥ शेषाः प्रसिद्धाः॥ एतान्श्चांडालादसंबंधीनोग्नीन् जनस्य दाहार्थं नोपादद्या

त्॥ तथा च देवलः॥ यांश्चलाग्निरमे ऽप्यग्निः स्मृतिकाग्निश्च कर्हिचित्॥ पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्यग्रहणोचितः॥
इति॥ ॥ अत्राह तेनैधनदहनं हुताग्नेन चाहोम्य दाहः॥ ॥२०॥ ॥ अनुऊणाश्मश्मशानं प्रत्याहृतेन। इंधनदहनं
नाग्निना। अपशब्दाद्यद्यपि प्रेतकर्मोपकरणानि जलकुंभादि॥ तेन ... वर्णिकस्य दाहः॥ उपस्थ ...
चैतत्॥ प्रेतस्यानिवृत्तस्य पुनर्यथाकालं न मस्थिपर्णशरदाहकुर्संवकरायां॥ अनुदृष्ट्यया हेतुं प्रत्यवायः॥ तथा च यमः॥
अनिविष्टजीर्य ...॥ प्रेतस्याग्निहोत्र कर्ममात्रं अत्र दहः शास्त्रियो दाहो न भवेत॥ प्रेतस्त्व निवर्तकोऽनभवतीस्वर्गः॥ तेन मत
यमः॥ यस्यानयेत्तस्माद्गोऽग्निं रणकाष्ठ हवींषि च॥ प्रेतस्याहि सदा तस्य स याधर्मेण लिप्यते इति॥ यस्य प्रेतस्याहुते
हवींषि च हुतानि तद्दुलादानि शवस्यास्य स्पर्शे तु वस्यानि॥ ॥२१॥ ॥ ॥ अथ द्वाविंशो वृत्तमाह॥ ॥ सर्वेषां
स्त्रीणां दिपया उपनयनविधेः प्राक्॥ ॥ उपनयनविधेः प्रागनुपनीतस्य मृतस्य दाहादि सर्वं तूष्णीममंत्रकं वि
दध्यात्॥ विशेषविहितयमसेकादिनमपर्जं। एतच्चामंत्रकोर्ध्वदैहिकविधानं यस्य दाहः क्रियते तस्य॥ ॥४९॥
यस्य तु निखननं तस्यौर्ध्वदैहिकमेव नास्ति॥ अतद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं चित्यादि वचनात्॥ अत्रो...
ग्रहणमाद्य ... नक्रिय चोपलक्षणं॥ ॥ तथा चाग्निकाच्चारात्॥ ॥ अतएवोऽनतिद्विवार्षिं भूमि स्यादिभि
उपनयने अतएव ... स्य श्राद्धाद्यौर्ध्वदैहिकाऽकरणरूपो दासी यपरलेनोऽस्मिन्नीत्वचनादि तत्र
स्य वास्यादि ... भूमिपरतया निदध्युरिस्यस्य च निखननार्थतया व्याख्यानं तत्र मेधातिथि विज्ञाने
श्वरादिभिः॥ कचित्तु सर्वं यथाकृतमेव व्याख्यातं॥ तत्र यत् युक्तं तत्र विवेकोऽत्र महतौ द्रष्टव्यः॥ ॥ दहेन्निख
ननावधि तु वत्सान्॥ अत्र यद्यपि सर्वमित्यविशेषेणोक्तं। यद्यपि चैतत्तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव
च॥ सर्वे जाल... यत्रापीच्छया दुत्यमित्यादि गौतमवचनादि दानुपनयनात्सर्वं तूष्णीमस्य उदकदानं। तदू
र्ध्वं सर्वं समंत्रकमौर्ध्वदैहिकं कार्यमिति मनु ... उदकदानमात्रं गम्यते॥ तथापि। अ संस्कृता भा मे

पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति॥ श्राद्धेतस्मृत्युविधेः पिंडदानमपि द्रष्टव्यं॥ अह शौचादौ तत्प्रकारो वक्ष्यते॥ ॥
तथा॥ द्वादशाद्वत्सरादर्वाक्यो गंउमरणे सति॥ सपिंडीकरणं तस्यादेकोद्दिष्टानि कारयेदिति। देवलवचनाच्च। सपिंडी
करणं विना तत्राभ्या वि सर्वं द्रष्टव्यं॥ अत्र च पूर्वावध्यपेक्षायां। चूडाकर्मणि संजाते विपत्तिस्तत्र यदा भवेत्॥ स
संस्कृतां तेषु कर्तव्य व्योसर्जनं तदा॥ तत्र दाहः प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चितं॥ श्राद्धानि षोडशादिस्थः सपिंडीकरणं
विनेति। देवयाज्ञिकोदाहृतवचनाद्धरदत्तेनौर्ध्वदैहिकोपलक्षणं चेन व्याख्यातो दकग्रहणं उदकदानं सपिंडैः
... कृतेस्येति गौतमसूत्राच्च। चूडाकरणादेव तथा प्रतीयते॥ तथापि। जौगाक्षिवचनोपि त्रिवर्षस्यादि मनुव
चने चोदकदानस्य दाहस्याहवर्ष्या विगमात्तस्य योपलक्षणत्या दाह एव द्वर्षावधिर्द्रष्टव्यः। देवयाज्ञिकमतं बंधेनु
दंतजननादर्वाङ्मृते दुग्धदानं बालसवयोभ्यः चौलादर्वाक्पायसदधि वस्त्रादिदानं तेभ्य एव। निखननं वा
... ॥ तदूर्ध्वं पंचमवर्षसमाप्तिपर्यंतमप्युदकपिंडदानमात्रं॥ ... णवाम्भोजनादिदानं च॥ तदूर्ध्व
मौपनेयनात्सपिंडीकरणवर्जं सर्वमिति॥ विशेषो वचनैरवदर्शितः॥ ... यथा॥ ... क्रियानास्ति
ऊर्ध्वं देयं शिशौ मृते॥ परं च पाय संज्ञौरं दद्या बालविदनि तः। एकादशद्वादशाहेन्यो ... सर्वविधि
धिं विना॥ महादानविहीनं च कुमारेऽप्यमावरेत्॥ तथा॥ यत्र प्रमीयते बालस्तत्र श्रापः प्रदीयते॥ क्षीरं च
समानवयसां संस्कृतो यथाविधिः। अनुपनीतोऽपि प्रदातव्यं तत्र बालसुखं गर्दिकान्ते ... प्रदेयानि
सोपानकानि तत्समने॥ अत्र बालग्रहणं कुमारस्याप्युपलक्षणं॥ कुमाराणां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टि
नदिति॥ नैवाभिधानात्॥ तथा॥ कुमारोपनयनं बाले आवर्ष्य दूय मा शि वं॥ ततः परं स्वगः को

ष्टदे६दाहे यथाविधि॥ अथ वर्षत्रयादूर्ध्वं स्यापि दिखनादिवस्यर्य माशिखामीते॥ उपनीतिकालादौ कारिष्य
माणं चूडस्यापितदर्थमावश्यकमिति॥ एतच्चाग्रे विवेचयिष्यते॥ तथा॥ शिशुरादंतजननाद्बालस्याघा
वदाशिखः॥ कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो मौंजिबंधनात्॥ अत्र यद्यप्या मौंजिबंधनादित्युक्तं॥ तथापि
पूर्ववाक्यात्। पंचमवर्षपर्यंतमेव प्रवर्त्तते। तदूर्ध्वं तु। पंचवर्षाऽधिकबाले विपत्तिर्यदि जायते॥ वृषोत्सर्गा
दिकं कर्म कर्त्तव्यमुदकं ततः॥ अहन्यहन्यहनि सं श्राद्धं कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश॥ पाथासान्नं कुडे नैव पिंडं दद्या
द्यथाक्रमं॥ उदकुंभप्रदानं तु पदद्दानानि यानि च। तान्यानि च द्विजेंद्र यान्महादानानि चाक्तितः॥ दीपदा
नादि यत्किंचित् सर्ववर्णाधिकेस्ति हा॥ कर्त्तव्यं तु खगश्रेष्ठ प्रेतार्थं कृतकृत्ये॥ स्वाहाकारेणैव कुर्या
द्वेकोद्दिष्टानि षोडश॥ कृतु नूतनैर्लिंगैः कुशैः प्राचीनावीतिना निश्चितमिति॥ प्राचीनावीतिपर्यायस्त्या॥ ॥५०॥
था॥ येषामपि षोडशश्राद्धपर्यंतं सर्वं क्रियते। तेषामपि सपिंडीकरणाभावात् सांवत्सरिकादीनि
न भवत्येव। तदभावे देवतात्वापादकपितृत्वाभावात्॥ यतिवच्च तद्धि नैव तत्संपत्तौ प्रमाणाभावा
त्॥ स्त्रीणां तु नेतरूढानामप्यापरिणाया उदकदानादि वैकल्पिकं॥ तस्त्रीणां चैके ऽप्रत्तानामिति॥
गौतमस्मरणात्॥ शूद्राणामप्येवं॥ स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण इति वचनात्॥ ॥ परं तु स्वशाखोक्तगृ
ह्योक्तैः सत्त्विधिभिर्धानैः॥ ॥ उपनयनविधिः परं पश्चात्कृत्स्वशाखागृह्योक्तैः सत्त्विधानैरौर्ध्व

देहिकप्रकारैः सर्वं विदध्यात्॥ ॥तथा च याज्ञवल्क्यः॥ ॥उपेतश्चैव दाहितास्यार्तनार्थवदिति॥ ॥
अर्थवत्प्रयोजनवत्॥ अबुप्रयोजनं प्रसाम्नातं न च कार्यमित्यर्थः॥ ॥ सकलश्राद्धविधिः ज्येष्ठपुत्रो बयोवा॥
॥ ॥ विभक्तानामविभक्तानां वा औरसानां पुत्राणां बहुत्वसत्वे सर्वेषां सन्निधाने च सकलं दाहादिसपिं
डनांतं श्राद्धस्य मृतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थं विधिं अपतितादिर्ज्येष्ठः सर्वज्येष्ठ एव कुर्यात्॥ ज्ये
ष्ठस्य स्वरूपेणाभावे सन्निधाने पातित्यादिनाऽनधिकारित्वे वा तस्मादवरः कनिष्ठो वा तादृश एव सर्वं कुर्या
दिति॥ व्यवस्थितो विकल्पः॥ सर्वज्येष्ठस्य स्वरूपाभावाद्वेकृतीयसामपि बहुत्वे पूर्वादिदमेव
योज्यं॥ तथौरसो पौत्रिकेयादीनां समवाये ज्येष्ठ एव पूर्वपठितः कुर्यात्॥ तदभावे ऽवरोवरः पश्चात्पठितः॥ ॥
तथा च सुमंतुः॥ पितुर्मातुः स्वपूर्वतिमृतयोरौरसः सुतः। [illegible] संस्कारं मंत्रपूर्वक[illegible]ति
इति॥ अत्रौरसग्रहणं कर्तृत्वविवक्षितमधिकारित्वं विवक्षितं॥ प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्रा
द्धं देयं प्रयत्नत इति बृहस्पतिवचने सर्वेषामधिकारप्रतिपादनात्॥ एवं मते पितृपितुर्लक्रिया
कार्या विधानत इत्यादि[illegible] वचने [illegible] साक्षात्कर्तृत्व[illegible]मेव। अधिकारफल
फलस्याप्यापारव्यः सर्वेषामविभक्तानां स्वत एव साधारणेन॥ विभक्तानां च स्वस्वांशद्रव्यदानसंपा
दितसाधारण्येन द्रव्येण॥ साक्षात्कर्तृत्वं [illegible] सपिंडीकरणांतकर्मणि अनुमतिव्यवधाने

न कर्तृत्वात् ॥ अन्यथासाधारण्येनैकेन विनियोक्तुमशक्यत्वात् ॥ यत्तु वाचस्पतिना ॥ एकस्य कर्तृ
त्वेपि सर्वेषामधिकारोस्त्वित्याशंक्य तदयुक्तं । न ह्यन्यकर्तृके प्रयोगेऽन्यस्य कर्तृतासंभवतीत्युक्तं । तत्क
र्तृत्वाधिकारविवेकः शास्त्रनिबंधनं । यद्यपीतरेषां ज्येष्ठकर्तृके प्रयोगेऽपसंहारसामर्थ्ये तथाप्य
णमुक्तं ॥ तदपि व्यधिकरणं । अनुमतिशब्दकर्तृत्वस्याधिक्रियते तत्सादाकर्तृत्वासामर्थ्येपि च तत्रेतरे
स्मा षां सामर्थ्याविकलत्वात् ॥ न ह्यत्र सामर्थ्येनान्यत्रासामर्थ्यं भवति । होरात्रासामर्थ्येन बाधः यदेवासपिंडीकरणो
त्तरभाविनां तु । सांवत्सरिकादीन्यविभक्तानामेकस्यैव ॥ विभक्तानां तु पृथक्पृथक् ॥ श्राद्धगणमविभक्तानामेकोध
र्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथगिति स्मरणात् ॥ एवं च यच्छूलपाणिना । सपिंडी
करणात् प्रवृत्तं विभक्तानामनियममात्युक्तं तद्धेयं ॥ यदपि तेन सपिंडीकरणं तानि यानि श्राद्धानि षो ॥५९॥
नै डश ॥ पृथक्नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् । इति लघुहारीतवचनं ॥ पृथग्द्रव्या अपि श
्राद्धं पृथग्द्रव्याश्च । सपिंडीकरणं तानि पृथक्नैव कुर्युः ॥ तदुत्तरगणितु विभक्ताः पृथगेव । अविभक्ता
नां च पृथगपृथगेवेति वचनव्याख्यानेन तत्प्रामाण्यत्वेनोक्तं । तदनियतवचनव्यक्तिर्निबंधनं ॥ अविभक्ताना
मित्यस्य सपिंडीकरणात् अपृथगेव भवतीति । विभक्तानां तु इतरदन्तेष्वपि नैवात्र पुनर्भावे मातापि पृथक्द्रव्या अ
पि सपिंडीकरणं तानि पृथक् नैव कुर्युरिति तत्राणेव तु पृथक्कुर्युरिति तदेतद्वचनव्याख्यानं तु सर्वथा पृथग्द्रव्या

अपीत्यस्यानर्थक्यापत्तेः ॥ एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनं । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे । इत्यादिवृ
हस्पतिवचनविरोधाच्च ॥ नवश्राद्धं त्रिपक्षं च षाण्मासिकाब्दिकं ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्य वा ॥ ऊर्ध्वं सपिंडीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक्पृथगि
ति । व्यासवचनमपि विभक्तानां उत्तराद्धार्थानुवादेन पूर्वार्धार्थविधायकं । अन्यथा समेत्येत्यस्यानर्थक्यापत्ते
रित्यलमनियुक्तजल्पनेन ॥ एवं च कुर्युरिति बहुवचनं सर्वेषामधिकारित्वेपि साधारणकर्तृत्वमेकस्यैवेति स्थितं तन्नः
सत्स्वप्यपरेष्वपरार्थीनो नोक्तं ॥ मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवा
सिनः । १ ॥ सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति । यदा एक
त्रवासिनः अविभक्ता बहवः पुत्रास्तु स्तदा सर्वाऽनुमत्या ज्येष्ठेन यत्कृतं तत्सर्वैरेव कृतं भवेत् सकलत्वाभा
त ॥ यदापि विभक्तास्तदापि अविभक्तेन साधारणेन कृतेन द्रव्येण सर्वेषां तु मतमित्यादि इति । नित्यत्वविषयतया
योज्यं । अविभक्तमात्रे विषयत्वे द्रव्येणेदा । विभक्तेनेत्यस्य त्वानर्थक्यापत्तेः । द्रव्येण चाविभक्तेनेत्येतत्त्रसपिंडी
करणपर्यंतं श्राद्धविषयं । न वश्राद्धं सपिंडान्तं आद्यश्राद्धं व्ययिष्येडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति वच
नात् श्राद्धं कैकतमतिनवसत्त्वाच्च ॥ तस्माद्विभक्तानामविभक्तानां वानेकेषां भोरसानां संनिधानेपि तिता द्वि
प्रमानं ज्येष्ठ एव सपिंडीकरणपर्यंतं कुर्यादिति ॥ तदसंनिधानादौ तु वरज्ञ एव कोऽपि श्राद्धपर्यंतानि कुर्युरेव । तस्य
नियतकालवर्तित्वात् प्रतिनिधयस्तु कर्तृत्वेनोच्यन्ते । मुख्याभावोऽप्यधिकारानिषेधात् कुल्यान्यायत्वेपि मुख्यद्रव्य
ण ऽपरनिकत्वं सत्याभावादसंनविरुद्धेन कर्तृत्वस्येवाऽधिकारापत्तिरिति च रूपस्य प्रोषिते मृते वा

यजमानियाजमानमृतेषु प्रतिनिध्यभावान्न्यायस्यद्व्याऽधिकारसाधारण्या स्यात्त्वमिह पुत्रैः अप्रवर्तते कर्तृ
त्वं श्रोते तेषामनुष्ठस्य तत्स्य न्यायस्यासादृश्यमाणं पुत्रातिरिक्ताधिकारित्वं तु यत्किन्यायात्तत्रैव प्राप्नोति व
चनं च। पिंडदोंशहरश्चैषामित्यादि पूर्वस्वरूपाभावेऽपाधिकमेव तेषामंशग्रहणं एव पिंडदानेऽपि कर्तृत्वं विदधा
ति। तथापि। असगोत्रः सगोत्रो वेति वाक्यारंभसामर्थ्यात् सोऽपि तावसि तत्पुत्रमिति वाक्यारंभसामर्थ्याच्च पूर्व
पूर्वसन्निध्यसत्त्वावपि तेषां तत्र कर्तृकत्वमवसीयते। यदि हि स्वस्वरूपेण पूर्वपूर्वाभावे एव तत्तेतरस्य
कर्तृत्वं तदेव वचनद्वयमनर्थकं प्राप्नुयात्तदर्थस्य॥ यदा तु पूर्वपूर्वसंनिधानाद्यभावेषु ततो तदितरस्य कर्तृत्वं तदा
तदसन्निधानादिना तदन्येन प्रथमदिनकृत्ये कृते पश्चात्तत्समासन्ने सन्निधौ प्रवृत्तेऽपीति वेदितन्यायेनउत्त
रकर्माणि तस्यैव कर्तृत्वमप्राप्ते पुत्रासन्निधौ चसपिंडोऽपि तत्सर्वक्रियास्विव भ्रात्रादीनामप्यधिकारे प्राप्ते इद
वचनद्वयमर्थवद्भवति॥ सपिंडीकरणं तु पुत्राः साग्निकाश्चेत्कृत्वरमकाल्याव ज्येष्ठान्तरा एकादशाहे वा कुर्युः॥ ॥५२॥
वपिंडपितृयज्ञार्थं साग्निकस्य तत्काले तस्यावश्यकत्वात्। निरग्निकैस्तु चरमकालं यावज्ज्येष्ठाऽनुष्ठानं प्रती
क्षणीयं तन्मध्यतातेऽपेक्षे नैव कार्यं न चरमकाले कनिष्ठैरपि कार्यं पूर्वकादेव न्यायात्॥ ॥पुत्रा अतिरिक्ताना
मुविशेषो वक्ष्यते॥ ॥ औरसात्तादेव पुत्रिकापुत्रादयो याज्ञवल्क्योक्तक्रमेण कुर्युः॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥
औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गू
ढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः॥ अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः

सुतः॥ दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्॥ क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयं कृतः। दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो
गर्भे विन्नः सहोढजः॥ उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः॥ १२॥ पिंडदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः॥ ॥
इति॥ धर्मपत्नी द्विजातीनां द्विजैव। शूद्राणां तु मुख्यपत्न्यभावेऽपि तत्तुल्यपरिणीता॥ तस्यां तस्मीजातु औरसः
प्रत एवं विज्ञुना। स्वक्षेत्रेस्वयमुत्पादितः प्रथमः इत्युक्तं॥ एवं च मनुना। संस्कृतायां सवर्णायां स्वयमुत्पादयेत्तु यं।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितमिति॥ सवर्णग्रहणं कृतं न द्विजेषु द्विजत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यं। यदपि योगी
श्वरेणोक्तं॥ सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मयाविधिरिति॥ तदप्यौरसव्यतिरिक्तविषयं। विधिरित्यु
क्तेः। तस्य च पिंडदानकरणत्वे नाम्ना विधेयत्वात्॥ तेना ब्राह्मणान्क्षत्रियोत्पादितयोः क्षत्रिया वैश्या पुत्रयो
रप्यौरसत्वं द्रष्टव्यं॥ ॥ अत एव अलपुत्रा ले पुत्राः॥ कुर्वंति विप्राय क्षत्रविद्शूद्रयोनय इति। क्षत्रिया वैश्या
पुत्रयोरपि दिनक्रियाकारित्वमुक्तं॥ स्त्रापुत्रस्य तु तद्वादशविधपुत्राभावे। तच्चाऽनुपदमेव वक्ष्यते। औ
रसाभावे पुत्रिकासुतः। स च द्विविधः पुत्रिकैव सुत इत्येकः॥ तथा च मनुः॥ ॥ अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृ
शात्सुतं। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति॥ पुत्रिकायाः सुतश्चापरः॥ तथा च वसिष्ठः॥ ॥ अभ्रा
तृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां॥ अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥ औरससमो दायग्रहे
स्वयं च मातामहस्यैव पुत्रः। संविदा तु श्राद्धविनापि॥ अत एव यम॥ कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासु
तः॥ उभयोरपि संबंधः कुर्यादुभयोरपीति॥ संविद्या दर्शितावसिष्ठेन॥ अपुत्रो हं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां

त्र

नवानपि ॥ पुत्राधाना वेदितो न्यत्र: मनौ पुत्रोत्र विदिति ॥ तदभावे क्षेत्रजः ॥ सवर्णायां तु विधवायामपु
त्रां गुर्वनुज्ञातनइति यादृत्पवक्ष्यमाणविधिना जातः ॥ यस्याम्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन
निजो विन्देत देवरइति वचनादिति विशेषस्पविहितानेन्मराघा: । मनुनापि । पुत्रजननासमर्थस्य क्लीबस्य तोपि पत्युः क्षे
त्रनियोगेन सवर्णात् जातः सउक्तः ॥ यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां स
क्षेत्रजः स्मृतइति ॥ अयं च क्षेत्रिणः अनेनविधिना जातः क्षेत्रं तस्यैव स्मृत इत्युक्तत्वात् ॥ बीजिनोपि पु
त्रेच्छायां तस्यापि ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसौ रिक्थी पि
पिण्डदाता च धर्मतइति ॥ तदभावे गूढजः ॥ स च सवर्णाज्जनिश्चयेपि पुरुषविशेषस्यानिश्चयात् गृहे
सवर्णादुत्पन्नः ॥ अयं च क्षेत्रिणः ॥ तथा च मनुः ॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । सगृहे गूढ उत्प ॥ ५३ ॥
न्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजइति ॥ अज्ञातं च पूर्वोक्तं द्रष्टव्यं ॥ तदभावे कानीनः ॥ स च सवर्णाद्विवाहेन तायामु
त्पन्नो मातामहस्य सुतः ॥ वसिष्ठोपि ॥ अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः ॥ पुत्री मातामहस्तेन
दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति ॥ मनुनापि ॥ पद्गिलेनः पुत्र इत्युक्तं ॥ पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ॥ तं
कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवमिति ॥ अत्र कस्यैवापुत्रत्वे न स्यैव उभयोरपि तथात्वे उभयो
रपातिदृष्टव्यं ॥ तदभावे पौनर्भवः ॥ अक्षतयोनौ अक्षतायामक्षतायां वा क्लीबतापत्याद्युक्तायां विधवा

सवर्णादिवजातः ॥ विष्णुरपि ॥ यादुपत्यापरित्यक्ता विधवा स्वेच्छया अथवा उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उ
च्यतइति ॥ अयं च वोढुरेव । परित्यागेन मरणे च भर्तुः क्षेत्रे स्वत्वाभावात् । विनियोगस्य चाभावात् ॥
स्वेच्छयाग्रहणाच्च ॥ तदभावे दत्तकः ॥ स च मात्रा पित्रा वा अन्यतराभावेऽन्यतरेण वा स्वं तु वर्णाय अयं तदुर्गत्या
त्वरणासामर्थ्ये न विधिपूर्वकं दत्तः प्रतिग्रहीतः सवर्णः प्रतिग्रहीतुरेव पुत्रः ॥ तथा च मनुः ॥ माता पिता वा
दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतइति ॥ अद्भिरिति वचनं वसिष्ठोक्तविधरूप
सकलं ॥ आपद्ग्रहणादनापदि दातुर्दानं निषेधः । यत्कात्यायनवचनं ॥ आपदि ग्रहीतुः पुत्राभावइति व्याख्यातं
तत्पुत्रं विना यथा तेषां सद्भिः प्रतिनिषिध्य स्मृतः । तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विनेति बृहस्पतिवचनात् । क्षेत्र
जादीन् स्मृतानेतानेकादश यथोदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणइति । क्रियालोपहे
तौ औरसप्रतिनिधित्वोक्तेश्च तत्र दत्तकस्य चौरसपुत्राभावविषयत्वसिद्धेरानर्थक्यात्समानविषया
तारविरोधाच्चापेक्ष्यं । सदृशं प्रतिग्रहीतुः सवर्णं प्रीतिसंयुक्तमिति दत्तपुत्रविशेषणं ॥ विक्रयं चैव दानं च
न नेयाः स्युरनिच्छव इति वचनात् ॥ मातापित्रोः न्यायं विशेषः ॥ उभयोर्जीवतोः पत्युरपि पत्न्यनुमत्या
वदानं कथंचिदपि तदनुमत्यसंभावे तत्पादपि पत्युः स्वातन्त्र्यमपि ॥ पत्न्यास्तु पत्यौ जीवति सन्निहिते
प्रोषिते वा तदनुमत्यैव दानं तन्मते स्वातन्त्र्यमिति ॥ तथा च वसिष्ठः ॥ शुक्रशोणितसंभवः पुत्रो मातापि
तृनिमित्तकः ॥ तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ॥ न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ॥

सहितं तानाय पूर्ववत्॥ स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा। न्यत्रानुज्ञाताद्भर्तुः॥ पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बं
धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा। दूरबांधवं बंधुसंनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णी
यात्॥ संदेहे चोत्पन्ने दूरे शूद्रमिव स्थापयेत्। विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायत इति॥ एतद्व्याचिख्यासुः पत्नीकरणे त्वे
छापि न देयं स्त्रीस्य पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्॥ स्त्रीग्रहणं त्वनुः पूर्वोक्त एव विषये स्वातंत्र्यघात्ये तेनक सर्वदा
उपक्रमविरोधात्॥ विशेषणेन निषेधसंक्रमाद्दानइव प्रतिग्रहेपि स्त्रिया अधिकारः। होमस्तु न भवति। स
तिसंभवे बंधुसंनिकृष्टं भ्रातृपुत्रादिकं तदभावे दूरबांधवं संनिकृष्टदेशवर्त्तिपित्रादिकं तो न कुलीनमन्य
मपि परीक्ष्य तस्यापि कथंचित्क्रयादिसंदेहोत्पत्तौ यावत्तांनिश्चित्य दूरस्थापयेत्तेन न व्यवहरेत्॥ न तु अस्य पु
त्रकरणं तु वंश्यकर्त्तनाय कस्याहर्षः। विघ्नं तद्दति॥ अस्य तस्य स्थः। एकेनानौरसेनापि पुत्रेण बहून्पितृनादी
न्नरकात्त्रायत इति॥ अत्र च हेमाद्रिः॥ सर्वग्रहणाद्यादननगृहीतो न दद्याद्नियमः॥ क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमा ॥५४॥
पविद्धेष्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यो दत्तार्थत्वात्॥ वसिष्ठेन विक्रयः स्मर्तेपादानाय॥ स्वयंदत्तेनु होमो पितृप्रा
पिप्रतिग्रहसत्वात्॥ तत्रकाभावे क्रीतो भान्यपि हुत्वा कर्त्तव्यः॥ यत्तु क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापि
त्रोर्यमंतिकात्। सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोसदृशोपि वेति। मनेव मसदृशग्रहणं तु गुणसादृश्यपरं। स
मातावेद्यवंशोकृत्रिमपुत्रसंग्रहणं॥ तदभावे कृत्रिमः॥ स च मातापितृविहीनः। प्राहोधनाहि प्र
न्नेनैन स्वयं प्रार्थिता पुत्रीकृतः पूर्ववत्॥ मनुरपि॥ स्वयंप्रकुर्वीत तद्गुणदोषविचक्षणं॥ पु
त्रं गुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिम इति॥ तदभावे स्वयंदत्तः॥ स च मातापितृविहीनः स्वात्मानं सक्रो

यात न वाहं पुत्रोस्मीति स्वयमात्मानं दत्तवान् पूर्ववद्ग्राह्यतीतः। मनुरपि। मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वास्या
दकारणात्॥ आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृत इति॥ तदभावे सहोढजः॥ स च सगर्भैव संस्कृतो
गर्भस्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां स्वीकृतः पश्चादुत्पन्नो वोढुः पुत्रः॥ तथा च मनुः॥ या गर्भिणी सं
स्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती॥ वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यत॥ इति। ननु कन्यामुपयच्छेतेति
कन्याया एव विवाहविधानात्कथं गर्भिण्याः संस्कारः। अत एव विज्ञानेश्वरः॥ न तु रूपसंबंधेन कन्यात्वमपै
ति किंतु मंत्रवत्संस्कारेणैव। पाणिग्रहणिका मंत्राः नियतं सप्तमं पदं। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः स
प्तमे पद इति मनुस्मरणात्॥ अत एव मनुनाक्षतवाक्षतपूर्वकृतेनोक्तोरपि गांधर्वपैशाचविवाहाद्यार
त्स्वपाणिग्रहणहोमादिसंस्कारः॥ तथा च देवलः॥ गांधर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः॥ कर्त
व्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिक इति॥ तत्रोयं गर्भवसंस्कृतो गर्भिण्यास्त्वन्यसंबंधेन तो
अत एव वनिपुत्रागमनानां विवाहविधौ गर्भमात्रं न होमादि॥ ननु भार्यात्वे च कन्यकाणां लौकिकातिशय
जनके॥ संस्कारधर्म॥ संस्कारधर्म विवाह एव च कन्यात्वापपत्तेस्मृते तेविधिद्वितीया निर्देशादिस
पि नांगी कर्तव्यं॥ एतयोर्निष्ठापि संस्कारामेवेन कन्यात्वान प्रागमात्राआपितद्विद्विप्रवृत्तो बाध
काभावात्॥ प्रथम अकावेन स्त्रीपुरुषयोः कन्यात्वस्य स्वगमननिषेधातिक्रमवर्त्तिनि तत्प्रस्य
वायसंभवेपि अत्रे गांधर्वादौ तद्वैवपुरुषकृद्गर्भिणीपरिणयने। स्वस्याक्षिपाम्यो न्यन्तेन

त्यरिहासन्यं गांधर्वगान्निरूपणी पदर्शन प्रभादेश पि भार्यापति भावसंपादकत्वेनाकन्यात्वादेवतदपरिहा
पनं॥ धर्ममात्रमेवा यद्यपि च नियोगो वाग्दत्ताविषयस्तथापि वाग्दानसंप्रदानस्य पतित्वात्केन्नियुक्ता
ऽस्य क्षेत्रि पुत्रत्वोक्तेश्च संपूर्णभार्यात्वाभावेपि वाग्दानमात्रेणैव क्षेत्रिणस्तं कन्यात्वापगमश्च स्पष्ट एव॥
कयोः किंतु संपूर्णसंस्काराभावात्तिस्राग्रेण संपूर्णसंस्कृता यानि योगं प्रतिनिषिध्य मनुना यस्या म्रि
यते त्याद्युक्तेः॥ अन्यथा पाणिग्रहणिका मंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः॥ नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लु
प्तधर्मक्रिया हि ताः॥ इति निषेधात्संस्कृते सद्विवाहविधिवैयर्थ्यप्रसंगात्॥ अत एव प्रागेवाभानेक्कृ
ऐः पादानेन व धिधेयता। भिन्नेऽस्मिन्विवाहे प्रजार्थविवाहात्रौ दृश्यमानापुपूर्वकपुत्रासौ। पवादत्वे
ना पुत्राग्रर्वनुज्ञाना इत्यादिव्याख्यातं॥ विज्ञानेश्वरेण॥ अनन्यपूर्विकाशब्दस्य कन्याशब्दसमानार्थ
त्वादन्यादत्तापरत्वा। न त्वन्यामुपभुक्तपरो विवाहेपि संस्कारानुपपत्तिसंगात। न चात्र सं ॥५५॥
स्कारो विधीयते। येन नियुक्तावद्ध्रावनिक धर्ममात्रमिस्तु स्युः। बलादपहृता कन्या मंत्रैर्यदि
न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा सेनापि वाच्योयुक्तिविशेषेणापहृत
न कन्यात्वनिवृत्तिर्णां कादिशादिविनिरासनमार्गे। क्रियते न त्वकन्यायां एव तस्याः कन्यानुत्पत्ते
नान्यस्मै दानं विधीयते। वचनमारकस्य नापतेः कन्यात्वे बाधानावाद्॥ अत एव कानीनः इप
इत्यपि युज्यते। अकृतयोनि वचनं सेऽकन्यायाः पुत्रदर्शनव्याघातात्। कल्प्यते यत तत्कृतलो

पाव्याख्यानात्तदविति हासपुराणेषु कृतयोनीनामपि विवाहः॥ एवं च सर्ववर्णेष्वनुल्यास्तु पत्नीष्वक्
तयोनिषु। आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। इति मनुवचने तु तयोनिषु नो दुष्य
संज्ञानं तत्ता तीयत्त्वनिवृत्त्यर्थं मकृतयोनिग्रहणं पृथग्युक्तं॥ अन्यथा तासां विवाहसंस्काराभावे न तु र्यत्नीत्वाना
वात्तत्क्तहृणनैव तत्प्रयोजनलाभात्तद्वैयर्थ्यप्रसंगात्॥ न च तासां विवाहसत्त्वेपि कर्माधिकाराद्यतत्संयोगानिषि
तं पत्नीनास्त्येति वाच्यं॥ विवाहरूपसंयोगादेव तदुपपत्तेः तस्मा [illegible] पुत्रकृतादि यागरूपत्वात्॥ पाणि
ग्रहणिकामंत्रा इत्यादि निषिध्योपि संस्कृतान्निषयपैवं न तु कृतयोनिविषयः। मंत्रालिंगस्याहेतुत्वाभिधानात्॥
मंत्राणांमर्ह प्रसाययथा पचितिभा वायदेवामग्नमेवं त्वा अदुर्दत्तवंतो न त्वन्यस्मै अहमेव त्वा मितः पितृकुला
अमुं त्वामितेन त्वं न तत्वं तथा कृताः। अर्थमाह। विवहावहे तनु मर्द कृता विस्तादि प्रकारेण संस्कृतापरत्वात्॥
नतारूतयोनिपरत्वे किंचिन्मंत्रलिंगं पश्यामः। संयोगमात्रेण न स्तत्वापनयरूप पितृकुल प्रमोक्षाभावात्॥
कानीनपोत्रिकेयपौर्नताम्हपुत्रत्वाद्युपपत्तिप्रसंगात्॥ पत्नवैदिकत्वा मंत्रार्थमज्ञनो नैः साहिकैः कुल्लूकभ
ट्टस्य सा दृष्टिः कन्या अग्निमयक्षतेति मंत्रलिंगमालक्ष्य हतं तदन्यं कातविवह्वचनानेन निर्देशासम
विबाहारा द्वितीया याय यत्र बहुवचनां ते देव कन्यापरकन्याशब्देन संस्क्रियमाणा कन्याद्युकाशनाभावादसंस्कृ
ताकृतयोनि परत्वेन तस्य संदिग्धत्वादुपेक्ष्य॥ अत एव धेमनमित्यादि मंत्राणां पश्चाद्धोतृत्वेपि पातिव्रत्यो
पत्नमुत्तंत्त्वरीकृता। तस्मादकृतपुरुषप्रयोगाद्या अपि संस्काराभावेन कन्याभ्रानपापाद्युपत एवगांधर्वादिवत्कार्या
एया अपि परिणेयः॥ केवलं निषेधातिक्रमपूर्वकत्वात्कत्या गमन निषेधाप्रवृत्तिसंपादेनेन वकेवलवृत्तार्थतौ

तद्देव निषेधः॥ अत एव गांधर्वादीनां मैथुनमात्रविहितत्वलक्षणं। मैथुनस्य तत्कालतत्त्वात्तत्संतानां वनाथमु
क्तं स्मृतिषु॥ पूर्वोपगतां वोढुश्चान्यत्वेनानिंदितमप्यस्य विवाहेषु गार्गिलो परिणयस्यापादिति प्रेषध
निषिध्यतः प्रसक्तत्वात्॥ कन्या कुमारीशब्दो धर्ममेव यौवनावनुपचरतः पूर्वश्रावयतौ च कोऽप्यास्यै मात्र
न त्वसंस्कृतमात्रवचनो तदभावात्॥ यथा द्वितीयनामसंस्कृतानां गमने कन्यागमने दोषापत्तेश्च। विना
हकरणेऽनुपपत्तेः च वचनाद्भेद॥ लोकेपि तत्प्रसंगे अज्ञानात् क्षतयोनिपरिणये कामस्याः स्त्रैणे तद
कुमारीत्वस्य स्यां कौमारमित्यादि बोधनादि व्यवहारस्य तद्विषयत्वात्॥ अन्यत्रापि प्रायुर्वेला तत्रैव प्रयो
गाद्धा। क्षतयोनेरपि परिणयतो येन गर्भाधानादिसंस्कारो न मंत्राणां विधानात् कन्यत्वस्यादिनामक
मवेतार्थत्वापत्तेः। मैथुनकृतमलरूपस्य योनिकल्पनस्य प्रथममेव दुर्भोक्तेन प्राधान्याभावात्। नच
गांधर्वादिविभिन्नोक्तविषयत्वं तेषां युक्तमविशेषश्रवणात्॥ तथाच॥ कन्यास्वेव प्रपद्यन्ते संस्कृतयोगे॥५८॥
देव विवाहविधानात् गांधर्वलक्षणार्थे इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य चेति मनुवचने प्रयो
गएकत्र देशगतयोरन्योन्येच्छया चं मे पतिर्भव त्वं मे भार्या भवेति समयकृपो दृश्यते। पैशाच
लक्षणार्थे सुप्तां प्रमत्तां प्रमत्तां वा रहो यात्रोपगच्छति स चोपगच्छति राक्षिंगामार्भपरूहनकुंबनाद्यपग
मनार्थमापादितदृश्यः॥ अत एव आत्मार्पणायनस्तत्र गोयदान्यस्यकल्पस्यादेमिथः समयश्च लापलक्षणा
तं तपो अलक्षणकृतो॥ एवं विवाहविधौ कन्यात्वबद्धस्याक्षतयोनिं वक्तुं तत्त्वेन गार्गिलेष्वासु दृश्यते पाणि
णीयत्र संस्कारस्याः अनुवाद प्रतीतावप्यपरस्या विधिविधेयं दृश्यते। स च संस्कारः पुनर्भार्यापतिभावसंपा
दकः प्रमाणान्तराभावात्। किं तु तत्र धर्ममात्रं निष्कामसंस्कारवत्॥ तस्य च प्रयोजनं तस्याः कन्यात्वप

भार्यात्वविधिवाक्याभावात् गमने द्वितीयोयं तु॥ कन्यादिगमननिमित्तदोषाभावेपि स्याद्भार्यात्वस्याप्यमेवो
स दारनिन्ते: रसदोतिनियमाति क्रमनिमित्तमसक्तदोषपरिहारादि भार्यात्वासंपादनेपि तद्देव अन्यस्यानर्थ
क्यापत्तेः॥ वोढुर्दिष्टमेन। पितृविवाहप्रसक्तिज्ञातस्य स्वीकर्तुं मात्रवचनेत्यात्॥ पूर्वोक्तदूष्या गार्गिलोपि
वाहाभावात्॥ तं कालीनं वदेन्मात्रा वोढुः कन्यासमुद्भवा। मिस्त्राप्येवमेवा बोधयन्नेष तदामातामहस्य यथूढा
तदा वोढरिति। माता स्वस्यापि यथाकन्यपगोत्रे दायते। तदा तस्य तत्र माता महत्यैव सर्व व्यारव्यायाविवा
हाभावात्॥ तत्रोपरा तेच स्वीकर्तां गार्गिल्यास्त्वस्य प्रति विशेषः॥ एवं च सावदं क्षतयोनिस्याऽपि नप्रसा
गताद्विवपौनर्भवेन प्राप्तां सा पुनः संस्कारमर्हतीति मनुवचने क्षतयोनेः पुनर्वा संस्कारस्त्वोक्तिः संगच्छते॥
अन्यथा तस्याः संस्कृतत्वेन तदनुपपत्तिप्रसंगात्॥ धर्ममात्रत्वे च पुनः शब्दानुपपत्तेः॥ गतप्रत्यागता
मध्यक्षतयोनित्वमविहितमेव॥ एवं पुनस्त्यान्यक्तां विधवायां स्वयं तस्य पक्वे गार्गिल्यादि तं पतिं स्त्रकां त्यागने तिन्ने
दः॥ अत एव गार्गिल्यादिपरिणयस्य विवाहे सपीती॥ यत्तु सर्ववर्णेष्वित्यादि वर्णलक्षणार्थं मनुवचने क्षतयो
निग्रहणं तल्लोके संस्कृतास्वपि लक्षणया रतस्य पत्नीत्वादि च ना॥ शब्दप्रयोगदर्शनादन्यलक्षणे
कार्यग्रहणप्रमाणाभावेपि मैथुनं दस्याशंकानिरासार्थमिति॥ प्रपंचेनोक्तं मेधातिथिना तत्रैव व्याख्यावस
रे॥ पाणिग्रहणिका मंत्राः कन्यास्वेव क्षतयोनिषु। कन्यासु पपद्यन्ते नियमविधेः पूर्वोक्तपूर्वपक्षता
स्मरत्वात्॥ तदसिद्धा भार्यानुवादत्वात्तस्य प्रजातानां वातत्वात् मिसमि स्यादीनां सन्निहितत्वाद्विषय
नां विधिपरत्वं तत्रवेनाधिविज्ञविधेयं स्मरत्वात्॥ नियमादिना च प्रमाणाभावेन महत्वं तद्

दिस्यादीनां मौदासीन्यात् ॥ यथा कथंचिद्विवाहः अस्मान्मम वक्रू विक्रियाते वि कल्पेति विवाहाय हे ततः
पुत्री देव प्रजां प्रजनयावहै प्रजोत्सवः ऽनुकूलं व्यवायलक्षणं व्यापारं करवावहै न तु दर्शनतदेतां वितादि प्रजाके
लोक्ये मेधातिथि परत्वस्यापि दर्शं विनु मध्यत्वात् ॥ अत एव मेधातिथिना कन्याशब्दस्याऽकृतयोनित्व
वनात् ॥ कन्या अक्षतमयकन्येति मंत्रगत कुमारकन्यका नाविवाहप्रयोगे कर्तव्यत्वनिर्दिष्टत्वात्किंन पर्वपक्षे
कुमारीणां मंत्र प्रजादेवा ऽकृतयोनीनां विवाह उक्तः ॥ तथा पठितो पात्मवरेण्यार्थ तस्य कन्यानुपपद्येतेति
विधि आदेवताकां विवाहमंत्राः पुनर्विहितमेव नार्थमन्ति वदति ॥ न पुनर्मंत्रेषु कन्याशब्द श्रवणात्क
न्याविवाह इत्युक्तं ॥ प्राग्वैवाह्यमां भावात्सदस्यतात्पर्यमेतानाः ऽनैः मंत्रिक पद्यारा कन्यायां
शक्तेनैव कन्या ऽक्षतमय इत्येतेनोदाहृतमिति अमेण कन्याविवाहे तस्या सम्यक्तार्थयापत्तिरि
युक्तं तदुपेन्स्यामि युक्तं ॥ कानीनः पुत्रं इत्यस्य कुक्षिणया । संस्कृतापरत्वं कन्याशब्दस्येति । अत्रैव ॥५७॥
तत्वं ॥ कन्याशब्दस्यानन्यपूर्वा शब्दपर्याय त्वात्सर्वं वर्णनीये । प्रयोगाश्चादानोपयोगोऽन्यथाभावः प्रदर्शितं
मितं । अत एव वाच्यतस्यत्वेऽन्यथाभावो न कन्याभावात् ॥ मुख्यविवाहस्य स्मृतिषु उक्तं पुनर्मंत्र
स्कार उपयुक्ता संस्कारान्तरहयमपि वाद निर्बंध मन्वादि ॥ प्रयोगं च तस्य दर्शितं कामदेव । अत एव बहुवस्यापि
विवाहेष्विप्रवृत्ति ॥ तथा च मातापितरौ ॥ दाने नोपयोगे नवा कन्यां तदा परिगृह्य तामिति स्वनन्यपूर्वां यदं व्याख्या
तं ॥ अन्यपूर्वां नयनीयेषु युक्तं ॥ कन्यान्यपूर्वस्याप यया यत्तस्वरूप प्रतिपादितेनानुनाव सतोदेवेन्या
दिव्यवस्थितं ॥ अस्य कोद्वाकामे वेत्येवं । प्रसंगेन तेन ॥ सहोढ गाथावे पद्विधः । सप्तमो ता जितन्यो

तदन्यतरेण वरोणाभावेपि वरणासामर्थ्येन सहोढानपित्रादि सवर्णः पुत्रत्वेन परिगृहीतः ॥ मनुरपि ॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ॥ यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयाद्पविद्धः स उच्यते ॥ एते च दायादबान्धवाः
त्रा अपि अरसः ॥ क्षेत्रज कृत्रिम पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ १ ॥ पौन
र्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ॥ स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥ अत्रैतरस्मतो
दिव क्रमां तदेतेषां शास्त्रत्वापि तत्र पविवरणनमात्र दर्शनी क्रमो । योगी अस्ते क एव प्राह ॥ पूर्वाभावे पर
परइति क्रमविधानात् ॥ विष्णुस्तु तौ तु ॥ औरसः क्षेत्रजः पुत्रिका पुत्रः पौनर्भव कानीन गूढोत्पन्न सहो
ढो दत्तः क्रीत स्वयमुपागतः ॥ पद्धिदाय च काचिन्मोत्पादिताः । प्रथमद्वितीया दिशे । नाजित्वे नाभि
धाना देतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् एव दाय हरः एतस्य केशी यद्यपि क्रमो विहितः एवं तथापि विशेषश्च
तदितिज्येष्ठोऽयमतेः क्रम स्य वा एतत्हा सदयोक्तः । आचार्यानुयात्तस्तथा पुत्र वैधर्म्यात क्रमेण
नारदोपकृत मांसा परस्येवादरणं क्रम क्रमाद्यास्त्वचतन्ते । स जावालाहाना जितं धनं । अत्रत्र
य आहतस्य पुत्रायां कामादुत्पादयेत्स्तं ॥ स पारशवः शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः । इत्युक्तः सो
ऽप्यादीक्षितानेतानेकादशापत्योदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः । मनुनोक्ततद्वाच
कवर्नोत्पादितस्य द्वादशगति ॥ विज्ञानेश्वरोक्तलेखे न कर्तव्यं स्मृत्वैवोर्ध्वे दैहिकं ॥ ब्राह्मणाद्वा
ब्राह्मणस्य विवाहसंबन्धात्के वि दितिः । वारदकरवचनाच्च पूर्वोक्तद्वादशविधपुत्राभावे शूद्रापुत्र
स्यापि द्विजन्ति पित्रौर्ध्व दैहिके धिकारइति प्रतीयते । विज्ञानेश्वरादिभिस्तु याज्ञवल्क्योदितं

रनुकृत्वा यद्यपि स्यात्कुसतु श्रो यद्यपुत्रोपि वा भवेत्॥ नाधिकं दृष्टमा दद्याच्छ्राद्धमापधर्मेत
इति च मनुना ऽन्यपुत्राभावे पि तस्य फलं न दाया जातो येन्नर्थः स्मार्ते तु : सपिंडदायी तिच । विस्पष्ट
पः स्तंवा ब्रूयात्पुत्रकर्तृतोदितकर्त्रहणस्य श्राद्धाधिकारप्रयोजकत्वोक्तेः । तंद्वादिवनस्यापि नाधि
कारावगमात् आधिकारिषु परिगणितः॥ यत्तु ॥ भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वांस्तां
स्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति मनुवचनं तद्भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवे ऽन्येषां पुत्रीकरणनिषे
धार्थं न तु तस्य पुत्रत्वप्रतिपादनार्थं श्राद्धादौ रिक्थग्रहणे च आत्मनंतरस्याऽधिकारस्मरणात्॥ पुत्र
पुत्रस्य तु गौणपुत्रत्वमस्त्येव तेन च श्राद्धे ... दत्तकाभावे पौत्रिके य स्वभावे सपत्नीपुत्र
स्तदभावे दौहित्राधिकारः ... बहूनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण
प्राह पुत्रवतीर्मनुः इति स्मरणात् पूर्वव्याख्यानं ... तदभावे स
पत्नीनः ... तेषामभावे तु पतिस्तदभावे सपिंडकाः इति कात्यायनवचनात्॥ एवं च पुत्रा... ॥
वे दुहिता तदभावे सपत्नीपुत्र इति क्रम... पुत्रस्य चानुपनीतस्याप्यत्राधिकारः न ह्यस्मि
न्युज्यते कर्म किंचिदा मौंजीबंधनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । इति मनुवचनात्॥ सन
त तत्कुर्यात्स्यैव त्रिवर्षा... तथा च सुमन्तुः । अनुपेतोपि कुर्वीत मंत्रवत्पैतृमेधिकं॥
यद्यस्यौ ... त्रिवत्सरः इति ॥ यत्तु आद्य दाप... पिंडम
व । स्वधाकारं प्रयुंजीत वेदोच्चारं न कारयेदिति । ... तंत्र ... धानार्थं॥

यदपि देवयाज्ञिकेनास्य प्रथमवर्षान्त ... अग्निविषयत्वमुक्तं । तदपि सुमंतुवचने यदि स्यात् त्रिवत्सरः इति श्रु
... एव मापि ... अधिकारावगमादयुक्तं । अत एव कौ ... अग्निदानमात्रे समंत्रकं तेन कर्तव्य
मन्यत्तु अमन्त्रकं । ... समंत्रकं । कर्तव्यमिति तत्सर्वं कारये दन्यमेव हीति का
त्यायनवचनात्॥ यत्तु देवयाज्ञिकेन ... नानुपनीतेनाग्निदानमेव कर्तव्यमित्युक्तं । तत्कुर्यादनुपनीतोपि नी
श्राद्धमेकस्यापि ... इति सुमंतुवचनाच्छ्राद्धे ऽधिकारावगमाद
युक्तं । एतच्चौरसविषयमेव । अन्ये त्वनुपनीता एवाधिकारिण इति कात्यायनः॥ "पुत्राभावे क्रमेण स्वकुल
... शिष्यः स्त्रियो वा आचार्यो वा॥ पुत्राणां पूर्वोक्तानां गौणमुख्यानामभावे स्वकुलजाः॥ पौत्रप्रपौत्रा
दयः सपिंडाः॥ सोदकाश्च॥ ... सपिंडाः । सोदकाश्च । शिष्याः । स्त्रियो वा । आचार्यो वा
क्रमेण । पूर्वाभावे उत्तरोत्तर ... श्राद्धविधिं कुर्युः॥ तत्र पुत्राभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः॥ पुत्रः पौत्रः प्रपौ
त्रो वा ... इति विष्णुपुराणात्॥ ...
... पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधा । ... वचनात्॥ नैनं तौ
त्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामह इति कात्यायनवचनाच्च । क्षेत्रजादि पुत्राणां ... प्रयोजनं तदा मुत्र वद्ग्रहणेन
ते प्राप्तम् ... पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ रिक्थे च पिंडदाने च समौ तौ परिकी
र्तिताविति॥ ... पौत्रपुत्रयोः ... अधिकारमात्रप्रतिपादनार्थं ...
... औरसाभावे पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च । ... पुत्रिकापुत्र ... दत्तक्रीत ...
... पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च पुत्रिकासुत एव चेति । ... प्रपौ

त्रः जायेपत्युः पत्नीपत्याश्च पतिः ॥ तथा च शंखः ॥ पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिंडदानोदकक्रियाः ॥ पुत्राभावे
तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे सहोदरः ॥ भार्या पिंडं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ॥ श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभा
वे सपिंडकः स्मृतः ॥ न भार्याया पतिर्दद्यात् स्वभार्या तथैव च [illegible] पादिलिंगं प्रयोगे पर्यंतं सकृ वार्दि
पर्य । स्वर्गं गतो देहिन्य पः कुर्युः स्वजनैर्लब्ध मंत्रकमिति । मार्कंडेयपुराणे कुल द्वयेपि चेन्नेतुर्भिः कार्या क्रिया
न पतति विष्णुपुराणे वा मृतादि विवाहे तु विधेयं । स्त्रीग्रहणस्यापि क्रियाकर्तृत्व विधानात् । शातातपः ॥ धर्म्ये
विवाहे तु न्यायाः सन्तानात्परिकीर्तिताः । स्त्रीणामधिकारादि लभ्यते वा पत्नी तौ धर्मकर्माणि ॥ अपरकीतावुपानारी सा न पत्न्य
भिधीयते ॥ न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कुनयोऽब्रुवन्निति ॥ असवर्णा विषयमिति शूलपाणिः । अथ च पत्नी अ
पुत्रायाः पत्न्याः पालयंती व्रतं स्थिता । पत्नी देव द्यान्तापिंडं कृत्स्नमंशं लभेत तथैवेति । इह मनु वचने सतानि
र्देशादि नकासंसृष्टस्य पत्न्या एव न ग्रहणाधिकारात् ॥ ः पविभक्तसंसृष्टस्य तु सोदरस्तस्या सापि भागादि
प्रतीयते । तथापि वचनात्सैवात्रोधिदौहित्रा धधिकारिता न वैवं पुनर्यो न विदितस्तदोपि ददयां तदभा ॥ ५५ ॥
क्रियमाने न स्वपित्र्ये तस्य भार्यतः सपिंडदायातिक्रमणं ॥ दुहित्रादिसत्वेपुत्रादीनां मातृधनग्रहणे दु
हितरा भावे पितृ दौहित्राद्यधिकारात् ॥ सर्वसंबंधाभावे च्यापि ते । धिकारप्रतिपादकव्यं । [illegible]
कुर्यो स्तः पविदुपर्यंत पुत्राभावे पत्नी तदभावे गृह [illegible] नदौन र्जवसहते [illegible] । [illegible]
नर्कतनयाद्धये । पश्चाभावे तु कुर्युस्ते अन्यास्ताय तः स्मृतीरिति स्मृति संग्रहपदार्थे तत्र प्रमाणं त्वनो [illegible] । अ
प्रशस्ते वास्मितं दिग्मृता । अथ प्राज्ञा स्तु कानन्म रुते त्वक्रमसहोदराः । पौनर्भवश्चैते पितृरिक्तं शत्रुः स्था

तिन इति । स्मृतिसंग्रह विरुद्ध क्रमाभिधानं च तत्र वचनं तद्वलादन्यत्रवेतौरसादीनां क्रमानिर्देशात्प्रतीयमा
नमपवधानमावश्यं पौर्वापर्यं तु योगाश्च रोक्रमेवयाव्यभिचारिप्रायेण । पत्न्यभावे पुत्रा भावे तु पत्नी स्यात्पत्न्य
भावे तु सोदर इत्यादिवचनेष्वानुपूर्व्याधिकारः प्रतीयते । पुत्रे पुत्रविधया नेषु नान्यं वैकारयेत्स्वधां ॥ अपुत्रस्य तथा पुत्री सा
पिण्डं प्रदद्यादिति । इत्यादिवचने च दुहितुः । अपस्तावात्तावापियं विदेहस्त दशाक्रुतं पौत्रीमातामहस्तेन दद्यात्
पिंडं हरेद्धनमिति इत्यादिलिङ्गाद्दौहित्रस्यात्र ततो व्यवस्था । विभक्तौ मे स्पष्ट पदस्य च नु माने दुहिता पुत्रेऽपि साह
चर्याशांशवचनात् ॥ तद्धनग्रहणे तस्याः धिकारात् । तथा च बृहस्पतिः । भर्तुर्धनहारी पत्नी तं विना दुहिता स्मृता । अंगा
दंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां ॥ तस्यामात्मनि धनं कस्मात्कथं गृह्णाति मानवः इति । धनग्रहणस्य चोपकार व्याप्त्यावेति
तदर्थहरः सपिंडदाया त्यस्य च विरोधे व्यवस्था । पत्न्यापि अवोक्त नं तं भव स्वेच्छ धनग्रहणे च प [illegible] येति ये
तथापि पिंडदानादौ संस्कृते वाधिकारिणी । दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्माता पित्रोस्तु संस्कृतिं । आसौचं स्नातं च पिंडमेवोदिष्ट
सदा तदेवेति तिथिरहादेः स्मरणात् । तदुहित्रभावे दौहित्रः । तदभावे तस्यैव तद्धनग्रहणेऽधिकारात् । अपस्तावादित्यादिम
नुवचनात् अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रकाम ता इति विष्णुवचने न च तेनस
ह निर्देशात् । तस्यैव दौहित्राभावे माता । पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरं तथा तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः
नग्रहणाधिकार प्रतिपादनात् ॥ स्मृतिसंग्रहे च [illegible] । सुतः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसन्निधौ ॥ धनहारिणि
दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः इति । पत्नी चेति यथाद्दुहिता ॥ अविभक्तसंसृष्टस्य तु पत्न्यभावे भ्रातैव । तत्र पत्न्यभावे
तु सोदरः सोदर इत्यादि वाक्य प्रसक्ते र प्रसक्तेस्तात ॥ मातादिः सपुत्र [illegible] ॥ आदुर्भ्रातास्तु तयोः कुर्युरिति भार्या देवविधितः । तस्य
भ्रातस्सुतः कुर्याद्यस्य नास्ति सहोदर इति । तत्र सोदरासोदरसमवाये सोदर एव निविर्मितः । तत्रापि प्रेष्ठकनिष्ठसमवाये

कनिष्ठः। नानुग्रहस्य तथाग्रहणात्। संतोपरिष्टिविस्य आनन्त्याद्विशेषेण। [illegible]मासौ कनिष्ठस्याद्येषे ह्यस्य तन्निषेध
कृत्वा त्व। एतत्समस्मज्जिज्ञासा हतस्य यद्योच्छिन्न तेपि तिर्दिष्यात्। तद्धुत्रस्य पिता कुर्यादिद्धस्यादापि विप्रपस्य वचनात्। तदायावि
ग्रे धात्वा ऽधिकार्यं तदाभावदविप्रपसात्। तनिष्ठबहुत्वे प्रथम एवानंतरः। तदभावे तदनंतरः संनिकर्षात्॥ कनिष्ठा
भावेप्पि ज्येष्ठान्नत्वान्निषेधाप्रवर्तनेश्च। यदिस्वे हेन कृष्यतां सपिंडीकरणं विना। यापां कुर्वि श्लेषेण ज्येष्ठा नपि समा
चरेत्। इति ज्योतिपरिशिष्टाच्च॥ ज्येष्ठबहुत्वे प्यनंतरक्रमेण सोदराभावे भिन्नोदरः पूर्ववत्। तस्यापि भिन्नोद्ग
त्वात्। कश्चित्तु इति दृढो हि त्रयो भिन्नगोत्रत्वात् [illegible] दापि गोत्रस्य माहुं कार्यमेव गोत्रजौ रिति च सगोत्र सकृद्भावे
भिन्नगोत्रस्य ग्राह्यत्वानधिकारे कै विभिन्ना संसर्गस्य भ्रातैव कुर्यादिति वदंति॥ तदभावे भ्रातृपुत्रः। भ्राता वा
भ्रातृपुत्रो ति विष्णुपुराणात्। आदि सपुत्राणि महोदरग्रहणं भ्रातृभ्रात्रोपलक्षणं। एवं सामान्येनोक्तेः। सोदरासोदरभ्रा
तृपुत्रादिसमवाये पूर्ववत्॥ भ्रातृपुत्राभावे पितामहो ज्येष्ठापि तानाप्नोतिप्रवेतस्मरणात्॥ दत्तानाम प्यदत्तानां कन्यानां बंधु
मतेपितेति ब्रह्मपुराणाच्च॥ तदभावे माता धनग्रहणे पितरावितिने दर्शनात्॥ असंस्कारस्य तस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः॥ ६०॥
ब्राह्मादिमातापित्रोस्तत्तु तेषां [illegible]तिस इति ब्रह्मच[illegible]। नववमातानवापि ता कुर्यात् तु त्रस्य पे [illegible]मिति कात्यायन व
चनं [illegible] भ्रातृपुत्रपर्यंत हल्लावेदृश्यं। मातृभावे श्वशुरयोः स्नुषा। श्वश्र्वादेः स्नुषा वै तदभावे सपिंडादिति॥
[illegible]वचनात्॥ स्नुषाभावे भगिनी॥ तत्रानुजाय ज्ञा सोदरा सोदरा समवाये भ्रातृवत्। तदभावे तत्पुत्रः। समवाये तद्ध
व॥ तथा च कात्यायनवचनं॥ अनुपायोद्धा वा पिता हितः कुर्वतिसं क्रियां। तेतां [illegible]सोदरात द्वक्रमेण ते न यस्तस्यापीति
स्मृत[illegible]। भ्राता वा तत्पुत्रश्च पितामहा तान्नापि तथा। ज्ञाति [illegible] सपिंडः सोदकस्तथा। असन्निधाने
सर्वेषा तु तेषां पिंडदः स्मृताः। इति। तदभावे दिग्दयेन न [illegible]। सपिंडः। प्रत्यासन्निक्रमेण। तदभावे सोदकाः॥

स्या पैक्व॥ तथा च विष्णुपुराणे। पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः। सपिंडसंततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते॥ एषाम
भावे सर्वेषां समानोदकसंततिः। मातृपक्षस्य पिंडेन संबंधा ये जलेन वा। तदभावे त्रिविधा बांधवाः। गोत्रजा [illegible] तदं
[illegible]त्यादिभ्यः सर्वे तेषां धनग्रहणाधिकारप्रतिप्रदानात्। तत्रापि प्रत्यासन्नेः प्रथमं स्वबंधवः। पश्चात् पितृबंध
वः। पश्चात् मातृबांधव इति क्रमः। तदभावे स्त्री। तत्रापि प्रथमं मासुरादिविवाहोढा सवर्णा। तदभावे पारिणी
ताः सवर्णा। तदभावे [illegible] हत्याति दिक्तेति क्रमः॥ तथा च तत्रैव॥ कृत्वा वपि बोधिनो [illegible]
[illegible] कार्या क्रिया नृपेति॥ कुलहृत्पदेन बांधवानपि गृह्यंते। तेषामपि तत्संबंधात्॥ तदभावे गुरोः शि
ष्यस्तदभावे यजमानस्य ऋत्विक्। तदभावे शिष्य वा स्याचार्यः स ब्रह्मचारी वा॥ पुत्राभावे सपिंडः मातृसपिंडाः
शिष्याश्च दद्युः। तदभावे ऋत्विग्वा [illegible] त्वाचार्य वचनात्। शिष्यानंतरं सब्रह्मचारिणो धनग्रहीतृत्वोक्तेश्च
राजन्य पुरोहितो पंचत्री सप्तक्रमेण। एतेरान्सपिंडोपि निरपत्य पुरोहितः। [illegible] तदशौचं तुती[illegible] पञ्चात्
[illegible] इति ब्रह्मपुराणात्। प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः। ज्ञातिबंधुसुहृच्छिष्यैः ऋत्विक् भ्रस्यपुरोहितैः॥
रिति बृहस्पति वचनात् च। तदभावे जामाता श्वशुरस्य श्वसुरस्य जामातुः। तदभावे [illegible]। तथा च मार्कंडे
यपुराणे [illegible]। तथा पौत्रेश्च सरथादि श्वशुरस्य च। जामाता [illegible]तः कुर्याद्दवि[illegible]पैतृमेधिकामिति। प्राप्त
पि। जामातृश्वशुरश्वके तेषां तेषामपि सं[illegible]यतां इति। यत्तदित्र मार्कंडेयपुराणे [illegible]। पश्चात् जामाता तानिर्दिष्ट
स्ता पापितस्याऽधिकारमात्र प्रतिपादन परत्वात्संबंधवशात् [illegible]। प्रथमं [illegible]प्राप्ते ण। का
लादर्शे [illegible]तिचोक्तं। तदभावे सर्वमार्गता [illegible] विशेष [illegible] तानि तानि दापिका[illegible]तस्य सा[illegible]
येति विष्णुपुराणात्। ब्रह्मसूत्र आहरण धनग्रहणता [illegible]। यदि [illegible]न तावा श्रावणस्य धनग्राहीयः कर्ति

ब्राह्मणः। बन्ध्वाद्यभावे तु सपिण्डनं कार्यमिति विज्ञानेश्वरः॥ ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां तु राजा धनं गृहीत्वा तेन धनेनान्येन कारये
त्। उक्तं च बन्धुरहितानां राजा कारयेद्वनापतिरिति विष्णुपुराणात्॥ एतस्य च ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयत्वं तत्रैव राज्ञा ब्राह्मण
धनहारित्वेऽप्युक्तेर्गम्यते॥ राज्ञो ब्राह्मणधनग्रहणानधिकारात्॥ मुमूर्षुणा वा सन्निहिताधिकार्यभावे धर्मपुत्रः कार्यः
सवनस्य मृतस्य सर्वं कुर्यादिति। अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय चेति
वचनात्। अत्र चापुत्रग्रहणं संनिहिताधिकारिमात्राभावपरं। पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्युक्तत्वात्। स्त्रीणां त्वेषामधिका
रिक्रमे विशेषः। अनूढायाः पिता तदभावे भ्रात्रादिः। ऊढायाः पुत्रः पुत्रिकापुत्राभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे
दौहित्राः पौत्राः प्रपौत्राः तदभावे पतिः तदभावे दुहितृदौहित्रौ पुंवत्। तदभावे देवरः [illegible] तदभावे तत्सुतः तद
भावे स्नुषा। तदभावे पितृमातृभ्रातृतत्सुतादयः पूर्वोक्ताः विवाहेन तस्याः पितृगोत्रहानेन पतिगोत्रापत्तेः न कदा
पि सगोत्रापत्याद्यधिकार्यभावे सगोत्रजैरिति विज्ञानेश्वरादिनिबन्धेषु। एते पुत्राद्यधिकारिषु केषां क्रियाकलापः कर्तव्य इति संग्रहे [illegible] ॥६१॥
विष्णुपुराणोक्तं हितं॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः। त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान्शृणुष्व मे।
आदाहाद्वार्षिकाद्यादि यावत् षष्ठं दिनं तावत्क्रियाः। ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंहिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः॥ पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा।
संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः॥ दौहित्रैर्वा नरव्याघ्र
कार्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि च कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः॥ प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः
इति॥ अस्यार्थः। आदिस्यादाहादि द्वादशाहपर्यन्तं सपिण्डनं विहितं तद्दशाहमारभ्य आ [illegible] मध्यमकर्तव्याः क्रियाः।
एकादशाहमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्ता मध्यमाः। तदूर्ध्वाः सांवत्सरादिकाश्चोत्तराः॥ तत्र सपिण्डादि
भिरपि राजपर्यन्तैः पूर्वाः क्रियाः कार्या एव उत्तरास्तु न कर्तव्याः। मध्यमास्त्वनियमाः। पुत्राद्यैरुत्तरा नियमेनैव दौहि
त्रैस्तत्तनयैर्वा ताः। अन्यथा यथाकर्तव्याः। मात्रादीनां पूर्वमध्यमाः कर्तव्या उत्तराः क्रिया प्रतीतोऽपि प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टे
नैव स्त्रीणां तु उत्तराः क्रियाः कार्या न तु पार्वणेन [illegible] तत्र स्त्रीणामेव तासां तत्रैवैकोद्दिष्टविधानमिति पारिजातोक्तेरिति
नुवादः। इदं च वृद्धान्वयप्रकाशे विष्णुपुराणोक्तं। तथापि स्त्रीणां पृथक्पार्वणविधानात् तयोर्विकल्पः इति अपरार्कादयः स्वयं
वदन्ते॥ स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तत्रियास्तां यतः स्मृतेति पार्स्विविच्छेदात्॥ पूर्वमध्यमास्वेकपृथग्भवं सवे॥ अत्र च राजग्रहणं तिरिक्ता
नां तदायधनाभावे पि स्वद्रव्येण पूर्वक्रियासु अधिकारः स इह न दायधनमस्त्येव॥ राज्ञा वा धनहारिणेत्युक्तत्वात्॥ सर्वा
भावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः इति मार्कण्डेयपुराणात्॥ स्वयं तदायधनग्रहणे तु सपिण्डादीनामपि नृपात्तानां
धर्मोत्तराः अपि स्यात् पक्षी। तथा वत्सरे [illegible] पुराणे। मलमेते नानुष्यातो द्रविणं यतस्ततः इति। नदूरस्थं नमलमादतो
ज्ञातीनां हानिनाभ्यर्पति। सपिण्डीसत्स्वदृष्टा निशमिति पादिकीपरा। आदेहपतनात्कुर्यात्तु पिण्डदानो दशक्रि
यादिति॥ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः पत्नी भ्राता तत्पुत्रमाता पिता दौहित्र स्नुषा। शिष्यालाभे तु तदीयधनाभावे दिक्तराक्रि
यापर्यन्तमावश्यकम्। पुत्राभावे तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता। बिन्दुभावे च सर्वे संभवः कुर्यात्स्वो धर्ति दृढं गतानि
मार्कण्डेयपुराणात्॥ मृतस्योपि च यः पुत्रः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप। तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति इति न
भविष्यत्पुराणे। स्त्रीणामप्येवमेव पूर्वादिक्रियाऽभेदेनाधिकारि इति स्वरूपः॥ सपिण्डीकरणं तु तासां पुत्राभावे न
भवति स्मृत्यन्तरे। मार्कण्डेयपुराणे। स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतं॥ सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते
इति॥ हारीतो वदति। पुत्रेषु तु दत्तं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः पुत्राभावे तु पत्न्याः पत्या तु भ्रातृपुत्रादपि चैव ये इति। पुत्रग्रहणं
स्मृ१ पत्नीप्राप्त्यन्तराणां॥ अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डता। स्वश्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेदिति पैठीन

मिवचनात्। सपिंडीकरणाभावेपि चिरत्वाभावाद् पतिपुत्राभावात् स्वर्वैरक्रियालोपे प्रसक्तो पितृत्वाभावेपि एकोद्दिष्ट
विधिनाब्दं वत्सरांते कर्तव्यमित्युक्तं। मार्कंडेयपुराणे। प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः। मृताहनि
यथान्यायं नृणां यद्वद्विहितोदितमिति॥ नरैः पतिपुत्रातिरिक्तैः कर्तृत्वेनाधिकृतैः। स्त्रियाः दौहित्रादिभिः। इदं सपि
ंडीकरणाभावे नृणां पुरुषाणां यद्वत्॥ एवं च दर्शे तत्र यथोक्तं प्राहुस्तदनुसरणे मृतादीनां सपिंडीकरणं नाधिका
रित्वं पुरुषाणामपि चिरत्वाभावेपि अब्दं वत्सरमात्रमेकोद्दिष्टविधानेन कर्तव्यमित्युक्तं भवति॥ तथाच॥
मृताहनीत्यादि विष्णुपुराणमप्येतद्विषयतयैव व्याख्यातुं शक्यं। व्याख्यातं तदपि तत्स्पष्टं चोक्तं। प्रत्युक्तं पालि
ताब्दं वत्सरादितावधि वृत्तासपिंडनाभावे एकोद्दिष्टं देयं पितृत्वापत्तिरित्युक्तं। तदप्युक्तं॥ तथा सत्यन्वष्टकादीनामपि
प्राप्तौ पार्वणसंख्या पत्नी तस्य पदस्थितौ नैव दर्शाद्य॥ तस्मात् त्रिवर्षाणां सपिंडीकरणानधिकारिणां पार्वणं सर्वे क्रि
याक्रिया निवृत्तौ प्राप्तायां वार्षिकप्रतिप्रसवमात्रमनेनाक्रियते। न च प्राप्त्यहते कोद्दिष्टे यदि आलस्यादिहतान
सर्वं तातितिमिता सरता दर्शनात् सपिंडीकरणोत्तरभावि एकोद्दिष्टे सपि चिरत्वा पत्न्यानामेव देवतात्वा॥ ६२॥
दृष्टत्वं विना पार्वणैकोद्दिष्टविधानयोर्द्वयोरप्यप्राप्तिर्वचनानुद्वयोरपि प्राप्तिः संभवतीति पार्वणैकोद्दिष्टपा
र्वणं यतिकृते सपिंडीकरणेोरवमवशिष्टमिति वाच्यं॥ असपिंडीकृतानां प्रेतानामेकोद्दिष्टेनैव वर्तेत् यदिति सामा
न्यवचनादेव तत्सिद्धेः॥ अस्य चाब्दं वाक्षरादि कुर्वीतैकोद्दिष्टविधिनाप्युपपन्नौ तद्बाधकत्वेमानाभावादि
त्यादिरन्यत्र विस्तरः॥ ॥ यत्र कुर्यात्प्रथमदिनादिविधिं सोपि तत्रत्यतत्कांत॥ ॥ अग्रे सद्वृति दर्शनात्सर्वमपि
यद्गतिदृश्यं॥ ॥ तथाच॥ यत्रतीर्थादिदेशे यो विप्रः स्वोपि संनिकृष्टः सन्निधानात्प्रथमदिनविधिं पिंडदा
नरूपं कुर्यात्स एवमध्ये सन्निकृष्टसन्निधानेपि अपि दीनात्तन्नैव देशे तत्स्वप्रेतगतिं प्रमुक्तत्वतत्काले स्याशौचे
स्यांतो दशमदिनादि तत्रेतोपस्य पिंडदानं च प्राद्धादिकं शेषं तावत्पर्यंतानि तिपावत विधिं कुर्यात्नान्यः॥

तथाच गरुडपुराणे॥ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्॥ प्रथमेहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् इति॥ अन्यच
भविष्योत्तरे॥ गृहद्वारे श्मशाने च तीर्थे देवगृहे तथा। यत्राद्यो दीयते पिंडस्तत्र सर्वं समापयेदिति॥ अत्र च प
रिभाषितं यद्यपि दद्यादिति सामान्येनोक्तं। तथापि। प्रतिग्रहाभावेपि पिंडकर्मश्राद्धादौ नतु देशे सागमात्रेण
ददातिः। अत्र प्रयोगः संभवात्प्रथमेहनि यो दद्यात्स दशाहं तद्दानं समापयेदिति प्रथमादिनकर्मणा एव दशाहस
माप्य तत्प्रतीते इतिस्पष्टतदसंभवात्॥ प्रथमेहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः। अन्नं च वस्त्रं चान्येषु स एव प्रदद्या
त्समापनं। अत्र पुत्रस्तत्र पिंडं दद्यात् द्वितीये चोत्सुकः इत्यन्निष्टस्य प्रथमादिनाद्विधिमित्युक्तं मितान्दतो स्यात्सो
पि च। दिवोदासीये॥ सगोत्रो वासगोत्रो वा योग्निं दद्यात्सखेन वा। सोपि कुर्यात् नवश्राद्धं षडहे च दशमेहनीत्यपि
वचनं लिखितं॥ एकादशाहादिकं तु सन्निकृष्टसन्निधाने सन्निकृष्टे नैव कार्यं अपवादकवचनाभावात्॥ त
स्य स्वरूपेणाभावे असन्निधाने वा पौत्रादिभिः। सपिंडीकरणपर्यंतं स्वस्वकाले वर्षं कर्तव्यं। सपिंडीकरणं तु पुत्रेणैव
तिअसन्निहितेपि ग्राह्यकालमप्यप्रैतं न कर्तव्यं किंतु कालान्तरेपि पुत्रेणैव॥ ॥ तथाच पराशरे वायुपुराणे॥ श्राद्धान्निषो
डशाद्यानि कुर्यात्तानि तु सपिंडनं। प्रोषिते तावत्तिष्ठते पुत्रः कालादपि चिरादपीति॥ अत्र सर्वार्धं सामान्यविषयं। पित्राद्याद्यं
डतरस्य तयमर्थः॥ प्रोषिते न सततवसिते पितरि मरणे कृते सति चिरादपि कालात्पूर्णात् तत्स्वरूपचरमकाल अतिक्रमेपि
पुत्र एव सपिंडनं कुर्यात्नान्यः स्त्रिया जेपि। ऊर्ध्वक्रियास्तु संनिकृष्टस्वरूपाभावाएव विप्रकृष्टैः कार्याः। पूर्वभावप
ति॥ पूर्वस्वरूपाभावो वा भावेव तेषां विधानात्। असन्निधापकपाधिकस्य तापकस्य च सपिंडीकरणपर्यंतं स्यात्
क्रमिकपुत्रादिभिस्तु स्वस्वकाले प्रेतास्तु पात्रासंभवे सर्वं प्रयत्नं कार्यमेव॥ पत्नी च दौ। ब्राह्मणाधिकारसाधारणपदिस्तु
तेः॥ सपिंडनाद्यानां तु प्रभादेरभावे सन्निधानेवा मध्यमाख्यनिषमरूतसंकल्पे इत्यधिकारे ततु विवरणे पितृ विस्तरभया
दुपरम्यते॥ ॥ ६२॥ ॥ अथ वृद्धोक्तिशावत्तमाह॥ ॥ आनान्नः सखानमात्रं नतत्र कृतवहोनामवर्षत्रयं तः शमं नोध्दं

जनिसौ भवत उपरते दंतजे दंते लघुके॥ निस्रौ को नाविशेषात्॥ ॥ नामकरणकालादार्भ्यौ द्वौ वर्षादिनादारभ्या
चौ य दिनमध्य इति यावत्॥ उपरते आजे खननं खननिस्तंभमात्रं कर्तव्यं न तु अनुत्तवकौ दानं चौ॥ न आदिग्रहणं चिन्ह
दानादेरप्युपलक्षणं वस्त्रवर्षः। नामवर्षत्रयं च तथाव तावदिति॥ न तापवर्षपूर्णौ दिति यावत्। अनयोरंतरमध्ये ना
शौ तरसदिनादारभ्य तृतीयवर्षसमाप्तिपर्यंतं उपरते जनकुन वहौ निस्रौ दाताभौ भवत॥ चौ जयुक्ते तूपरते का नावि
शेषात् वर्षत्रयमध्येपि निस्रौ भवतः॥ तथा च मनुः॥ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया॥ जातदंतस्य वा कुर्यु
र्नाम्नि वापि कृते सतीति॥ आत्रिवर्षस्य असंभावस्ततीयवर्षस्य। आनामकृतेरपि॥ कृत्यौ चेवोदकं कुर्यान्नृणां सं
स्कारमेव च॥ सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीछयाद्रयमिति॥ अत्र वै त्रा द्विवर्षनिखनने दिस्रनेन सामान्यप्राप्तौ दाहपक्ष दा
द होनेन द्विवर्षस्य निखनने विहिते। तृतीयवर्षमारभ्य दाहस्यैव प्राप्तौ तृतीयेपि वर्षे मनुवचनेन वैकल्पिके तं निषि
धद्वारा निखनने विहिते तदूर्ध्वं मकृतचूडस्यापि सामान्यप्राप्तौ दाह एव भवति॥ लौगाक्षिवचनेन च सर्वग्रहणादून
द्विवर्षस्यापि कृतचूडस्य निखनन बाधेन दाह एव भवति॥ यत्तु आप्यौ त्रिवर्षस्या प्रविष्टतृतीयवर्षस्य सपिंडोना
मैलोन द्विवर्ष विषयत्वमेव नाग्निवर्षस्ये सादेकं तदयुक्तं॥ अनुशासन योगाद्भूतत्रिवर्षपदायुपपत्तेः॥ ॥६३॥
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रियेति। अनेनैव च द्विवर्षस्य दाहादिनिषेधाद्गौतमवस्य प्रसंगात्॥
अनेनैवाग्निप्राप्ते लक्षं मेधातिथिना। आदंतजन्मना दर्पादय धार्मिवेधे यजति॥ न च न क च्चापि पूर्वजन्मिनो
धानवर्षत्वमिति वाच्यं। ऊनद्विवर्षस्य तदितरस्य च संसर्गेपर्यवद्ध्ये ऊनद्विवर्षस्य यतिखननं पक्षो मुख्यः। तदितर
स्य च दाहपक्षो मुख्य इति। मुख्यानुकल्पत्ववैलक्षण्यमनर्थात्। अत एव च विधि विकल्पो नाम वर्षत्रयातः सामान्यमिति।
विकल्पमात्रमुक्तं। तथापीदृशमुख्यानुकल्पत्वाऽविधानानर्थक्यं॥ तुल्यविकल्पो का शांधि कपे। नचोन द्विवर्षस्यापि

दाहस्यैव मुख्यत्वे सर्वत्र स्यादिति पुनर्निखननविधानं ऊनद्विवर्षग्रहणं चैवमनर्थकं प्रसज्येत॥ अनुपनीतस्य स्पष्टमेवोनद्विवर्षदाह
स्यानुकल्पत्वमुक्तं। अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते। अतिमोहानिमूढैस्तु देशाधर्ममादि वर्ते॥ आ
शौचं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यत इति॥ अत एव च मानवेपि। जातदंतस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सतीति प्रतिप्रस
वविधिद्वयं जातदंतस्य दाहो अनुकल्पत्वेनानास्त्यंतः अनुकल्प इति पौनरुक्त्येन सार्थकं॥ अन्यथा जातदंतस्या
विसर्गस्यानर्थक्यात्॥ यत्तु सर्वलोके स्त्रीपुंसविषयत्वं प्रतिप्रसवद्वयस्योक्तं॥ तन्मानाभावात्पुंलिंगविरोधाच्चोपेक्ष्यं॥
तस्मान्निखननविधौ दाहादिनिषेधे चौ न द्विवर्षग्रहणमात्रित्वविवक्षितं दर्शनवशात्प्रयोजनांतरार्थं
द्विवर्षस्यापि तृतीयवर्षसमाप्तिपर्यंतं निखननपक्षो न्यून द्विवर्षस्य च द्विवर्षसमाप्तिपर्यंतं दाहपक्षोप्यस्त्येव
विसर्जिते स नामवर्षत्रयांतमित्युक्तं॥ एकाहाश्रौचविधानं उपनद्विवर्षग्रहणं विशेषणमेत्रिर्वैदिकस्यैतद्
वचनविरोधाभावविशेषः। किंतु पूर्वोक्तप्रयोजनार्थमित्युक्तं नतीयप्रतोदे॥ ॥ अथ पितृमुख्यताः स्थापयितो
दर स्नानं गांधावेः शोभयितुं मृतं॥ ॥ पितृमुख्यताः पित्राद्यामतं पुत्रादिस्नापयित्वा अंबरस्त्रगांधैरा
ल्य वस्त्राद्युपस्रुगंधिचूर्णादिभिर्भूषयित्वा पिंडप्रदानहेतु इति शेषः॥ पुत्रमुख्याधिकारित्वाद्दाहदशायां वत
कं नवात् पुत्रमुख्यैरित्युक्तं। पितृग्रहणं बालोपलक्षणार्थं तस्य च तदनभिज्ञात्॥ तथा च यमः॥ प्रेतं दहे
च्छुभैर्गंधैः स्नापितस्रग्विभूषितमिति॥ अर्थैव च आपि॥ स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैः वस्त्राद्यैः पूजनं ततः। नग्नदे
हं दहेन्नैव किंचिद्देयं परित्यजेदिति॥ किंचिद्देयमिति पार्श्वदेशे वर्तितं कफनादि वस्त्रं प्रदेयं परिस्यजे
दित्यर्थः॥ आदिपुराणेपि। दद्धिर्दोपि न दग्धव्यो नग्नः कस्यांचिदापदि॥ केनापि वस्त्रखंडेन छादितव्यः प्रयत्नतः॥
यत्र तत्र अवच्छुरस्तायदि नग्नः प्रदह्यते॥ नि. ... विद्यतेऽत्र इति॥ ततः शावकादनं च

स्यात् दिनमृतस्य च दाहोत्तरं रात्रौ न कार्यं ॥ तथा च गृह्यान्तरम् ॥ संध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः तं कुर्यात् पाये यत्कर्म वा न यत्रा
द्वयोः कर्मणि स्थितं निःफलतां व्रजेत् ॥ इति रात्रिमृतस्य रात्रावेव दाहोऽपि विधीयते पुनर्न प्रातः । न तु यत्र स्मृतिसंग्रहे ॥ रात्रौ
दग्ध्वा तु पिंडांतं कृत्वा वपनवर्जितं ॥ वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तनो वपनक्रियेति ॥ अथ खनने योग्यमाह ॥ ऊनद्विवर्षं ॥
खनने योग्यं यस्य खननं करिष्यते तं आह ॥ ऊनद्विवर्षं निखनेत् इति शेषः ॥ तथा च यमः ॥ ऊनद्विवार्षि
कं प्रेतं कृत्वा निखनेत् बुधः । यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्निति ॥ गायमानस्तु यमसूक्त
मसृकं तथा गाथा त्र्यहं न औद्धिकाग्नि ना ॥ सदयस्य उपेतस्य इहितान्वा तथा यदिति द्वाह योग्योऽपि
विधानान्निखननं योग्यमात्र । विषयत्वात् सावाकल्येनोक्तः । यद्यपि च खननं तैत्तिरीयके देहशोधनं
तेभ्युदयरूप नयेत्तं येतरं वनमिति वराहपुराणे । दह्यस्यापि हुतस्य क्रियाविहिता तथापि तत्र इत
स्य निरपेक्षसाधनत्वाभावात् इति पाक्षा । इत्थं निखननयोग्यमात्र विषयत्वात्तत्र तदुक्तं ॥ ६४ ॥
॥ २३ ॥ ॥ अथ चतुर्विंशतिवचनमाह ॥ ॥ प्रत्यग्द्वारा नगर्याद्बहिर्वा निर्हरेत् क्षत्रियं तूत्तरेण प्राग्द्वारेण वै
श्यं पित्र्यां दिशा शूद्रं नाय यथा अनुयायुः ॥ व्याख्या : पूर्वमृत्स्य द्विजस्य पुत्रौ तावनुयायिनं नियामतः ॥ ॥ अथ व्याख्या
द्विजं ब्राह्मणं प्रेतं नगर्याः प्रत्यग्द्वारात् पश्चिमद्वारेण । क्षत्रियं तूत्तरेण नगर्या द्वारेण । वैश्यं प्राग्द्वारेण शूद्रं
पित्र्यां दिशि दक्षिणस्यां द्वारेण पुत्रादिभिर्नायित्वा बहिर्निःसार्य सर्वे सपिंडसगोत्रा वयोधिकः वृद्धपूर्वं वृद्धतम
वृद्धतर वृद्धादिक्रमेणोऽनाद्दिवर्षातिरिक्तं प्रेतं निर्यमेनानुयायुरनुगच्छेयुः । ऊनद्विवर्षस्य
त्वपरतोऽनुयाने नियमो वश्य कर्तव्यता नास्ति । प्रेतमुदकदाना यांकर्तव्यं । ... प्रत्यवायो नास्ति

॥ प्राग्द्वारेणेति समस्तमपि द्वारपदं कुत्र्या निष्क्राम्यो न रेणापि वहदिशो स्यात्र संबंधनीयं । तथा च मनुः ॥ दक्षिणेन
मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ॥ पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजातयः इति । अत्र यथायोगमित्यनेनोक्तस्य क्रमस्या
नुलोमप्रातिलोम्य विशेषा पेक्षया नुपपत्तिरिति क्रमविवक्षया । नुलोमक्रमस्यैवोपपत्तिर्द्वारेणानुत्तरावधि
त्वेन पूर्वार्धे पठितत्वेऽध्याहरणान्यथानाद्वैश्यस्यैव च वर्णविधित्वस्य दृश्यपूर्वार्धविधिनेन ब्राह्मणस्यादिप्रथ
मो पठितत्वेऽनवधेन ममूलोपक्रमस्य प्रातिलोमविपाक कृत्वा ब्राह्मणादिक्रमेणैव पश्चिमाद्यन्वयमुक्तिप्रे
स्य मूले तथोक्तं विशेषाऽनुक्तेर्विज्ञानेश्वरस्यापि इदमेवाभिमतं लक्ष्यते ॥ मेधातिथिप्रभृतयस्तु मूलोपक्रमे
णान्वयधानाद्वैश्यस्यैव प्रथमोपठितत्वादन्यथा मूलोपक्रमाभिधानस्य निरालंबाय त्वापत्तेरमंगलत्वेन तद
भिधाने प्राप्तप्रातिलोम्यस्यैव शूद्रादिवैश्यादिक्रमेण पश्चिमाद्यन्वयमाहुः ॥ देवपाल प्रकारेण तु प्राग्द्वारेण
पश्चिमद्वारेदिति पाठः । तत्प्रतिलोमान्वयेपि मूलाविरोधः । पुरनगरादिवर्णानां संभवद्वारग्राममात्रोपलक्षणं ॥
यत्र तु द्वाराभावस्तत्र दिग्मात्रनियमः । संभवदसंभवायोगात् ॥ यत्र त्वेकद्वारता तत्रासंभवान्नसोऽपि । द्वारान्ते
न विशेषान्तरमप्युक्तं ॥ यथा माऽजिमुखं प्रेतं हरेयुरिति शीव तस्य नयने वादित्रादि नियमः । यत्तदग्नि स
रणात् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः । आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः इति
ततऊनद्विवर्षादितरोऽनुव्रज्य इतरे ज्ञातिभिः सह इति तत ऊनाद्विवर्षादितरोऽनुव्रज्य तदाति नियामो ऊ
नद्विवर्षस्यानियमः ॥ अथ स्थापनः । अन्तर्बाह्यमासा अध्यन्ति वीताः प्रेतस्य शिखास्थले प्रथमाः कनिष्ठा
ज्येष्ठा इतिनिष्ठे पुरिति शेषः । अथ प्रेतं निवीतमुपरि वस्त्रमुपवीतं वा प्रेतस्ते तादृशाः । प्रेतं ताश्रिरवा मुक्तशि

एवायो यो ज्येष्ठः स पुरतो गच्छेद्यो यः कनिष्ठः स पश्चादित्यानुपूर्व्यास्ति सर्वत्र भयवचनं इतरथा सर्वस्यैकमा
मात्रं प्रायश्चित्तं स्यात्। निर्हरणप्रकरणत्वे। निर्हरणप्रकारश्च वाराहपुराणे दोस्वस्वतंत्रेपकृष्टव्यः॥ "अस्वैः स्पृष्टो
प्रयोगो यदि स्याज्ञानिमृतः प्रेतभावात्प्रमुच्यते॥ २४॥ "मृतस्येव वार्तिकः स्मृतौः स्पृष्टश्च बोढो यदि भवति
तदा तस्य प्रेतभावात्तु ऋत्वोपजनितापत्यं तद्दुःखा दुःखवास्त्वात्तो मुक्तिर्नव तीत्यर्थवादः॥ तेन स्पृ
स्यहारादिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्यर्थः॥ तथा च मनुः॥ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्। अस्वर्ग्या
ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता॥ अत्र स्वेषु तिष्ठत्सु तं अस्वर्ग्यत्यादि दोषश्रवणात्। विप्रग्रहणं चाप्रि
कोपलक्षणम्॥ तथा च विष्णुः॥ मृतं द्विजं न शूद्रेण हारयेन्न शूद्रं द्विजेनेति। स्थापयं अन्यनास्ति प्रेतमेकाकिनं वा
करणेन्द्रियं॥ शिबिकायां विमानेन प्रवेतोर्वरनादिहेतेति। शिविकादिनापि वहनविधानात् स्वबसात्रासार्दि
विनापि संभवाद्दहनस्य श्वपक्षिः। तेन सासानादं परासाधारणास्पर्शस्य दोषाय मुक्तं भवति। प्रायश्चित्तं ॥६५॥
चात्र स्पृष्टसंस्पर्शदूषितेति अस्पृश्यस्पर्शदोषस्यैव हेतुत्वाभिधानात् तदपनयनमेव॥ तच्च॥ स्मृतिकार्यां
नावान्तु कथं कुर्वति याज्ञिकाः। कुञ्जे साजि जमादपं वगमं तथैव च। पुष्पवद्धि रजिमंत्र्यापो बध्यासृद्धिं
नेतारः॥ नैव स्नापयित्वात्तु दाहं कुर्याद्यथाविधानतः। स्मृतिमरणे च प्रकारेव। इदमेव च [illegible] धायोदश्या स्मृति
कावापि यदि प्रेतं स्पृशन्ति हि॥ तस्यैवावधि यदि दिष्टो वास्यनादि महान्नमेतेिद त्वकारि कथा मन्त्रि धानात्॥
यद्यपि वाचस्पृह तां नास्ति तथापि तस्याप्यस्पृश्यत्या तत्स्पर्शो बाद मेव दूष्यं॥ म्लेच्छादिगतहेतुस्पृष्टेप्राद

धी यो वि [illegible] नलन्ने [illegible] स्थती गतिं॥ प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत व्याधतः पापमुद्भवे॥ चांद्रायणं पराकं वा प्राजापत्यं विशे
धतः। द्विजेभ्यो दद्याद्गां पश्चात् ततः स्यादौर्ध्वदेहिका॥ विति नाथावश्यकं कृत्स्नं। और्ध्वदेहिकं वा गाथ [illegible]
तानापस्नाप [illegible] पासाधारं ताकं वादाहमारभ्य सर्वं कर्तव्यं॥ अस्पृश्यस्य स्पर्शेन समरणेषु। क धौचि
ष्वा धतो च्छिष्टो न यो च्छिष्टे तथैव च। अस्पृश्यस्पर्शने चैव अंतराजम्नतौ तथा॥ रजस्वलायां मरणे चैव तथा
निगडबंधने। सूतके तु कर्तव्याश्च प्रायश्चित्तं तु [illegible] दशाकमात्॥ पंचदशाकमे ते वयथासंख्यं प्रकृ
ल्पयेदिति। मत्स्यकादिकं दूष्यं॥ यथासंख्यं प्रकल्पयेदिति पंचदशकमेव [illegible] रसादशैव विंशति
कल्पयेदित्यर्थः॥ [illegible] मरणे [illegible]॥ सर्वास्वेषु परमोपादैवात्कथं च न॥ एकत्रिं
शतो दुष्कृत [illegible] मनीषिणि विरिति॥ शवाद्दग्धवि [illegible] स्पृश्यस्पर्शोपि तत्रैव। कुलपेत
धिङ्गश्च वि [illegible] दिभिः। तत्स्पर्शजं दूषणं च [illegible] विंशत्यतीति॥ अन्यानि बहु
नि प्रायश्चित्तानि स्मृतिकादक्यादि मरणकर्तव्यानि शातातपीय [illegible] कारिका [illegible] नि। देवयाज्ञिकादि
दासादिनिबंधेषु द्रष्टव्यानि॥ ७६॥ अथ पंचविंशत्यमाह॥ ज्ञातीनां मातृपित्रोरपि परमगुरो
निस्समन्तः॥ ज्ञातीनां सपिंडसमानोदकानां पित्रादीनां मातुः पितरौ मातामही मातामहौ तयोः परम
गुरोराचार्यस्य अपि शब्दात् [illegible] दुहितृ [illegible] समयश्च [illegible] दर्शपामितिशेषः। पु
त्रीत्संबंध [illegible] दिसत्यादि [illegible]॥ प्रदानं प्रस्यवायेति सर्वः
तथा च याज्ञवल्क्यः॥ सप्तमादशमाद्वापि ज्ञातयोभ्युपयंत्यपः॥ अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः

इति ॥ अस्यार्थः ॥ वा मा अपीति छेदः ॥ ज्ञातयः सप्तमाद्दशमाद्द्विजा दिनादेतत्पर्यन्तं अपोभ्युपनयंति।
अपोभ्युपगम्य। उदकं ददति स्पृष्टः स्वार्थ इत्यलमर्थः ॥ अन्यथा एवं मातामहादार्थं प्रेतानामुदकक्रिये
त्यतिदेशाऽनुपपत्तेः ॥ अत एवाऽऽश्रुपमानप्रयोजनत्वाद्विशेषेऽपि न स्नानं लभ्यते। उदकदानलक्षणाया
आवश्यकत्वात्तावतैवानुपपत्तिशान्तेः स्नानरूपांगाऽनुक्तेर्ष्ट्या स्नानम् अनुक्तेरुपपत्तेः ॥ अत एवेदं
वाक्यं व्याख्यायैतत्स्नानानन्तरं कार्यमित्युक्ता स्वार्थं तरं। तत्र मृतत्वेन दर्शितं। पितामहादयो तेन अप
नः शोशुचदघमिति मंत्रस्य पितृदिङ्मुखस्य चोदकदाने नैव सताऽन्वयः ॥ अपेति मंत्रानंतरं चाऽनुक्तनामा
नुक्तमंत्रः। प्रेतस्यापि विस्पष्टमिमं मंत्रः पठनीयस्तस्यापि सन्तर्पतिसिद्धं चान्युदकं नामगोत्रेण वाच्यतादृशि
विधानात् ॥ स्नानलक्षणयापि प्रधानत्वादुदकदाने नैव मंत्रस्य अन्वयोऽनुस्नानेन तस्य गुणत्वादपभ्यु
पगमनेनैव ॥ एवं चाप नः शोशुचदघमिति दक्षिणामुखानिमज्जंतीति पारस्करवचनात्। मंत्रे शेषे विकल्पः ॥ ६६ ॥
समुद्रयो वा स्यान्ननु तदनुरोधादत्र स्नानान्तरयोः पुनस्तस्य स्वस्य पितृदिङ्मुखत्वं चोदकदाने आतलामि
प्रायेण तेनोदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च स्नानप्रयोगे पृथग्विशेषविरोधः ॥ ज्ञातिषु सप्तमाद्दशमाद्वा पुरुषा
दर्वाग्ज्ञातयोऽभ्युपयन्ति उदकसमानं गत्वा तच्छन्दस्यार्थकोदकभयं तं ती। यथा ॥ स्नाने च मंत्रे पितृदिङ्मुखत्वा
न्वयः। उदकदानेऽनुनामादियुक्त एव मंत्रो वर्णभेदेनाद्यङ्नियमश्च ॥ अतो न विरोधः इति भाव्यते ॥ संवद
तिवैतमर्थं पारस्करः ॥ सयुक्तं मैथुनं चाये इन्दुदकं कुर्वीत व्याम हइति कुरुधं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षोऽपि
तेकरुधमेवे नरस्मिन् सर्वे ज्ञातयोऽपोऽभ्युपयन्ति सासप्ताऽनुरूपा द्वाऽऽमा द्वासमानग्राम वासे या वत्संबं

धमनुस्मरे पुरे च वस्त्रः। प्राचीनावीतिनः सव्याद् विश्रया पनोद्या पनः शोशुचदघमिति दक्षिणामुखानिमज्जं
ति ॥ प्रेतायोदकं सकृत् प्रसिञ्चन्ति नत्वा वतताऽउदयमिति सयुक्तं विधादिना प्रेतसंबंधं मिथुनमेव मैथुनं
स्त्रीपुरुषयुग्मं। विधासंयुक्तं मैथुनं विद्यया दाऽऽसि हृमैथुनं श्रया लक्ष्मितिवर्षः ॥ शतवर्षपर्यन्तं प्रेते कुर्वी
मा चैवं कुर्वन्ति यावित तस्याननं तमासिञ्चतवर्षेकुधमित्येव। सप्तमदशमग्रहणं मादिवाचित तन्नाम
तानपर्यन्तं विवक्षितं ॥ एतदेव विवृतं यावत्संबंधाधिति ॥ एकया सख्यं या चोक्तं गौतमा पो कंव आ
प्राण विषयं। अपयन्त्यपसव्योपवीत वास स इति प्रातेतसमपसव्येशरापत्वं च सन्निधावेपविषयं ॥ यात्
न्याविश्वापायपसव्ये वाकलेयज्ञोपवीति तात्पर्यमिति प्रांखवचनात् ॥ अतो न विरोधः। अपत्ये च मनोदक
मित्यनुष्ठानः। मासादिप्रत्र सं युध्यं त प्रेतनामानि देशः। आचार्यादीनां चोदकदानावश्यकत्वं मुक्तं
तेनैव ॥ आचार्ये चैवं मातामहयोश्च स्त्रीणां चाप्रत्तानां कुर्वीरन्स्ता अत ते आप्नुलि। स्त्रीणां वमंत्री
न जायति ॥ अमंत्राहि। स्त्रियो माता इति बौधायनवचनात् ॥ एवं चैवं मातामहे स ऋ योगाऽध्यव वे
ने एकद्रोषेण मातामह सपिण्डसप्त्या ॥ अयोऽप्रवाप्यहत्या प्रत्ता अपि ॥ अपतिर्नप्रभातस्त्याय
या कन्या अकृतचूडान्तसहवासाका पूर्वोऽ ॥ ॥ प्रत्तादुहितृन्भगिन्यादयः ॥ गुरुरुपाध्यायः ॥ सुहृ
संबंधी मातुलमातृष्वसृद्वितीयादि। अन्ये प्रत्तस्त्रियाः। एतेषां भिक्षादीनामेतेषु यन्महत्ति यावत्। मध्ये
च। प्रेतात्तुदपकामानान्नीहत्यास्तानेनमनन्तं। अदाने प्रेतस्य वायो नास्ति स्पर्शः। तथा च याज्ञवल्क्यः ॥
कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजामिति ॥ कामोदक इति ॥ उदकक्रियां कुर्वीत। अत्यंसुरमात्

सायाः॥ पित्र्ये सह धायिनि॥ राजनि वेति॥ ॥न ब्रास्य ब्रह्मचारि व्रति यतिपतितं क्लीबं पारदं दुर्वीदादयः॥ ॥
प्रात्याश्च यत्र कालमनुपनीताः॥ अलिनः प्रक्रांतप्रायश्चित्ताः चौराः सुवर्णस्तेयमद्यपाः हापि ला॥ अन्येष्वपि द्वाः॥ ए
ते ब्राह्मणादयः स्वजातीयादिभ्य उदकं नार्हाः॥ इदं चोपलक्षणं। दाहपिंडदानादिकमपि न कुर्युः॥ तथा च याज्ञव
ल्क्यः॥ न ब्रह्मचारिणः कुर्युः उदकं पतितास्तथेति॥ एतदनुरपि॥ क्लीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिणः।
गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषित इति॥ आद्यपदेन ब्रह्महादयः। विधर्मिणः पाखंडिनः। मनुरपि। आदि
ष्टा नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ मनुः॥ यातः [illegible] अकर्त्ते
व्यं न वान्येषां करोति सङ्गति॥ ब्रह्मचारी विषये विशेषः एवमुक्तः॥ [illegible] वर्द्धमानेन॥ ॥ये त्वत्र
पिंडानलजलक्षपनार्हकाशौचलुप्तकाः॥ ॥२५॥ ॥पिंडानलजलक्षया [illegible] नं लभ्यते॥ येषु पिंडानलजलस्य ॥६७॥
दाने हि बहुना दायतेऽपि किं पुनः स्पर्शनवहना दैः अनर्हकाः अयोग्याः [illegible] शौचमस्तु [illegible] इति श्लो
के सुष्ठु [illegible] येषां दोषादशौचं न कार्यं [illegible] तेषामुदकदानाशौचादिकमपि न कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ अत्र वक्तव्यं
सर्वं पूर्वमेवोक्तं॥ तथा यतेरप्युदकदानादि न कर्त्तव्यं॥ तथाच स्मृतिः॥ [illegible] न कुर्यादाहादिकाः क्रियाः।
यतिः [illegible] तथान्येषां करोति सङ्गति दत्तो मे योपि॥ कर्मन्दि [illegible] दिनर्यु परतेस्कृते॥ दहनं तस्य
कर्त्तव्यं ब्राह्मपिंडोदकक्रियाः। एकोद्दिष्टं जलं पिंडं नाशौचं प्रेतसत्क्रियां। न कुर्यात्पार्विकादन्यद्ब्रह्मीभूताय
इति वदति॥ पार्विकादन्यदिति सपिंडीकरणं तत्क्रियानिषेधः॥ चतुर्दश्यां [illegible] पि॥ संन्यासिनो पार्विकं
दि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि इति॥ महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यामेव तत्कुर्वदिति वायुपुराणात्॥ यतिसंस्कारविधि

श्च बौधायनीयादौ द्रष्टव्यः॥ तस्य च कर्त्तव्यमुक्तं दत्तात्रेयेन॥ अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते। सपिंडी क्रि
यां तस्य न कर्त्तव्यं सुतादिभिः॥ त्रिदंडग्रहणात्तस्य प्रेतत्वं नैव जायते॥ एकोद्दिष्टं न कर्त्तव्यं संन्यस्तानां कदाचना।
नारायणबलिः कार्यो द्वादशेऽहनीति॥ तत्प्रकारश्चोक्तः [illegible]॥ ज्ञात्वा विप्रो महापुत्रः पायसं चानिवेदयेत्॥ अग्नेर्यु
त्थानुत्तरेण व्याहृतिभिर्जुहोति [illegible] द्वादश ब्राह्मणान्भोजयाह व्यंजनान्नेन दक्षिणां च निवेदयेत्॥ [illegible]
यतेः क्रिया। विष्णुं यथा तथाभ्यर्च्य पादार्घ्यादिविधानतः। दद्यात्सुरूपस्तं कनकं धूपपुष्पादिकमात्॥ वस्त्रालंकारकाध्यानि
यथाशक्ति प्रदापयेत्॥ उच्छिष्टसन्निधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले॥ भूर्भुवः स्वधा [illegible] पायसं यः॥ एवं यः
कुरुते विद्वान्नारायणबलिं द्विजः॥ विष्णुलोकमवाप्नोति [illegible] शायः॥ अन्यत्र धर्महन्तस्य वज्रपेयफलमस्य वा॥
ततोऽधिक [illegible] यानि क्रियाणि॥ [illegible] पायसं निवेदयेदिन्वयः॥ अत्र त्रयोदशाहेऽस्य श्राद्धम
मितिपरा [illegible]॥ सप्तमाध्यायादौ [illegible] नारायणबलेः [illegible] द्वादशेऽह्नि कर्त्तव्यमनाथिया
न॥ ॥२५॥ ॥ तदुदकदानमित्यं कर्त्तव्यमित्याह॥ ॥ [illegible]॥ ॥ संकल्पस्नानं कृत्वा [illegible]
[illegible] एकवारं निमज्य॥ पाणिभ्यां त्रिः सकृद्वा प्रेतानाम [illegible]
[illegible] ॥२६॥ ॥ [illegible] ॥ ॥येषामनु
[illegible] संस्कारस्का
[illegible] पयः समीपं प्रक्षिप्य नादेये पयसि सकृन्मज्य एकवारं [illegible]
पुरःसरं निमज्य [illegible] पात्रमादाय तस्मिन् [illegible] त्रिः सकृद्वा प्रेतनाम

गोत्रो ऽमुकः प्रेत एतत्तिलमिश्रमुदकं ददामीति । एतावत्सर्ववर्णेषु समानं वर्णभेदेनाद्ययं विशेषः । ब्राह्मणो मृतवदिति दक्षिणस्याः ।
दक्षिणमुखस्तत्र दद्यादुत्तरामुखः ॥ विट्क्षत्रश्चेमन्तरवति प्राङ्मुखो ददाति ॥ शूद्रस्य नियमः । [illegible] ततो भूयः पुनरपि
स्नायुः स्नानं कुर्युः । स्मृत्यन्तरोक्त्या प्रथमस्नानधर्मो निर्दिष्टः ॥ अत एवात्र नाद्येयप्यस्नातिव्याख्यातं प्रकृतं ॥ तथाच
बैजवापः ॥ प्रेतमरणं हत्वा यथोक्तमग्निं गमयित्वा नवेन कुम्भेनापः सायं स्वेकवाससो भोरतीर्णो भूत्वा नाति [illegible] ॥
अग्रे एवं श्मशानं । अवतीर्णाः कृद्धिः स्नाः स्नात्वा ॥ [illegible] पाठे [illegible] ॥ प्रवेशनान्तरमपि ॥ प्रेतस्य [illegible]
वद्धमुदकमवतीर्य तोयं प्रेतमुद्दिश्य ते प्रसिञ्चेयुः सव्यमपसव्यं यज्ञोपवीती तद्वासस्स्थो दक्षिणामुखा अपत्नीस्त्स्यो द
उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा [illegible] रात्रस्यैवेत्यर्थो दिति ॥ नोद्धर्षेयुः ॥ सत्येव ॥ नदीकूलं नतो नागत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ॥ व
स्त्रं संशोध्य चादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सर्वे [illegible] स्नात्वा शुद्धिः प्रयतमानसः ॥ पाषाणं ततः आदाय विप्रे दद्याद्
दर्भां कुशोन् ॥ वादकं कुतिये दद्यादैश्ये पर्वं पदं यस्मिन्ताः ॥ त्रिशङ्कुरूप्यदातव्याः स्नानं संप्रविशेद्गृहे ॥ तत्रस्त्रमङ्गनाः का
यं गृहशीर्षे चकाच्चेति ॥ दशाहमध्ये पञ्चजिदानं वा तत्प्रथमदिन एव नवविधीयते ॥ किं तु सर्वाशौचे दिनानि मेल ॥ ६८ ॥
मिलित्वा ॥ एवं प्रत्यहमेषां जलिदानमुक्तं भवति । गृहप्रवेशस्य प्रथमदिन एव वेश्यमानेन लौकिकेविन्तु प्रथम
दिन एव [illegible] तिलाञ्जलिदानविधिमाहुः । स्नानगृहप्रवेशयोस्तु पाठक्रमाद्वाधे [illegible] विपरीतक्रमाद्रष्टव्यः । पु
नः शङ्खेन सकलपूर्वस्नानेधर्मेऽत्र दृष्टेन नदीकूलेऽधिकरणं प्राप्तेः गृहप्रवेशनैर्वेच तद्धर्मं भवात् ॥ पुनर्दत्ता
मनकस्येन गोत्रवान्तयेवशिष्टः समाचारात् गृहप्रवेशं वन्धकार्यं दिग्ध्याशां स्वदिने ॥ आचमनदीकूलमित्युक्त्वात्म्
लेनादेये क्षिप्तं कृतं । तत्र यत्र नागीदध्याद्दिनैर्दिनाद्विपर्ययं दृश्यं । धर्म्याश्च पूर्वेतिवै ग्रन्थेऽक्तिः । यत्तु तद
भीनदीतन्तर्गातादौ क्षिरासएव स्नानादिकर्तव्यं ॥ यत्रोदकमवहं कृत्वा नित्यायेसद्वृक्षम् [illegible] कालेऽत्र

तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वोत्तरीयं वासांसि परिधाय सलं दत्त्वा प्रपीड्य मुदगृह्य समीप विसर्ज्यासत । आनवं दर्शनादित्यास्त्र
लायनसूत्रात ॥ संस्काराद्भूतं तरं वदितायदर्शिदायनवाचत्वां निवसा मध्यमं पंगं तव्यं ॥ तथा च वसिष्ठः ॥ निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं
स्कन्ध्याः प्रदक्षिणेन चितां ॥ मन्त्रिग्रास्यासुसप्तासां सानिध्यग्नीन्कुर्युरिति ॥ आश्वलायनोऽपि ॥ सव्याद्नोऽपजन्तौ तमसो
द्वृति ॥ यद्यपि चो ऽप्रोदकमित्येवोक्तं तथापि कुशतिलसहितं देयं ॥ दक्षिणाग्रान्कुशान्कृत्वा सतिलान्तु पृथक्पृथगिति कात्या
यनवचनात् ॥ कुशानां च सत्यपि पित्र्यत्वे द्विगुणभुग्नतां न कार्यास पिण्डीकरणं यावदमुदकैः क्रियापितृक्रियाः सपिण्डी
करणाद्यूर्ध्वं द्विगुणाविधिवत्कृतेति ॥ विशेषुकणात ॥ यद्यपि च गौतमेन प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमसु तिलो
दकं वेति विधिवाद्दिनेषूदकदानमुक्तं योगीश्वरेण च सप्तमादशमाद्वापीति सप्तमादिनपर्यन्तमप्युक्तं तथापि या
दशोऽव प्रेतस्य देहं पिण्डदकमितरवि विद्धकं वचनेन पूर्वदिनं विंशत्प्रवेशो ऽवनेयदशाहदशौ तथा करणमोक्तिः ॥ सर्वाशौ
च दिनपरत्वेन प्रेतात्मा पुण्यहेतुत्वा च्छिष्टाद्यतश्चाद्यकृतज्ञोक्तः ॥ अञ्जलिसंख्याप प्रायोक्तः स्मृतिषु दर्शितः । या ॥
[illegible] उक्तः । सर्वाः स्नासिं वसुदकमिति ॥ ॥ आश्वलायनेनापि सर्वयोक्तः । एकाञ्जलिमिति ॥ प्रेते
तु सा बुतयमप्युक्तं ॥ तत्र नदीकूलमित्योदियाव्यदहूदशदाहश्च तु त्या सलम् उक्तः । त्रिः प्रसेकं कुर्युरिति
प्रेतस्यावत्रिंत्रयमेवोक्तः ॥ दिने दिने लौकत्रपूरणं त्वर्दयादात्प्रेतकारणम् ॥ तावद्दृद्धिश्च कर्तव्याया वत्पिण्डः समा
प्यत इति ॥ यद्दयवमदिने बन्धदत्ता स्नात द्वितीयदिने घटूत्तीयदिन नवैस्मार्द क्रमेण । यत्र प्रेतस्तदा द्वितीयदिने
हीयते यदिने भ्रष्टस्य दिक्रमेण दिनमेकस्य द्वैगुण्यमेमुण्यादियथिकप्यप्युक्तः । तत्रा ऽस्यतराऽनुष्ठानेन प्रा
प्त्यार्थसिद्धावपि कल्पतराऽनुष्ठानेन प्रेतोपकारातिशयः कल्प्यतायः । अस्पष्टादेतना ऽपर्यवस्य संगत ॥ उदकदानमन्त्रं
च नाना विधाकृताः । प्रेतस्य प्रेतस्त्वमुप्यतिति ॥ बैजवापेन मनुषोप्योदयधेति । पारस्करेण नामगोत्रेत्वादुदकं
ति ॥ हारीतेनाऽसौ नप्य तामिति । कात्यायनेन गोत्रनामपदान्तेनतर्पयामीस्वहं वदेति । तत्मात्स्वगृह्योक्तप्रवृत्ता

भ्युषो [illegible]

८५

•ईय उक्तमिजं दिवमन्तुयं । पिण्डोपुपानीयं मद्यतुमुपलिप्ततामिति ॥ एतेषां च दिकल्पो द्रष्टव्यः ॥ एतस्य चोदकदान
स्य तर्पणलक्षेणानुराख्य अपसव्येनाविधिस्ते प्राप्ते अयं [illegible] नियमार्थं मुखतं चमिश्चेन । सव्येनैवान्यां पातित्याः मुदकक्रि
यां कुर्यादित्यर्थं इति ॥ अन्यद्रप्यंगमानं स्नानमुक्तं । यथासंभवं यमिति ॥ ॥२६॥ ॥ मरणाशौचे चितां विद्धिश्राप्तिर्विधत्ते
नु धर्मनिदृह ॥ ॥ अथ सपिंडविशेष तमाह ॥ तत्र स्वायुर्भिर्विद्योपितार्थं उक्तः ॥ दिनमनु ॥ ॥ स्वायुर्भिर्यतित त्रिरात्रे दिनं
। त्रिनिशार्मशानां ज्ञातयो हार्निश वा क्रीतोत्पन्नापरानाना । [illegible] व्ययः दानमन्त्रं त्यजेयुः । स्त्रीसंगं मंगलानि व्यस
नहसन मुखोद शासनानि ताण्ण स्त्रीर्जलक्रि तौ ते पृथक्शांति नियताः संधिशेषु विश्रमयां ॥ ॥२७॥ ॥ अथ सप्तम
। धिशेन यत्ते नोदकदानांतरं यत्कार्यं तदाह ॥ ॥ ज्ञातयः स्वयः पयासिभूयो पिंडदकदानानंतरं ऊनः स्वायुः । स्वान्
कुर्युः । तत्र स्तोयकर्मं तमितं दाह ॥ ॥ त्रिदिनमनशनाः संतः ॥ ॥ ज्ञातयः त्रिनिशामहर्निशं वा अनशनाः उपवा
सिनः । क्रीतं तदानामेवा । पणदानीतं । उत्पन्नमयाचित लब्धं वा । अशानं येषामेवं भूता वा ॥ वदेयवर्युरि
निशेषः । तत्रैवविशेषः ॥ षायों तत्र इं हेकवक्राय ॥ ॥ आमिषंमांसं लवणं सैंधवसामुद्रादि वयोद्रव्यं वा [illegible] ॥दध॥
मकुशापर्वनरस्पर्शनाज्जे न स्त्रसेयुः । स्त्रीसंगं मैथुनं । मंगलान्याद्दर्शादीनि । व्यसनानि एकतादानि हसनं हास्यं । मुद
संतोषावस्थानं । लेहनं । मुखासनं दर्भं वा दिस्तृजेयुः स्नियुः । ॥ तार्णं त्रुणनिर्मितं कट्यादि तेनैवा स्तरणं यां
ति तोते ज्ञातयो नियताः मन्त्रपुराणादौक्त ते विहितशौचेन मुख्यः स्तां तो निशायांरात्रावेव पृथक् एकाकिनः
संविशेयुः । शयीरन्नं । इदं चोपलक्षणं । दिवाप्युपवेशनं तार्ण एव विनेयं सर्वं ॥ ॥ तथा च वसिष्ठः ॥ ॥ महान्याज्ञात्या
अधस्तनसंस्तरे अहमनश्नतः आसीरन् ॥ क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन् । निति मावः । अधयवतां शयनासनाधनिमिति
स्वत्यमयः कुशादि रथस्तरः ॥ आत्मायनः ॥ नैतस्यां तस्यामन्नं पचेदन्नं क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन्निति ॥

मनुः ॥ अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुः श्च ते त्र्यहं ॥ मांसाशनं वर्जयेयुः शयीरंश्च पृथक् क्षिताविति ॥ क्षितिशयनं तु
च व्रतादिवस्तादि निबोधोनकुकटस्य ॥ ज्ञोतिष्वत्र स्नानशायिनदर्भ च क्षपुताणेन ॥ कारणाभावोक्तौ अभिषुताणे ॥
तिलमुद्गादन शोध्यं संस्पे गोधूमकोद्रवौ ॥ धान्यकंदेव धान्यं च शमीधान्यं तपिदं वं । क्षित्र धान्यं तथा पण्यं मूल फला
गणः स्मृतः ॥ हविष्यंनासोयव फला नादित वर्णा । विशेषणं । वा दा दध्य हल । तेन सैंधवादेः निषेधः । हविष्यान्नमेव
नियमः पूर्णितिमार्ज नवदृहीतं यज्ञ नमात्रं कुर्युरित्यर्थः ॥ तथा च गौतमः ॥ अधःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः स
पे र्वे त्यार्ज्यीरन् मांसं च भक्षयेयुः राप्रदानादिति ॥ सर्वे ज्ञातयः सहस्वायुरिति त्यर्थः । इत्येच्ये प्रदानमेकादशाहादिर्वा श्रा
द्धं तत्पर्यंतमिति ॥ मासभक्षणं दोषनृत्यं अहेल विकल्प्यः ॥ विष्णुपुराणे तु । अस्थिसंचयनवधित्वेनोक्तं ॥ श्रा
व्यासनोप भोगस्तु सपिंडानाम पोष्यते ॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वं संयोगस्तु न योषितामिति । योषितां मै यो
मैथुनं तु यावदाशौचमेवेत्यर्थः । अधस्तनि रात्रि ॥ अधः शय्यासनादीनामलिनाहे कटमुपासी
रहमाता पित्रो रेवतोम वर्जिताः । अक्षारलवणान्नास्युर्ज्ञ क्रीताः शानास्नतधौति ॥ दीनाईति हर्षहास्यादिनि
षेधः ॥ मलिनाईति मार्जनवस्त्रक्षालनादिनिषेधः । अत एव कालनाथे निर्णयकादि सतदानस्तपोवास
स्त्यागस्ते नैवाशौचोपांस्यदिनोविहितः ॥ नवमे वाससां त्यागो नखरोमाणां तदंतकृद्दिति ॥ अतिपुराणदौ
दशमदिने वस्त्रशुद्धिर्विहिता ॥ यस्य यस्य पदेव चस्पिण्डस्या स्यात्स्मृतिमत्वहः ॥ स्नातः अहत्रयह शुद्धिरयवस्त्र
करोत्यपीति । प्रथम नत्यपंचमसप्तमनवमेषु दशक्रियावाससी वस्त्रागो तत्त्वं स्यागमिति । गौत
स्कावासस्त्याग पदित्रिर्नमार्ज्यं पिंडदानाद्यो र्ध्वदेहिकाकालक्षतायास्तस्यागऽतु ॥ ग्रामाद्बहि स्नातो

गत्वा प्रेतस्य स्नेहवाससी। संस्थानामाश्रितामेव स्वकारस्थानं करोति आश्वलायनः॥ यस्य वाचस्पतिना गौतमेनोक्ता
त्यानां श्मशानमंते वासस्त्यागविधानात् हि स्वस्य वासस्त्यागस्य हि तद्विषयत्वेन संकोचे कृतः॥ सपिण्डानां
विषयत्वादयुक्तः॥ भोगवर्जितादिति। स्वकृत्यं स्नानादि धारणमेवैषां नो श्यासनादि इति बोधः॥ तेन तैलाभ्यं
गतांबूलचंदनादि सर्वभोगसाधनं मनोपेक्षितं दृष्टव्यं॥ यस्तु मार्कंडेयपुराणे॥ तैलाभ्यंगो बांधवा
नामंगसंवाहनं च यत्। तेन चाप्याययंते तु येऽपि प्रेतत्वमाप्नुवंति। विहितं सति भोजने या
मात्रिः श्रान्यः शौचयांते त तश्च कर्माणि इति वक्तव्यैः सर्वपकल्प्यैवरिन्मात्र विधविवर्जितवाससोगते
प्रविश्येयुः। ग्रामतिथि कृतकेतिदनंकस्यानविकल्पितो दृष्टव्यः॥ रोदनमिति इदं याज्ञवल्क्येन॥ श्लेष्माश्रु बांध
वैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतोऽवशः॥ अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः। इति॥ कीर्तनं चार्थवादरूपं
मेवनोक्तव्यं॥ कीर्तनश्च वान्यपरत्वात् कामनन्यवेन मे कांक्षत्रीन्द्रेत्रीरान्तिवौगवापस्नानं॥ आशौचं ॥७०॥
मध्यमोऽह्नं च शानिभिः सह कर्तव्यः॥ आशौचमध्ये यज्ञेनयोऽह्न्येषु स्वगोत्रज्ञातिभिः॥ ब्रह्मपुराणात्॥
महाभारतेप्युक्तं॥ तिलान् ददत पानीयं दीपं ददत जाग्रत। ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेतेषु दुर्लभमि
ति॥ मरणादिनानुदिनविशेषे सहभोजनमुक्तं॥ प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा। ज्ञातिभिः सह
भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभमिति॥ तत्र भोजनं दिवैव कर्तव्यं॥ दिवा यत्कर्त्तव्यं भोजनमथ मांसं मधु तृप्य
ति विष्णुपुराणात्॥ भोजनपात्राणि बौकानि दारोनेन। पालिपुच्छमयेषु पर्णपुटेषु वाश्नीरन्निति॥ अ
त्र विशेषनिषेधस्तु गरुडकार्या॥ अवलेहमांसमाषाम्लमधुपर्कमांसानि तिपापसं॥ वर्जयेद्दिवहृतान्येषु वा

दर्शनात्तु वैदिकेनैति। एवमन्यथाशौचविधर्माः स्मृतिनिबंधेषु दृष्टव्याः॥ एतेषु च धर्मेषु कुलेकुलेविशेष
विशेषाणामेव धर्मत्वं तेनैवास्मिन्नुक्तं॥ ॥२७॥ ॥ अथ अशौचविशेषं तमाह॥ ॥ संस्कर्तादिर्न्युं
जैस्तव पुरहनः प्रत्यहं पिंडमेकं भूमावेवावपेत॥ ॥ अस्यार्थः॥ ॥ संस्कर्ता दाहकर्त्ता निरूपश्च दाहनतः पुत्रादि
भिः संनिहितोऽपि भूमावेव। न तु जलादौ नवत पाषाणे वा सलिले दर्भेषु तेषां मधुयथाभवति तथा दहनतः दाह
दिनात्प्रभृति प्रत्यहमेकं पिंडमावपेत दद्यात्॥ अत्र यद्यपि प्रत्यहमिति सामान्यतः प्रोक्तं तेन सर्वेषां यावदाशौचं प्रत्य
हं पिंडः प्रदानं। तत्र ब्राह्मणस्य दशपिंडाः क्षत्रियस्य द्वादश वैश्यस्य पंचदश शूद्रस्य त्रिंशदिति वर्णभे
न पिंडसंख्याभेदः प्रतीयते। पारस्करेणापि तथोक्तं॥ ब्राह्मणे दश पिंडाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः॥ वै
श्ये पंचदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः॥ इति तथापि गोतमेनोक्तो योऽपिवर्णानां हि वदेवहि॥ दशाधमिति दश
स्यपि तपिंडात्पपंसपाति पूर्वोक्तसंख्याया देशविशेषाद्विकल्पत्वमभिधाय प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिंडान् दद्याद
शाहमिति ब्रह्मपुराणे। निधाना सर्वस्मृति पुराणेषु च दशानामेव पिंडानां शिष्टः प्रभृतिस्वव्यवहारे व्यावृत्तिरूपप्रयोजन
विधानात् ब्राह्मणस्य विच्छेदेनैव दशपिंडदानं क्षत्रियादीनां तद्विपर्ययं न प्रविच्छेदेन नवपिंडदानं दशमपिंडदानं
नाशौचान्ते इति दृष्टव्यं। तथा च ब्रह्मपुराणे॥ दिवा सद्दिवासादपः पिंड एवं क्रमेण विसृष्टपत्र्यां कृते॥ देयः कृत्वा दशमं
पिंडं रात्रौ वै द्वादशेऽहनि॥ वैश्यानां वै पंचदशे दिवसे दशमस्तथा॥ शूद्रस्य दशमः पिंडो मासे पूर्णेऽह्नि दीयते॥ पिंड
दानप्रकारोऽपि तत्रैव। स्नात्वा यथोक्तमादाय नवं स्नातः सुसंयतः॥ सकृत्सर्वं दोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत्॥ त
तः शौचांतरतः पूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि॥ तं तु प्रसव्य तत्र भिः प्रकृत्य पचनं यत् सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं कृत्वा

कीरं विवर्जितां ॥ द्वारोपांते ततः क्षिप्त्वा स्तृत्वा गोमूत्रेण तु । तत्पृष्ठे संस्तरेद्दर्भान् न्याय्यमाग्नेय्यान्देशसंस्थानान्
तोयनेनं दद्यात्संस्मरेद्गोत्रनामनी । तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः संमिश्रं सप्तमे तु हि । दद्यात्प्रेतायपिंडं तु दक्षिणा
भिमुखः स्थितः ॥ फलमूलगुडक्षीरैः तिलमिश्रं तु कुत्रचित् ॥ अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ॥
कर्णीतंतुमयैः शुद्धैः वीतोष्णैः पिंडमर्चयेत् ॥ अयाति यावदाकाशं पिंडं तावत्प्रतीक्षयेत् ॥ तावत्संमुख स्तिष्ठे
सर्वं तोयेषु निवेशनं ॥ दिवसे दिवसे देयः पिंड एवं क्रमेण तु ॥ एकत्रो तोयांजलिस्त्वेवं पात्रमेकं प्रदापते ॥
द्वितीये द्वे तृतीये त्रीणि चतुर्थे चतुरस्तथा । पंचमे पंच षष्ठे षट् सप्तमे सप्त चैव हि ॥ अष्टमेऽष्टौ नवमे नवै
व दशमे दश । एवं स्युः पंचपंचाशत्तोयस्यांजलयः क्रमात् ॥ तावंति तोयपात्राणि संयुक्तानि तिलादिभिः
ति । तंडुलैरिति ब्रह्मपुराणे ॥ मुख्याः कल्पः अनुकल्पस्त्वेषोऽन्यदपि द्रष्टव्यं ॥ तथा च मनुः पुत्रः ॥ क्रमात्स्वेऽपि
यसा शाकेन वा कृते ॥ तिलमिश्रं तंडुलैर्वा पिंडं दद्यात्ताहरेद्दिने ॥ शालिनास्तंडुलैर्वा पिष्टकैर्वा यथाविभवं प्रदद्या
त् ॥ द्वारोपांत देशश्चात्र नियतः ॥ ग्रामाद्बहिश्चकृते पथि जलाशयसमीपतः ॥ पिंडदानं दशाहानि प्रेतायारण्यमाश्रितैरि ॥७१॥
ति ॥ ब्रह्मपुराणवचनात् । देशांतरस्यापि विधानात् ॥ पुत्रः पुत्रोऽपि ॥ द्वारदेशप्रदातव्यो देवतायतनेषु वेति ॥ मृत्तिकास्थे
पश्चात्तं द्विजनिर्माणं स्थंडिले कृत्वा तेन भागं तु दद्यात्पूर्वाह्नएव तु ॥ सत्यानुपिंडसंकल्पं नामगोत्रेण संस्कृतं दद्यादिति वा
मनुपुराणे तु ॥ दर्भास्तरणतोयपानानि विशेषं ॥ प्रेतपिंडबहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितमिति ॥ मरीचिवचनं वाऽनुपनी
तविषयं ॥ तथा च वसिष्ठेन ॥ असंस्कृता नाम मृतो पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशैरिति ॥ मृ जेयवाप्याप्यनित्यं प्रथमं
नकारयेत् । सर्वस्मृतिपुराणेषु कुशास्तरणमेव साधिकरणस्याभिधानात् ॥ गृहद्वारे तस्मै प्रेताय पिंडं निर्वपेत्पुत्रो
मौनमाचरं मानावचोपजिह्वायां दक्षिणेति मनचेतोवचनात् ॥ तु सारोऽत्र ॥ मनो माऽन्यमिस्त्यादिशिरश्चवचनेषु उपजिह्वायामिति

वपात्र ठेस्यसंमतिप्रदर्शनाय । उपजीवपादधृत्यतिपात्रोपिपाश्चालमयेदेशप्रतिकल्पितं ॥ पिंडदानेचपंचपरिणामोयवे
ण पिंडयज्ञावतास्वंप्रेतायाश्च दिनत्रयमिति पिंडपितृयज्ञप्रकारो ऽतिदिष्टस्तथापि स्वधाशब्ददादे मंत्राणांप
र्युदासः ॥ तथा च मरीचिः ॥ पितृशब्दं स्वधाशब्दं वेद मंत्रं न कर्हिचित् ॥ पितृशब्दस्तथा चेह प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
कर्णादय तस्य पांपिंडः प्रेताये तिलमुद्धये तु ॥ तदपरि प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं नैवेद्ये ति ॥ मृ लेचमधुग्रहणं नि
षिद्धं तादेकमल्पं तु ॥ अत्र संख्या विकल्पे के जतारतम्पंकल्प्यं ॥ एतेचपंचपंचाशत्तिलतोयांजलयः ॥ पिंडोपरि
द्वितीयचतीयादि शब्दकल्पितं हि तपिंडनामे वास्मिधानं ॥ पिंडनामे व यवपूरक जलमुक्तो सप्तांजलौ
नापि द्वितीयदकल्याऽभिधानात् ॥ प्रर्वतोयांजलीनां च तापोपशमनार्थत्वात् ॥ तथा च ब्रह्मपुराणेप्य ॥ शिरस्
त्वाद्येन पिंडेन प्रेतस्य क्रियते यथा । द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्यसमासतः । गलांसभुजवक्षांसि
तृतीयेन तथा क्रमात् । चतुर्थेन तु पिंडेन नाभिलिंगगुदानि च । जानुजंघे तथा पादौ पंचमेन तु सर्वदा ॥
सर्वमर्माणि षष्ठे न सप्तमेन तु नाडयः । दंतलोमाद्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च ॥ दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्त
ता क्षुद्विपर्ययः ॥ एकादशे द्वादशे च शंतिबुद्धिर्वर्धते सह ॥ सर्वेषामेव वर्णानां परलोके समागमे ॥ प्रेत नावाना तानां तु
तोरनादिषु वर्जितां ॥ पंक्तिः पश्चिमस्तंभिपात्रे स्यजलिनि सत्पात्र ॥ एकादशे द्वादशे याणि पूर्यंते शास्त्रदर्शनादिति ॥ वै
शंपायनः कृष्णस्तं तादिलिखितं चयोस्तं ॥ तावद्विसलक्ष्या स्त्रयोगनाना वाञ्छन प्रदश्यते ॥ यत्र तु सपत्न्योहे वादशापि
उदकमुक्तं पुत्रमस्तप्रास्तस्य कालभ्रष्टवादिमरणादौ तत्र तत्र कारो ब्रह्मपुराणे । सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि पु
तथा । त्र्यहाशौचे प्रदातव्यं प्रथमेऽह्न्येकएव हि । द्वितीये हनि चत्वारस्तृतीये पंच चैव हि ॥ एकस्तो यांजलिस्तत्पात्रमे
कं दीयत इति ॥ प्रसह मेकस्तोयांजलिरेकं च पात्रमिति स्मृतिः ॥ त्र्यहाशौचे प्रकारांतरमप्युक्तं ॥ पारस्करेण ॥ प्रथ

वर्धा

मे दिवसे देयाः स्यपः [illegible]डाः समाहिताः ॥ द्वितीये चतुरो दद्याद्दक्षिणं वपनं तथा त्रीन् दद्यात्तृतीये तु वस्त्रादीन्
कृत्वा धेनुं चये ति । अथ मेहानि यो दद्यादित्यादि ॥ पासाग्निं दद्यादित्यर्थमिति स संस्कर्तुरित्युक्तं ॥ तथा ॥ मेदर्शव्यमुक्तं
पारस्करेण ॥ मन्त्रयेन दर्भंत्रीन् कोरोदकं वि धाय मिति दृष्ट्वा ॥ प्रेताय स्माहि पिबये दमिति ॥ विहायसि शिक्यं दत्ते ॥
गारुडपुराणे तु ॥ एषक शरावपीदं यादेकाहं कारमनुबन्धको त्रिरात्र पक्षे पुक्तः ॥ अथ क्रमं मन्त्रयेपाके दुग्धं दद्यादि
न त्र्यर्थं ॥ काशत्रयेकृतौ वैश्वोपात्पैशाचौ चतुष्पथ इति ॥ मत्स्यपुराणे तु यावदाशौचं तन्निधानमुक्तं ॥ तस्मान्निधेय
नाकाशे दर्शात्रपपसाथा ॥ सर्वतापोपशान्त्यर्थं मध्यमार्गविनाशनमिति ॥ अन्यदप्युक्तं ॥ प्रकारिकायां ॥ तत्र त्रे
पः सनये दशरात्रमखण्डितं ॥ कुर्यात्प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च पार्श्वके ॥ तोयपात्रं तु नका लेमनक्तं मुष्टिं चानि वपेत् ॥
नाम गोत्रेण संकल्प्य पादि त्यां पिण्डप्रदद्यादिति ॥ एवमन्यदपि विस्तरमन्त्रोपयानं तथा ॥ अथ दिनत्रयक्रमे वा पक्षिणा
तु ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रथमे पिण्डे पञ्चार्थं तंतु जननीवारादिद्व्यं गरहातं उपरिष्टात् त्यावद्दशस्य पिण्डदानं तदेवयास्यं ॥ ॥ ॥७२॥
तथा च शुनः पुच्छः ॥ प्रथमे हनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकमिति ॥ वक्रमहणं तस्य मुख्यत्वं ॥ सकृदु आदिके उपाकामं नवे
यासामिति दर्शयति ॥ कर्दे देशविपर्ययं पूर्वमुक्तः ॥ उत्तरयो चविपर्ययोपि द्रष्टव्यः ॥ एतेषां विपर्यये च उक्तं ॥ गरुडप्रका
रिकाप्रकारिकायां ॥ उत्तरापाति लोपात्र कर्तृद्रव्यविपर्यये ॥ पूर्वदत्ताञ्जलीन् दद्यात्पिण्डदानं तथैव चेति ॥ एतच्चिन्त्योदकपिण्डदा
ना शौचे देहिके प्रक्रान्ते असमाप्त एव दर्शपाते विशेषो ॥ भविष्यपुराणे ॥ अशौचतंत्रतत्र यदि दर्शः प्रपद्यते ॥
समाप्यनोदकं पिण्डं स्नानमात्रं समाचरेदिति ॥ इदं च मातापित्रोः पिण्डविषयं ॥ ताद्विषये तु श्लोकः गोतमः ॥ मंत्रपं
समाहेदर्शश्चैत्रोऽसवर्थे समापयेत् ॥ पित्रोः कृत्यावदाशौचं दद्यात्पिण्डं तिलांजलीनिति ॥ इदम पित्र्यहम ध्ये त्रिरात्रा
त्पक्षं तु दर्शपाते मातापित्रोर्विषये प्यन्यवदेव ॥ तथा च गालवः ॥ पित्रोराशौचमध्येपि यदि दर्शः समापतेत् । ताव
देयोतरं तच पर्यवस्येऽन्यहात्परमिति ॥ अन्येपीत्यहात्पूर्वमिति दर्शपाते तंत्रः समाप्तिः ॥ ७ ॥ ॥ दाहाहादेवगणकं चपन

दिनं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वपनस्याः [illegible] संवपनस्य दिनं वक्ष्यमाणं प्रथमादि ॥ अनाहिताग्ने दपि दाहाद्दाह दिवसादेवगणयं ॥
तथा वां गिरा ॥ अनग्निमत उक्तां तं साग्नेः संस्कारकर्मणः ॥ शुद्धिं संवपनं दाहं तनाय स्थानपर्यन्तं धिदितिति ॥ इति दाहा
का दित्यपपाठः ॥ ७ ॥ ॥ इदं चादितो क्रान्तं चतुर्णामेकस्मिन् सप्तमे वाहनि नवमदिने च ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इदमस्थि संचय
नं आदितः दाहदिनमारभ्य चतुर्णामेकस्मिन् प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा सप्तमे हनि नवमदिने वा स्यगृह्यो
क्तप्रकारेण कर्तव्यं ॥ तथाय संवर्तः ॥ प्रथमेह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ॥ अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह
ति ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थिसंचयनं भवेदिति ॥ अपरेद्युर्द्वितीये ॥ विष्णुः ॥ चतुर्थे दिवसे
ऽस्थिसंचयनं ॥ तेषां वर्णानां गंगांभसि क्षेपः इति ॥ अलंपुराणोक्तं ॥ वर्णविशेषेणाकालविशेषमवस्थाप्रकार द्वयेनो
क्तो ॥ चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमे हनि क्षत्रियेतां ॥ नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥ काचित्तृतीये विप्रस्य च
तुर्थे क्षत्रियस्य च ॥ पंचमे वैश्यजातेरस्थिसंचयनं शूद्रस्य दशमे तस्मि ॥ अस्थ्नां चैव संचयः ॥ प्रेते श्रिप ते देशगोत्रस्यादिति ॥ ॥
ज्ञात्वा लोप नेनत्वन्योपि काण्डकः ॥ संचयनमकर्धं दशम्याः कृष्णपक्षस्य पूर्णा स्वयं न दोगदृशि ॥ तत्र पक्षे
तिथिदशम्याः कृष्णे च युग्मासु एकादश्यां त्रयोदश्यां पंचदश्यां तु मध्ये [illegible] कस्यां चित्तिथ्यां वणाढफल्गुनीप्रोष्ठपद
ऽधिति तिके पुनर्वसुन्ने मंसंचयनं वर्ज्यं दिस्यर्थः ॥ अयं च दक्षो नेतितेन आशौचकालेयपार्मेवर्दि अत्रोतोपि संवस
र्वा तादिस्तविण्डीकरणदकं दृष्टव्य ॥ यदानुदाहदशाहेऽस्थि पिंडीकरणं क्रियते तत्र धनेवायं कालो न संभाव्यते तदापर्वक
एवा संचयनानं तदंभा उमस्यै दकृतयेकोद्दिष्टविधानासपिंडीकरणे । तरचत त्रिपक्षेभावः ॥ संचयप्रकारश्चास्थ्यवाप
नकास्थायनाद्भिः कात्रदृष्ट्यः ॥ अगीरवस्या यदिवशोपयुक्तनः ॥ अस्थिसंचयने यामो देवानां परिकीर्तितानि मिप्रेतानूनम
पो द्विधपयमनुदिनं करोति वेदः ॥ देवतानां जपनमंत्रं शापं तमुपदेवताः । श्मशानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिताः ॥
इति ॥ याम ॥ प्रहरा ॥ नष्टकस्यं अलंपुराणे ॥ स्नात्वा तिलांजलिंकृर्दथ्नि प्रेताय दत्त तर्पणं ॥ श्मशानदेवताभ्यो गन्धकं चतुर्थेदिवसेत

तः॥ भवितापज्जितायस्मान्न स्यादकालदूषणः॥ स्नातैः सुधौतवस्त्रैश्च इमशानसमर्पितैः॥ स्वजातिबहिर्भूतैर्य्यैर्यथाशक्त्या
समाहितैः॥ मन्त्रपूर्वं च मांडूकुलेषु मध्याकल्पवासुपस्के ... पात्रैः स्वधा। कुलैर्दूर्वानोत्रैश्च कूष्माण्डै
व्यादैवताः॥ कैश्चिद्दीपप्रदानं च कैश्चित्पुष्पांजलोभनाः धृतो दीपः स्वधामान्यं कैश्चिद्देयं वराश्रितैः॥ तत्रपात्रा ...
निश्मशानाद्येः समंततः॥ कैश्चिद्द्वितीया निपर्वाणि पानीयानि नित्यानि निवेदयन्ति च कथ्यते॥ सर्वैस्त्वहं कृतैः॥ ततः कथा
त्यान्योदेवेन्यद्दतिनिर्वदन। येन्नश्मशाने देवाः स्युर्नित्यं तः समा ततः॥ तस्मात्तत्काले ... कुर्यात्त्रिसंध्यं प्रतिपत्
क्रूरं ... लवणाद्यं तु ... एवं कृत्वा बलिं सर्वान् ...
सर्वेषां देवानां कर्त्तव्यं समाहितैः॥ ततो यदि ... शास्त्रबाधादि ... कर्मा ... श्मशानेन॥
प्रेतस्यास्थीनि ... प्रधानानां ... ये ... स्थाप्य क्षौमवस्त्रे ... प्रक्षिप्य ...
दनेस्तुने॥ ... संस्नापय स्यादि॥ ... स्थीनि तत्कुम्भे नीत्वा तोये ... क्षिपेत्॥ ततः संभा
र्जनं ... कर्त्तव्यं ... शुचिः॥ ... पुष्पधूपाद्यैर्बलिभिः ... ॥ ... दानार्थं ... पिण्डाः॥ पर ॥७२॥
कोवाप्रकर्त्तव्यस्तत्र सर्वैर्विधानतः इति॥ ... प्रधान ...
वौकेः॥ ... पुष्पाणि ... पात्राणि ... यथा ...
तदंगानि प्रधानानां ... ॥ ... पार्थिवाद्यां वैश्वपादत॥ ...
निरत्नानीत्या ... जहाति॥ ... ॥ ... विज्ञानां चात्यां प्रतिपत्तिः ... तेषां
वगांगा ... ॥ तत्र विशेषो भालपुराणे॥ ... कश्चिद्द्रुपतिस्तु
वो ते ... ॥ मातृकुलं पितृकुलं ... ॥ ... यान्तीत्यापुर्ण ...
... पितृ ... नयंति॥ ... ॥ ... निर्धूतानि ...
कुलद्वयं ... पितृमाता ... ॥ ... निर्वाप्य ...

कृतं च॥ ... तामुत्तार्थैकुलेनरः कोपि यदापिपत्नः॥ तदा ... निर्विनिः क्षिपेत्
... ततः पंचगव्येन ... स्थापितो ... ॥ ... दृष्ट्वा ... ददाति ... प्रेतगणेप
कृदां॥ नमोस्तु धर्माय वदन्प्रविश्य ... क्षिपेच्च॥ ...
कु॥ एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे गतिः स्यात् ... ॥ ... विधिना ...
... ॥ ... आदिपुराणे॥ ... क्षौरं ... ॥ ... द्वितीये ...
क्षिप्रं वपति॥ तं वपनानंतरं ... ॥ ... विधिमन्त्र ...
ति निर्बाधांतरेषु ... ॥ अनुपेतेषु ... अनुपेते अनुपनीते प्रेते ... दक्षिणे ... कार्यं॥ २ ॥
॥ अथ ... ॥ ... वपनं ... तन्मध्ये ... पितृप
... ॥ ... सपिंडेषु ... सपिंडानां
... वपनं ... ॥ ... ॥ ... तेन ...
... सपिंडे प्रेते सर्वैः ... वपनादि कर्त्तव्यं॥ पितृ ... मातापि
... नियमेन ... परिवपनादि कर्त्तव्यं॥ तथा च॥ ...
... ॥ देव ... वपनादौ प्राप्ते ... संसर्गं तेना
... सपिंडानां ... ॥ एवं च सत
... ॥ ... ॥ श्मश्रु
... वपने ...
... ॥ ... वपनं ... मातापित्रा ... तस्या ... ॥

अपियतत्वं कल्पते। अन्यथैतस्याः नर्थक्यापत्तेः॥ वचनप्रागपरिसंख्याया। अत्रान्यपत्या नार्थं तत्रैव वपनस्यता तत्र॥ अत्रा
स्य गंगाप इस्य सर्वतीर्थेषु यं विधि रिति सर्वतीर्थ वदस्यच यत्प्रयागमात्रपरत्वं॥ केनचित्कृतं तेनोक्तं न च्छिरसश्च लोमेतावस
पि रक्षवरतो। अति वंधे जिदान्हतं॥ तथाऽधिकृत्य वचनमप्यस्ति मन्ये तौ चक्रपर्थ्य॥ पित्राद्यिहतीय नर्केष्पुपक्तः
तं॥ कुर्वंः पत्नी वपनं कुर्यादिति पत्न्यादिर्विधिः। पितृपत्नो चितो न्यो पि कुर्यादिच्छं सपाहितरिति॥ न्यासवपने पन्न्याःस
पि वपनविधानात्॥ तत्र काल विधिः॥ ॥ स्तकस्य दर्शादौ च मन्त्रपरः। स्वाशौचीते ह निरुपरिवपनं यस्य दो
दनं कुर्यात्॥ अयं च अनुरप्पकल्पः॥ सप्रजस्मृतिपुराणे एकेन्याता॥ दशमप्यहत्यां स्वाशौचांत्य दिनोपवरत्य कृत्याद॥
॥ ॥ मध्यवा केचिदित्सभापिसंबध्यते॥ ॥ केचित्स्मृतिकारो। अन्हानामविशेषा आशौचे मध्ये पि द्वितीयादिने वप
नाघस्तु॥ तथाच्यामितान्हारोदाहततस्मात्ययंतरे॥ द्वितीये हनि कर्तव्यं मन्सप्तमं प्रयन्नतः॥ तनतीवे पंचमे वापि सप्तमे वाभव
दानतऽज्ञि॥ आप्रदानात् एकादशाहिक श्राद्धादानिकुर्यादीनाम विधिः॥ अन्यथा तस्याऽनर्थक्यात्॥ केचित्तु दाहा
कहत दानतप्रत्युक्तेः प्रथमदिने पि वपनमुक्तं॥ अतएव स्मर्यत संग्रहे॥ रात्रिमृतस्य रात्रौ वे वदाहे देव प्राप्तस्य तदनन्तर ॥१४॥
स्यवपनस्य तदानीं निषिद्धत्वाद्वितीयदिने कृष्णानुकृतं॥ रात्रौ दाहात्तु पिंडाः तन्त्रत्या वपनं वर्जितं॥ वपनं नेष्यते रात्रौ श्व
स्तनी वपनक्रियेति॥ कश्चित्तु सर्वपुराणेषूक्तं॥ मदनपारिजाते तु प्रथमादिदिन एव वपनमुक्तापि पुनरशौचान्ते वपन
मुक्तं॥ तत्र सर्वत्र प्रमाणं मृग्यं॥ अन्यदप्याशौचान्ते सं जलपुरत्तोऽभिहितं॥ यस्यानुवर्तिष्यपवासपाद्य स्पिंगं तस्याहः॥ मत
वत्सराप्ते हि वागत्कृतिचर्योत्सादि। समाप्य दशमं पिंडं यथाशास्त्रमुदाहृतं॥ ग्रामाद्बहिः स्नानं॥ वृतोज्ञ तस्यप्रे कृतवासनो॥ प
तानामाश्रित्य तानां वस्यक्नास्वां करोतिच॥ श्मश्रु लोमनखवानां च च पापं नज्जोहास्य पि॥ गौरसर्षपयुक्तेनाति लमपु
केनाभ्युक्त॥ शिरस्तानं ततः कुर्यात्पिनावेन धापते। वासो युग्मं न वं कुरुक्त मं गलं कुलुम वर्य॥ गन्ध ल्योदूकपसी
वमंगलानि कुमानिच॥ स्पृष्ट्वा संकान्तीर्थ पि त्वात्ययपश्चात् शुद्धोभवेन्नरः। इति॥ ॥ अथ स्नानं कुर्यादर्थं नाति ग
मभलितं नत्वगर्हितैर्विदितानां चाद नं च इयादशुभमयपादि देश सत्ये न्यः शुभार्थ॥ ॥२६॥ ॥ ७॥ ॥ अत्र ब्राह्मणा

प्रोयचेत्स्मार्तसामान्यतः स्मृताकुर्क्तं शांतिस्वस्त्ययनादि विशेषतः स्वगृह्योक्तं तं बाह्यगृह्योक्ततं नैरेव विदित्वा
शुभार्थं हत्वा अशुभमयपादि सामान्यतो विशेषतश्च शांति मरणस्थलचितं तत्र पनिष्ठानुपपत्ते येशुभार्थं च कर्तव्ये
न्यो ब्राह्मणेभ्यो दापनेदिति हिरण्यादि दद्याच्च॥ तथाच हारीतः॥ दशाहे तन्यत्यल्पं गत्वा स्नातपश्चात्कर्मणि स्व
स्थाने कृत्वा नियत ध्यान वक्ष्य गोरसर्षपैः सहितस्त्रात्वा मंगलवासमः शुक्लवासस्तो वा अपरिष्टागो हिरण्यादीनाथ
न्यप्राविधिरेन दशमं दिनं कृत्वा स्थाने एकादशाहिके प्रदायस्वस्त्ययनादि धर्मान्तु प्रवर्तयंतीति त्यो ब्राह्मणान् निशांति
तेहोस्य आपि वध्यते॥ विकल्पिते॥ तत्र शांति कल्पे ब्राह्मणा नांकुत्र न देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणा इति॥
स्तोठे अत्रवयदाशौचोत्तरदिनएव शांति मुक्तं तस्यौ द्वी तस्यु नदप्रकारेण दृष्टव्यं॥ यथा सो यं भूरग्निमुपसमाधाय शांत्युदक कु
र्यात्। शंनोदेवीरिति सूक्तेन प्रथमं। द्वाभ्यां द्वितीयं॥ शंनोदेवीरभिष्टय शं नो भवंत्वापः। तदृक्त्रमि आवृत्त इत्यस्येतिर
यं॥ शंनो धाता इत्यादि पापाद्यस्मात् कोशनदृपृथिवी शांतिरिति चतुर्थं श्वस्थस्य उभयतः सर्वत्रस्मा वक्षीशांतिं कुर्यात्॥ द
तायेवार्हसं कुलनं चं यस सवैनावश्य निष्टावेभू॥ विपस्वाति इत्युक्तं॥ दशामप्रत्रे केशश्मश्रु लोमनखानिवापयित्वा
स्मिनः शांति निमित्तं पात्रं पुण्याहं कुर्यादिपुण्याहं ब्राह्मणानभोज्य पेदिति॥ दशामरात्रे इति वापयित्वा त्यनेनैव सं बोध्य
ति। न च शांति कुर्यादित्यनेन। अतो भूमरत्युपक्रमे तस्याशौचोत्तरदिने कर्तव्यतोक्तेः॥ शुभाऽस्मि कृता अन्यतो वापकोपक्रा
ण। अमावास्यायां शांतिकर्मकुर्वीतेत्यादि वाधकं प्रभावात्तु आशौचोत्तरं यथाकालं दृष्टव्यं॥ ॥ पंचम त्रिपा
दमरणदैवतादिप्रकारं। स्मृतकालेयशांतिकृत्प्रकारो प्रलिपुराणा एक को दृष्टव्यः॥ २६॥ ॥ अथ त्रिपा द्
ते भामाह॥ ॥ ७॥ ॥ दत्यादि उक्तपिंडाः परशीलवहनः कापकाम्य प्रकृत्या न दुरेमदारिचारस्य प्रशंसितमनसो निं वे
स्पर्कं

पत्रं विदध्युः॥ अथ स्नानं दूर्वांकुरादि पूर्वभागं कृत्वा गोमयं च स्पृष्ट्वा सिद्धार्थं तैलं स्पृष्ट्वा पदं परस्य सर्वे वि
शेयुः॥ ॥२०॥ ॥ सपिंडाः पिंडं दत्वा एकं कुर्यादि: स्नात्वा दन्येषु तत्साहाय्यात् तत्तत्त्वेन परं पत्या प्रथमदिनपिंडदा
नं स्नात्वा स्नानोदकदानादि कृत्वा अपरे सपिंडाः आदिये शावं आसपिंडं वहन्ति स्थापयन्त्यपि तं कुर्वन्ति कालेन प्र
शमितसमनसः अन्ये पुरातनैः तिरिति हासैः पुत्रादानां विशेषो॥ तत मनसः पुत्रादयश्च तेभ्यः कृतैः तिति हासैः वि
वेकेन विशेषो क्लान्ततस्य मनसः संतदिवा मरणे चन्द्रोदयपर्यन्तं रात्रिमरणे सूर्योदयपर्यन्तं वह्निरेव मृदुराढ्य
न मौ वस्त्रशो चलादि कुर्वतः स्थित्वा कनीयः पुरःसरास्तस्य तस्य पुत्रादेर्वा वेश्म प्रविशेत् अस्य दृश्यमनो द्वार्ये
वस्थित्वा निंबपत्राणि विदश्य दशनैः स्वं उपस्थानं कुर्वन्ति तस्य दूर्वां चम्य अश्मानं दूर्वांकुरवरं च आ
नभ्यन्तानूपवादीन् गोमयं सिद्धार्थान् गौरसर्षपान् तैलं च स्पृष्ट्वा। अथ दक्षिणं पदं द्वारपाषाणे पदमे प्र
थमस्पर्शि स्थानं मृदुतं व्यसवे सपिंडाः पयः स्नाद्वेश्म विशेयुः। कनीयः पुरःसराः एव॥ तथाभ्यवायुः पवनेन ॥ ॥३५॥
सतो दत्वा नं समुत्थानं मृदुवाग्जनैः संस्थितानां॥ स्नातानां वेदुस्तानि तिहासैः पुरातनैः॥ मानुष्यकेदश्नो
स्तानि निःसारहस्तादि विधायायाः कायस्थिता कृतस्यतं॥ इति संवर्त गच्छेयुर्गृहं बालपुरः सराः॥ विदश्य निंबप
त्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्॥ प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं
शनैः। प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि॥ इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमादिति॥ सांख्यः॥
दूर्वां प्रवालमग्निं वृषभं चेति॥ आश्वलायनः॥ ॥ आगत आगन्तव्यदर्शनादादित्यस्य दृश्यमाने प्रवि
शेयुः। कनिष्ठप्रथमाः पितृ कृष्यादिगृहगार मद्दमानमग्निं गोमयमक्षतांस्तिलानपउपस्पृशंतीति। अवधि
द्दयस्य च व्यवस्थोक्ता पारस्करेण॥ प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेत्सूर्यदर्शनादादित्य
स्येति॥ हारीतेन। तावद्दहिस्थित्वा शरीरं कार्य चतुरकस्योपयुक्तं॥ ब्राह्मणमनुमन्यावेति॥ अश्मनस्पर्शयिन्त्वे
स्येति॥ हारीतेन। तावद्दहि स्थित्वा शक्ता च तुरङ्गस्यापि युक्तः॥ पारस्करः॥ निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि वि
दश्याचम्योदकाग्निगोमयं गौरसर्षपानालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्तीति॥ बौधायनेनाग्न्यादीनां
दश्याचम्योदकाग्निगोमयं गौरसर्षपाहलेनमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्तीति॥ बौधायनेनाग्न्यादीनां
विलक्षणे मंत्रा अप्युक्ताः॥ शमीमालभते शमी पापं शमयत्विति॥ अत्राश्मानमालभ्या
ते॥ अश्मेव स्थिरा भूयास्मेति। अग्निर्नः शर्म यच्छत्विति। भूले वश्मामीति जातूपपलाशिता दृश्या
यस्य विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधं॥ वैश्यः प्रतोदरश्मीन्वा लायष्टिं शूद्रः कृतक्रियः स्मृति॥
मनूक्तौ वर्णानुधादिस्पर्शः॥ स आशौचान्तेऽन्यदिने शुध्यतीत्यपि धाम्नादिसूक्तं॥ दशमं पिंडमुक्त्वा रात्रि
प्रोषे शुचिर्भवेदित्युक्तेऽप्येकादशाहे कृत्वा स्नानं आलम्भनानि मंत्रणादि विधेयं॥ एवं वान्यदिनकर्तव्यम
ध्येयदाहनादि स्पर्शजिरवनं वा वस्त्रस्यादीनां नक्षत्रो॥ आशौचां सपिंडे पित्रानीतरं गोहिरण्यादिस्पर्
शकृत्तः॥ एकादशाहादि कर्तव्यं वान्यत्तोवगंतव्यमिसुपरम्पते॥ ॥२०॥ ॥ कामेषु वेदरसक्ष्मामिते
शाकाब्दे १७८५ चैत्रासितेहरितिथौ रघुनाथनामा॥ रामेश्वरसुत माधवविंदुज मराठीकां
समापयदिमां स्मृतिपारदृश्वा॥ १॥ अग्न श्रुता शोकमग्नस्य यत्नस्येस्मिन्नति दुःश्रुतं॥ यत्पारग
मनं तत्र हेतुर्वरं कृतेव मे॥ २॥ तत्त्वे सीय दिमक्षिरामथ नवे दोषोधीजरारोपयेद्दोषं तास्वकर्मपर

नुयदिनामारोपयेत्तेनकिं ॥ इ एवस्त्वपितद्धि धनहिमडैरध्यस्तदोषश्चासर्वेपीदृशएवजातुसन्न
ये यो वेदतत्त्वं दवन्नु ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमहोपाध्यायभट्टमाधवसुतभट्ट
विश्वनाथानुजभट्टरघुनाथनिर्मितात्रिंशच्छ्लोकीक्तविवृतिः संपूर्णः ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभं भवतु ॥
लिखितं शुक्लयजुर्वेदतैत्तिरीयशाखाध्यायिना मेघवरेण स्ववता ॥ १८०९ वर्षे शाके १६६६ प्रवर्त्तमाने फाल्गुन
मासे शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां भौमवासरे १२ ॥ भौमे ॥ साम्राज्ञो यं त्रिंशच्छ्लोकी रघुनाथवाजपेय
मध्यनिशासमये ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ रघुनाथवाजपेयी त्रिंशतटिप्पणं समाप्तः ॥

॥७६॥